

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Културология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Cultural Studies

Том/Volume 4

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2025 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р Райна Гаврилова (главен редактор)
проф. д.н. Иван Кабаков
проф. д.н. Цветелин Степанов
доц. д-р Галина Гончарова
доц. д-р Валентина Георгиева
гл. ас. д-р Кирил Василев
гл. ас. д-р Иво Страхилов
гл. ас. д-р Славка Каракушева
гл. ас. д-р Зорница Петрова (отговорен редактор за броя)

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2025

ISSN 2815-3685

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпление	7
ИЗСЛЕДВАНИЯ	
Ясен Андреев-Васюта. Институционално обособяване и консолидиране на историко-филологическата културология (1737–1810)	9
Димитър Щ. Димов. (Не)споделеното наследство на американския философ Чарлс Пърс	29
Светослав Малинов. Що е консерватизъм? Първите три отговора	47
Яким Петров. Хетеротопии на липсата: увод в частното колекциониране по времето на социализма. Случаят Ботьо Бараков (1914–1997)	62
Кристиян Христов. Медийни репрезентации на остаряването в български контекст: структурен анализ на съдържанието на в-к „Трета възраст“ в началото на ХХІ век	106
Петя Пешева. Индустириалното наследство в културните политики на градовете София и Кемниц: сравнителен анализ в контекста на кандидатурите им за Европейска столица на културата	124
Радослава Кънева. Зеленият кампус през перспективата на студентски инициативи за повторно усвояване на зелени площи в Софийския университет	140
JungMin Neo. Reconstruction of the lives of Koreans in Bulgaria: biographical narratives of migration and settlement	155
Меган Кръстева. Покорството като стратегия: женският религиозен опит в ромските петдесетни общности в България	171
Румен Скрински. Васил Левски като светец в българското кино: измерения на разказа отвъд историческата достоверност	184
Мартин Луканов. Това корейският Ямато ли е? Технология и ремедиация в корейската научна фантастика	199
Stefania Gabrovska-Shirova. Framing the stereotype: cinematic images of older people in Bulgaria and Japan	215
Кристина Генова. Хаштаг тъжни момичета: естетизацията на болката в онлайн платформата <i>Tumblr</i>	228
НОВИ ИЗДАНИЯ	
Библиография	247
Райна Гаврилова. Културната памет на града	248

Кирил Василев. Хуманитаристиката като етическа и политическа задача	250
НАУЧЕН ЖИВОТ	
Защитени дисертации	252
Ivo Strahilov. Beyond the authorised dissonance. Reflections on the International Summer School “Contested Heritages, Heritage Contestations” (Sofia, 15–19 September 2025)	253
Автори	257

CONTENTS

Introduction	7
RESEARCH	
Jassen Andreev-Vasyuta. Institutionalisation and consolidation of historical-philological cultural studies (1737–1810)	9
Dimitar Sht. Dimov. The (un)shared legacy of the American philosopher Charles Peirce	29
Svetoslav Malinov. What is conservatism? The first three answers	47
Yakim Petrov. Heterotopias of lack: an introduction to private collecting during socialism. The case of Botyo Barakov (1914–1997)	62
Kristiyan Hristov. Media representations of ageing in the Bulgarian context: a structural content analysis of <i>Third Age</i> newspaper at the beginning of the 21 st century	106
Petya Pesheva. Industrial heritage in the cultural policies of the cities of Sofia and Chemnitz: a comparative analysis in the context of their applications for European Capital of Culture	124
Radoslava Kuneva. The green campus through the perspective of student initiatives for reclaiming green spaces at Sofia University	140
JungMin Heo. Reconstruction of the lives of Koreans in Bulgaria: biographical narratives of migration and settlement	155
Megan Krasteva. Submission as a strategy: women’s religious experience in Roma Pentecostal communities in Bulgaria	171
Rumen Skrinski. Vasil Levski as a saint in Bulgarian cinema: dimensions of narrative beyond historical reliability	184
Martin Lukanov. Is this the Korean <i>Yamato</i> ? Technology and remediation in Korean science fiction	199
Stefania Gabrovska-Shirova. Framing the stereotype: cinematic images of older people in Bulgaria and Japan	215
Kristina Genova. Hashtag Sad Girls: the aestheticisation of pain on the <i>Tumblr</i> platform	228
NEW PUBLICATIONS	
Bibliography	247
Rayna Gavrilova. Cultural memory of the city	248

Kiril Vasilev. The humanities as an ethical and political commitment	250
ACADEMIC LIFE	
Dissertations defended	252
Ivo Strahilov. Beyond the authorised dissonance. Reflections on the International Summer School “Contested Heritages, Heritage Contestations” (Sofia, 15–19 September 2025)	253
Contributors	260

ВСТЪПЛЕНИЕ

Четвъртият том на подновения *Годишник* на „Културология“ следва и разгръща траекторията, очертана от инициаторите му – изтъкнати учени и многогодишни преподаватели в специалността, – като предлага отворена и диалогична трибуна за академични изяви. Настоящото издание разширява още авторския колектив, обединявайки изследвания на утвърдени специалисти, публикуващи в международни издания, с евристични разработки на докторанти и млади учени, а от тази година – и с текстове, изготвени въз основа на отлично защитени в катедра „История и теория на културата“ магистърски тези. Целта на редакционната колегия е да насърчи създаването на продуктивна среда, обединяваща кипежа от идеи и подходи в широкото поле на хуманитаристиката и социалните науки, като удържи фокуса върху проблемите на културната история.

Предложените в броя изследвания са организирани съдържателно в три основни модула. Първият е историко-теоретичен и се заема с реконструиране на историята на идеите и съпътстващите я политически, социални и институционални процеси. Следващият се позиционира в полето на приложното културознание, като тества „на терен“ реализацията и устойчивостта на културните политики на местно и международно ниво. Последната група от текстове е с емпирично-антропологическа насоченост и е условно поделена на две – едната отразява преживения опит на избрани микрообщности чрез методите на устната история и включените наблюдения, а другата проблематизира и изследва популярни репрезентации в традициите на визуалната антропология и семиотика. Допълнителните рубрики „Нови издания“ и „Научен живот“ предлагат поглед към постиженията на академичната общност през годината. Приложен е списък с новопубликуваните монографии на преподаватели в специалността, два отзива за сборници, справка за защитените дисертации и рефлексия върху едно от международните събития, организирани от катедра „История и теория на културата“.

Не на последно място, изказваме сърдечна благодарност на нашите сътрудници, които работиха безвъзмездно по изготвянето на анонимни рецензии, за да подпомогнат авторите в броя. Преценката за крайния резултат оставяме в ръцете на любознателния читател.

гл. ас. д-р Зорница Петрова
Отговорен редактор за броя

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ИНСТИТУЦИОНАЛНО ОБОСОБЯВАНЕ И КОНСОЛИДИРАНЕ НА ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКАТА КУЛТУРОЛОГИЯ (1737–1810)

ЯСЕН АНДРЕЕВ-ВАСЮТА

Преходът от Просвещението към неохуманизма е период от централно значение за конституирането на историко-филологическата културология като форма на модерно научно познание. През този преход тя претърпява поредица от съществени трансформации. Една от тези значителни и богати на положителни последици промени е радикалната промяна на *институционалния* статут – дотогава той е бил подчинен и маргинален. Кулминационният момент на тази промяна е институционалната еманципация и академичната консолидация на европейската хуманитаристика. Чрез основаването на модерната *Alma Mater Berolinensis* в началото на деветнадесетото столетие тя става самостоятелна научна група с равнопоставен факултет. Автономизирането и сплотяването са подготвени от две самостоятелни фази. Това са: 1) университетското етаблиране на хуманитаристиката под формата на филологически и исторически семинари (1737–1777); и 2) институционалната еманципация на *Studiosus philologiae* като самостоятелна университетска специалност (1777–1810).

Ключови думи: историко-филологическа културология, европейски университет, университетски семинари, *Studiosus philologiae*, неохуманистична идеология, Волф, Шлайермахер

INSTITUTIONALISATION AND CONSOLIDATION OF HISTORICAL-PHILOLOGICAL CULTURAL STUDIES (1737–1810)

JASSEN ANDREEV-VASYUTA

The transition from the Enlightenment to Neohumanism was a crucial period for the formation of historical-philological cultural studies as a form of modern scientific knowledge. During this time, all its core disciplines underwent a series of significant transformations. Among these, particularly noteworthy and rich in positive consequences was the radical change in their institutional status, which until then had been subordinate and marginal. Notably, at the beginning of the nineteenth century, with the foundation of the modern *Alma Mater Berolinensis*, the humanities became an independent scientific field with its own faculty, on par with the other disciplines. Through this gradual process, culminating in the institutional autonomisation and consolidation of historical-philological knowledge, two relatively independent phases can be distinguished: 1) the humanities established in the academy as philological and historical seminars (1737–1777); and 2) the institutional emancipation of the *Studiosus philologiae* as an independent university specialty (1777–1810).

Keywords: historical-philological cultural studies, European university, university seminars, *Studiosus philologiae*, Neohumanist ideology, Wolf, Schleiermacher

Очевидно същинският университет (*die eigentliche Universität*), както той би формирал научното сдружение, е обхванат единствено във философския факултет, докато останалите три представляват просто специализирани училища, които държавата или е основала, или, най-малкото, тъй като те се отнасят непосредствено до нейните съществени нужди, по-рано и по-отлично, е взела под своята защита. (Schleiermacher, 1956: 256)

1. ВСТЪПЛЕНИЕ

Преходът от късното Просвещение към неохуманизма е решаващ за научното конституиране на историко-филологическата хуманитаристика, а така и за нейното установяване като форма на саморефлексия на модерната култура. При този преход тя преминава през разнообразни трансформации, установявайки се като когнитивна, институционална, социална, академична, образователна и административна реалност. От редица гледни точки като централна и богата на последици е редно да се посочи радикалната промяна на нейния традиционно низш, тоест подопечен и маргинален, институционален статут.

През късното Средновековие светът на обучението и науката започва да се преселва от манастира в университета. В него най-висшата форма на образование намира своя естествен дом. Факултетната структура на предмодерния университет обхваща най-често четири на брой факултета – три самостоятелни и институционално първенстващи и подопечният *facultas artium sc. liberalium*. Мисията на висшите факултети е да предоставят специализирано

академично обучение на собствените си студенти, предлагащо тяхната кариера в практическата професия на прависта, медика и духовника. Мисията на низшия е ограничена до това да осигури общоакадемична подготовка на чуждите студенти, предлагаща самото професионално обучение за бъдещата кариера. Така на факултета на *artes sermoneales* е отреден подчиненият статут на енциклопедично подготвително училище, обслужващо позитивните факултети. Той следва да функционира изцяло в услуга на висшите, а те служат изцяло на цели, определени от традиционните ориентационни системи на църквата и държавата.

Едва неохуманистичната реформа на европейския университет дава крайно решение на проблема за институционалната автономност и консолидация на модерната историко-филологическа хуманитаристика, вече освободена от традиционното опекуство от страна на теологическия и юридическия факултет, но без нейната трудно извоювана независимост да бъде нарушавана или застрашавана от интересите на държавата или обществото.

Основателите на новия *Alma Mater Berolinensis* налагат принципно нова академична уредба на европейския университет. Тя регламентира вече не властови, а пълноправни и равноправни институционални отношения между основните научни групи. Философският факултет и неговите специалности вече не стоят в периферията, а формират самия институционален център на университетското и научното сдружение (Schleiermacher, 1956: 256). Едва сплотяването на хуманитарната дисциплинарна група в самостоен факултет и последвалата негова интеграция в по-широката университетска сфера създават решаващите институционални предпоставки за по-сетнешното успешно научно развитие през настъпващото деветнадесето столетие.

2. ДИСЦИПЛИНИТЕ НА ЕЗИКОВИЯ ТРИВИУМ В ИНСТИТУЦИОНАЛНИТЕ УСЛОВИЯ НА СТАРИЯ ЕВРОПЕЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

Късното средновековие развива нова форма за обучение и образование. Тя първоначално носи името *Studium Generale*, а по-късно просто „университет“. Първите университети в Европа са основани около 1200-ната година в Болоня, Париж и Оксфорд. За първи немски университет обикновено се счита учреденият през 1347/8 г. в седалището на императорския двор в Прага – *Universitas Pragensis*. След това следва и създаването на университетите на Виена през 1367 г., на Ерфурт – през 1379 г., и на Хайделберг – през 1385 г. (Schelsky, 1963; Rudy, 1984; Rüegg, 1993).

Средновековните наука и образование (Wolter, 1959) са ориентирани към един педагогико-дидактически канон, който в голяма степен отговаря на античната идея за обичайно образование – *enkyklios paideia*. Той обхваща седемте свободни изкуства – *septem artes liberales*. Следователно той включва,

от една страна, *trivium*-а на ориентираните към езика *artes sermonicales* – граматика, реторика, логика, и от друга, математическия *quadrivium* с неговите четири пътя – аритметика, музика, геометрия и астрономия¹.

Първоначалната причина за възникването на европейския университет е една все по-нарастваща необходимост, с която манастирските училища не могат да се справят – да бъде обучаван клирът в съответните науки, след като научната и философската система на гърците отново е станала достъпна.

Като основна задача, стояща пред стария университет, се схваща единството на преподаване и изучаване. Те обаче следва да бъдат разглеждани на фона на определящия ги модел на знанието и неговата ерудитска, статична, традиционалистка и архиварска насоченост.

Този модел е ерудитски дотолкова, доколкото тук хуманитарното знание бива идентифицирано с *Gelehrsamkeit* – широка ученост, обхватна начетеност, базирана върху изящен стил ерудитщина, „изкусност“, пространна осведоменост, но не и с дискурсивно *procedere*.

Той е същевременно статичен, защото се изхожда от представата за знанието като даденост – то е нещо, което е вече постигнато и проверено. Застинала наличност, но не и динамичен резултат от перманентно преодоляващ себе си научен прогрес.

Той е традиционалистки дотолкова, доколкото знанието е ревностно ориентирано към миналото и към кодифицираното в него. То е авторитарният източник на релевантни учения. Знанието за човека и културата не е завоевание на критическа конфронтация с *gelehrte* традиция на гръко-западния свят и нейните спекулативни съдържания. То представлява вече нещо постигнато от самата тази традиция. То е наследство, получено от нея, и е на разположение на малко езотерично общество благодарение на нея. Знанието е пред-намерено и не подлежи на иновативно винаги-нано-изнамиране.

Той е архиварски предвид факта, че призванието на старите европейски ерудити се състои основно в това да възприемат, разгадават, стопанисват и препредават след тях целостта от догматични „истини“, но не и в това да откриват самостоятелно нови истини в крак с времето. Водещият „познавателен“ интерес тук не е този на обективно изследващия, а този на изкусния

¹ Историописта първоначално не намира подобаващо място в рамките на хуманитарния тривиум. Тя остава за дълго извън канона на преподаването и изучаваното в низшия факултет. Едва през епохата на Хуманизма в това отношение настъпва съществена промяна (Buck, 1973). Тогава историческото повествование постепенно бива включено в канона на свободните изкуства. Първоначално това става най-вече под особената форма на морални наставления, създадени въз основа на античните историографии. Във връзка с дисциплината граматика и нейното развитие от нормативна област на „правилното писане и говорене“ до теоретична наука, подобна на логиката (спекулативна граматика), виж Димитров, 2023.

erudit и архиваря. Той е насочен на първо място към усвояване и опазване на инвентара от вече придобити хуманитарни проникновения².

Това, което важи като знание за света на човешката култура преди настъпването на модерните времена – било то *art, scientia, sapientia, prudentia* или *eruditio* – най-често представлява една „академична ерудираност върху фундаментите на метафизичната традиция на западния свят, интелектуално управление на знанията на отминалите векове, кодифицирани в латинския език“ (Heuermann, 2000: 60–61).

Подобно разбиране относно това какво е знание изобщо и какво е знание за човека в частност може да стане доминантно в условията на култура, в която писмото и писмеността заемат отличено място. Главната мисия на „учените“–ерудити е свързана с *literaria* като такава. Нито владееенето на писмеността е привилегия на мнозина, нито текстовете на традицията са общодостъпни. Доколкото тези са малобройни и преходни, те следва постоянно да се преписват наново и устно да се опосредяват на все повече ученици. Така ерудираността не може да се състои в това „да се изнамира ново знание, а трябва да се ограничи просто до това да препредава съществуващото знание и с това да противостои на постоянната заплаха от загуба на знание и култура“ (Kjørup, 2001: 21)³.

Факултетната структура на европейския университет се формира в хода на тринадесетото и четиринадесетото столетие. Тя обхваща най-често четири отделни факултета – правен, богословски (теологичен), медицински и обслужващият *Artistenfakultät*. Първите три са самостоятелни и институционално първенстващи. Те са наречени „висши“ и осигуряват професионално образование на бъдещи юристи, медици и духовници. Естественото институционално място на *disciplinae humanae* за векове си остава низшият и маргинален факултет по свободни изкуства. Особеното наименование „изкуства“ (*artes*) идва от обхванатите в него дисциплини, разбираани изцяло в унисон с традицията като *bonae artes* и, по-точно, като *septem artes liberales* (Grafton & Jardine, 1986).

² Относно историческото типологизиране на хуманитарното знание като *самопознаване, обхватна начетеност и изследователско постижение* и схващането за промяната на модела на знанието като основание за разграничаване между пред-история и същинска научна история на хуманитаристиката виж Kjørup, 2001.

³ Шнеделбах посочва съответната функция на обучението в рамките на средновековния и абсолютисткия университет. Обучаване тук означава „опосредстване на едно по същество статично, фиксирано в компендиуми и в произведенията на признати авторитети знание. Креативността на университетския учен не е търсена, често дори е нежелана – дори и Кант в Кьонигсберг още е трябвало да чете лекции по чужди учебници. Понеже за схоластичното и рационалистичното разбиране за наука истината вече е констатирана и позната, нейното усвояване е по същество само едно учене“ (Schnädelbach, 2013: 39).

В тяхното семейство има същественото противопоставяне между *trivium*-а на езиково ориентирани дисциплини и математическия *quadrivium*. То ще се превърне в доминанта на европейската култура като разделението между естествената и хуманитарната научна група. Но определящото противопоставяне в стария университет все още няма как да е това между хуманитарната и естествено-научната област. За разлика от ситуацията на модерния университет, доминантното напрежение е между трите висши и централни факултета, от една страна, и низшият и страничен, от втора. Определението „низш“ факултетът по изкуства получава тъкмо поради своя специфичен подопечен и периферен статут в институцията (Bursian, 1883: 260; Hentschke & Muhlack, 1972: 65).

Институционалните отношения между университетските факултети и между подслонените в тях дисциплини са дефинирани от традицията като властови отношения. *Artistenfakultät* е подчинен, просто допълващ и изпълняващ само обслужващи функции в голямото, но неравноправно научно семейство. Докато трите висши факултета задоволяват конкретни потребности на църквата и държавата, хуманитарно-езиковият тривиум на *artes sermonicales* е изцяло подчинен на нуждите на централните професионални факултети. По този начин всички европейски науки за културата за дълго време са „тенденциозно подчинени на традиционните ориентирани системи на решаващите институции: на християнската религия и на римското право“ (Scholtz, 1991: 40). А това, на свой ред, получава своята легитимация посредством доминантния наратив на „християнската теология на историята“ (Scholtz, 1991: 41).

Историко-филологическите дисциплини имат неизгоден пропедевтичен статут – те са разбирали като странични *Hilfs-Wissenschaften*. Техните „научни“ задачи за дълго време се свеждат до следното: обучение по старогръцки и латински като езици на науката; обучение на студентите, следващи в останалите факултети по арабски, халдейски и иврит, необходимо за конкретните цели на мисионерската дейност на Изток; предоставяне на останалите университетски дисциплини на класиците и античните автори в коментирана и текст-критическа форма за целите на систематичната и историческата оценка; предоставяне на останалите университетски специалности общата история на литературата и биографичните и библиографични сведения; събиращество и съхранение на историческо знание; способстване на теологията в нейните усилия по разбиране на Новия Завет и на богословски релевантни текстове. Ограничаването на „професионалните“ задачи на *disciplinae humanae* в предмодерния университет отговаря на техните спомагателни, пропедевтични и обслужващи функции (Bursian, 1883: 259; Hentschke & Muhlack, 1972: 64). На свой ред те определят ограниченото значение и маргиналното място в академичното семейство⁴.

⁴ „*Humaniora* или *Humanitatis Studia* се наричат свободните изкуства, които ни подготвят за обучението във висшите факултети. Под тези *Humanioribus* обичайно се разби-

Извоюването на институционално равноправие на дисциплините на философско-хуманитарния факултет е успешният краен резултат на сложен процес. Неговото начало би могло да се отнесе към епохата на ранното Просвещение. Тук традиционните културни обусловености все повече се обезценяват. Така и в европейския университет постепенно се разрушава връзката между догматичното познание, дефиниращо последни норми, и многообразните исторически традиции (Moravia, 1980: 247).

В дългия процес, чиято кулминация са автономизирането и академичната консолидация, могат да бъдат разграничени най-малко две самостоятелни фази:

- Университетското обособяване на хуманитаристиката под специфичната форма на филологически и исторически семинари като решаваща крачка в еманципацията от теологията (1737–1777).
- Еманципацията на *Studiosus philologiae* като самостоятелна университетска специалност, обучаваща вече свои собствени студенти-филолози (1777-1810).

3. УСТАНОВЯВАНЕТО НА ХУМАНИТАРИСТИКАТА ПОД СПЕЦИФИЧНАТА ФОРМА НА УНИВЕРСИТЕТСКИ СЕМИНАРИ – *SEMINARIA PHILOLOGICA*

Постепенният процес на еманципация от теологията е комплексен. Неговото начало е тясно свързано с успешното етаблиране на историко-филологическата хуманитаристика под институционалната форма на университетски семинари (Erben, 1913)⁵. Основна роля тук играят класическата филология, текст-критиката и текстовата интерпретация като най-рано възникналите и най-средищни форми на културологично познание (Bursian, 1883: 519; Erben, 1913; Paulsen, 1965: 25, 224).

Гьотингенският университет, *Die Georgia Augusta*, е основан през 1734 г. Тук е мястото, където през 1737 г. за първи път в немски контекст е създаден университетски филологически семинар – *Seminarium philologicum*⁶. Първият негов ръководител е именитият професор по реторика и красноре-

рат философията, историята, антикварството, поезията, реториката, граматиката и всички езици, които отличават хората от останалите животни“ (Zedler, 1735: 1155; König, 1917).

⁵ Процесът има своята интересна предистория, белязана от създаването и на нови университетски специалности, професури, катедри и образователни планове по реторика, поезика, гръцки, халдейски и иврит, естествено и гражданско право в дългия ход на шестнадесетото и седемнадесетото столетие (Boehm, 1978).

⁶ Професорът по красноречие Кристоф Келарии (1638–1707), в опит да реабилитира западните класически изследвания, създава още през 1697 г. филологически семинар към Университета на Хале – *collegium elegantioris litteraturae*, но епохата на Келарии не отрежда особено щастлива съдба на първия немски хуманитарен семинар.

чие Йохан Матиас Геснер (Bursian, 1883: 387; Friedrich, 1991; Schindel, 1989). Филологическата, преподавателската и административната дейност на Геснер е внушителна. Той е призван в Гьотинген, за да реабилитира областта на класическите изследвания. Той е автор на *Philopatris dialogus Lucianeus* (1714), *Institutiones rei scholasticæ* (1715), *Chrestomathia Ciceroniana* (1717), *Chrestomathia Pliniana* (1723) и издател на монументалната *Chrestomathia graeca* (Reinhold, 1991). Геснер излага основната си концепция в своите *Лекции за въведение в изучаването на филологията, историята и философията* от 1757 г. В тези уводни лекции филологията се дефинира като общо познание на езика, а трите дисциплини – философия, филология и история – съставляват най-важните компоненти на *eruditio universalis* (Kurig, 2020). Лекциите се оценяват като опит за теоретико-познавателно легитимиране на все по-нарастващото значение на културологичното познание (Muhlack, 1985: 109)⁷.

Геснер се посвещава всеотдайно за цели двадесет и пет години на възложената му задача по цялостно изграждане на новия филологически семинар⁸. Основната задача е декларирана в неговия правилник. Звучаща на пръв поглед твърде скромно, тя гласи: „да се премахне недостигът на способни учители за в бъдеще“ (Wegner, 1951: 90). В учебния план на семинара са предвидени най-различни курсове и занимания. Така или иначе, основният акцент в реалната дейност бива поставен върху собствено филологическите *Lehrveranstaltungen*. Такива са семинарите по латинска и гръцка граматика, въведенията в история и теория на реториката и поетиката, обстоятелствите прочити и интерпретации на класически римски и гръцки автори.

Успешното институционализиране на европейската хуманитаристика не би могло да бъде разбрано без оглед на европейското учебно и образователно дело (*Bildungswesen*) (Kurig, 2020: 188). Приблизително до средата на осемнадесетото столетие традиционната теологична концепция за подготовка на учители все още остава в сила. Затова е и разбираем фактът, че новосформираниите филологически университетски семинари първоначално не биха могли да имат независим статут. Те функционират институционално под формата на спомагателни филиали, обслужващи студентите, следващи в богословските и юридическите факултети. Основното академично предназначение се състои в подобаваща езикова подготовка по гръцки и латински, като езици на науката, тъкмо на бъдещи духовници и юристи. Семинаристите традиционно са теолози и затова от тях се изисква „винаги да се вглъбяват в необходимите части на учението за Бог“ (Wegner, 1951: 90). Така за колегиума по гръцка граматика

⁷ Повече за работата на Геснер като ръководител на Гьотингенския филологически семинар виж при Bursian, 1883: 387; Friedrich, 1991; Schindel, 1989: 8–26.

⁸ Относно детайли по възникването на Гьотингенския семинар виж: *Schulordnung vor die Churfürstlich-Braunschweig-Lünebergische Lande. Darinnen sonderlich 2. Die Einrichtung des Seminarii Philologici zu Göttingen 2/13 August 1737* във Wegner, 1951: 90, както и Paulsen, 1965: 25, 39.

ка предписанията на семинара изрично изискват ползването и придържането към книгите на Новия завет.

Институционалното етаблиране под формата на университетски семинари маркира началото на процеса на превръщане на дисциплинарната област в равноправна с останалите⁹. Конкретната причина за появата на филологическите семинари е необходимостта да бъде осигурена по-добросъвестна университетска подготовка за професията на училищното преподаване. Същинската цел тук все още няма как да е насърчаването и подпомагането на иновативно и методологически фундирано хуманитарно изследване. Същественото е, че в последна сметка самата реална академична практика на Гьотингенския семинар започва недвусмислено да привилегирова филологико-езиковите, в най-широк смисъл, учебни занятия и така чисто хуманитарното, а не богословското, образование. Съгласно изразителното резюме на Улрих Мулак, тук става дума за „един формален компромис между теология и филология, при който последната обаче постепенно съумява да взема надмощие“ (Muhlack, 1985: 107). Така вече може да започне постепенната консолидация на, до този момент разпилените в най-различни университетски ниши, езикови и исторически проучвания. Става дума за сплотяване около един вече институционално подсигурен и академично признат университетски център (Clark, 1989). В самия край на осемнадесети век хуманитарните семинари ще започнат да се трансформират от филиали, подготвящи духовници за временното упражняване на учителската професия, в автономни академични пространства за отглеждане на научни изследвания. Под ръководството на Фридрих Волф семинарът в Хале е първата институция, решително поела в тази модерна посока.

4. ПРЕВРЪЩАНЕТО НА *STUDIOSUS PHILOLOGIAE* В САМОСТОЙНА СПЕЦИАЛНОСТ

Реалната институционална еманципация на филологическата хуманитаристика от теологията ще трябва да почака още. Тя става възможна едва след 1777 г. Това е знаменателна година в историята на западноевропейската филология. През нея, отново в Гьотингенския университет, в резултат на своите усилия Фридрих Волф (1759–1824) – и парадоксално, срещу ясно заявеното нежелание на втория ръководител на филологическия семинар и автор на концепцията за „реална филология“ (*Realphilologie*) Кристиан Хайне (1729–1812) – съумява да се иматрикулира като първият студент по филология в Германия. Така *Studiosus philologiae* се конституира за първи път като самостоятелна университетска специалност, обучаваща не чужди, а свои

⁹ Относно процеса на институционално укрепване на историята под формата на университетски семинари и постепенното ѝ обособяване до автономна академична специалност виж: Heimpel, 1959: 139–222; Engel, 1959: 222–378; Premerstein, 1927: 735–741; Wolf, 1910.

собствени студенти филолози¹⁰. Това е и причината тази дата да бъде отбелязвана като собствено рождена за филологията в модерен смисъл (Haase, 1847: 383; Reiter, 1904: 89; Hermann, 1969: 13; Classen 2002).

Само шест години след своята иматрикулация, през 1783 г., Волф получава професорското си звание от Университета в Хале. То гласи *Professore Philosophiae ordinario und in specie der Paedagogie* (Körte 1833: 210). На следващата година Волф освобождава професурата по педагогика и получава полагащата му се филологическа професура по красноречие и поезия. По този празничен повод пруският министър на образованието се обръща към него със следния призив: „Отдайте се сега изцяло на вашата наука [...] и помогнете да отхвърлим единствения упрек, който все още продължава да засяга Хале: че тук не се образуват филолози“ (Körte 1833: 124, 210). Волф последва уместния призив на пруския администратор. Десет години след своята прочута иматрикулация той създава първия семинар по класическа филология към университета на Хале на 15 октомври 1787 г. – *Seminarium philologicum Halense*.

Историците на западноевропейското хуманитарно познание с право подчертават следния факт – възникването и успешното институционализиране не биха могли да бъдат разбрани без задълбочен поглед към историята на образователното дело (*Bildungswesen*). Своите забележителни възгледи за университетското и училищното обучение Волф излага пространно в предложенията и проектите за създаването на нов филологически семинар. За да може да се подобри това образование, е най-наложително да се модернизира самата подготовка на училищните преподаватели за тяхната професия. Волф не очаквал много от „подобренията“ на образователните програми, предлагани от администрацията и бюрокрацията. Предпоставката за цялостна реформа на преподаването е учителската професията окончателно да се превърне в самостоятелно професионално призвание. Но университетските курсове за обучение на учители традиционно са изцяло зависими от теологията и нейния факултет. Волф работи усърдно за външното отделяне на учителската професия от духовната служба. На него съответства университетското вътрешно еманципиране на филологията от теологията.

В плановете за създаването на семинара на Хале е заявено категорично:

Ние няма да имаме способни училищни преподаватели дотогава, докато учителите са професионални богослови, завършващи своя *cursum theologicum* в университета и гледащи на училището като на врата към тиха или доходоносна чи-

¹⁰ В Гьотингенския университет значително по-рано от Август Волф вече е имало студенти, записани тъкмо като *Studiosus philologiae*. Виж интересната корекция на „легендата“ за първия студент филолог при Шрьоде: „Най-първият измежду всички се е вписал още на 13 август 1736 г., още преди основаването на философския семинар, и повече от четиридесет години преди Волф, под номер 533 в общия студентски регистър: Йохан Хенрих Вагнер, *Studiosus philologiae*“ (Schroeder, 1913: 168).

новническа служба. Техните богословски изследвания, които толкова рядко се основават на филологическата наука, често им помагат като учители толкова, колкото би им помогнало изучаването на феодалното право. Затова считам постепенното отделяне на учителската професия от проповедническата служба за нещо напълно необходимо и полезно в много отношения. Това обаче може би, би могло да се постигне най-лесно, като се изисква от тези, които търсят учителска позиция, както и от тези, които търсят други позиции, да са се подготвили най-правилно за учителското поприще (Wolf, 1786/1924: 30).

Така, в университета на Хале за първи път в немски контекст е създаден институт, предназначен за обучение не на следващите теология и право, а обрзоващ единствено студенти-филолози, бъдещи училищни и университетски преподаватели по класически езици и стара литература¹¹. Основната задача, стояща пред новоосновения семинар, е „да привлече и увеличи стойностните училищни преподаватели за горните класове на литературните училища или литературните гимназии“ (Wolf, 1786/1924: 33). Прием и обучение в правилника е предвиден не съгласно установената университетска практика за студенти, следващи богословие и право, а единствено за онези студенти, които сериозно възнамеряват „да следват *humanoira* и да се посветят трайно на училищното преподаване“ (Paulsen, 1965: 225)¹².

Древните езици, както и класическото хуманитарно образование – *Sprachen und Humaniora* – съгласно идеолога на филологическия семинар на Хале, повече не представляват външни притурки, обслужващи висшите позитивни факултети, а формират самия „фундамент на всяка останала научна култура (*der Grund aller weitem gelehrten Cultur*) и посредством заниманието с тях се оформят и практикуват повечето духовни сили“ (Wolf, 1787/1935: 55). Семинарните учебни занятия, колоквиуми, колегиуми и упражнения на практика се състоят от собствено хуманитарни занимания. Те обхващат „обяснения на гръцките и латинските автори, изготвяне на съчинения по латински език и на работи върху предмети на училищното преподаване и върху старата литература, диспути върху педагогически материи и т.н.“ (Wolf, 1924: 13, 36, 136).

Създаването в Хале на филологически семинар, ориентиран към обучение на бъдещи учители по стари езици и класическа литература, заслужава особено внимание, тъй като самата новосформирана институция има свое самостоятелно историко-научно значение (Horstmann, 1978: 57; Ugolini 2022a). Това е не само първият семинар, обучаващ свои собствени студенти филолози, но и първият в същинския смисъл на думата „професионален“ хуманитарно-научен университетски институт, който успява да си спечели последователи в множество немски университети (Körte, 1835). Неговият именит основател

¹¹ Детайли за структурата и дейността на филологическия семинар на университета в Хале са дадени в: Bursian, 1883: 519; Paulsen, 1965: 25, 224; Fuhrmann, 1959: 192.

¹² Виж още подробности при Körte, 1833: 200 и Arnold, 1861: 94.

подчертава изрично необходимостта „да се събужда духът на самостоятелното усилено изследване (*den Geist der eigenen angestregten Forschung zu wecken*)“ у неговите участници (Wolf, 1935: 55).

В границите на класическата филология, текст-критиката и текстовата интерпретация, пионерните постижения по професионализиране и модернизиране принадлежат тъкмо на Волф. Той моделира наново езиковата критика и обяснение и изработва строги норми за провеждане на филологико-историческо изследване от модерен тип. Това превръща Волф в първа и знакова фигура на новата текстова критика и интерпретация¹³.

Наред с това, той последователно разширява и, следвайки Хумболт, историзира самото изследователско поле на своята дисциплина. Според „класическото“ си себеразбиране, филологията е изпълнена с благоговение работа върху образцовите класически текстове. При Волф тя тенденциозно престава да бъде това ръководено от преклонение занимание с класиката, превръщайки се в универсална културология. Тя обаче вече обхваща не просто образцовата Античност, а целостта на „исторически дадения материал“.

Идеалът, ръководещ Волф, е този за консолидирането и въздигането на цялата хуманитарна област до висотата на едно научно легитимно и исторически фундирано проучване на старото гръцко културно наследство. В своето *Изложение на науката за античността (Altertumswissenschaft)* от 1807 г. Волф настойчиво изисква, изцяло в духа на своето съвремие, „възможно най-прецизно“ схващане на „най-значимите изследователски гледища“ на *disciplinae humane*. И така да се предприеме също и опит „как отделните доктрини, отчасти разяснявани в немските университети от почти сто години, отчасти подлежащи на разработване занапред, могат да се обединят в една органична цялост“ (Wolf, 1807/1969: 811). Крайната цел може да бъде само една: „въздигането на всичко, което принадлежи към пълното познание на гръко-римската античност, до ранга на една добре уредена философско-историческа наука“ (Wolf, 1807/1969: 811).

Съществено е да се спомене, че изискването на Волф „да се събужда духът на самостоятелното усилено изследване“ не остава празна програма или

¹³ В знаменитите *Prolegomena ad Homerum* от 1795 г. (Wolf, 1795/1908) е формулирана изследователската постановка, която донася признание на своя автор, далеч надхвърлящи скромните дисциплинарни предели на митологичното проучване. Тезата на Волф в теорията на античния епос гласи, че Омир следва да се определя точно толкова като оригиналния създател на текстовете на *Илиада* и *Одисея*, колкото и Мойсей би трябвало да се взема за оригиналния автор на първите пет книги на *Светото писание*. Този революционен възглед е пространно защитен с инструментариума на текст-критически методики. Волф изгражда своята теория на античния епос с помощта на текст-критически апарат, следващ стриктно така наречения „генеалогичен принцип“ (*stammatische Prinzip*). Той е използван иновативно за целите на самата трудна подредба, оценка и систематизация на дадена поредица от запазени ръкописи.

самотен призив. Филологическият семинар създава продуктивната институционална среда, в която вече става възможно да се практикува хуманитарна наука в модерния смисъл на единство на изследване, преподаване и обучение. За Кристиан Хайне университетът все още си остава място, предназначено единствено за придобиване на съответното обучение, а научното изследване е адресирано до друга институция – само до „обществото на науките“ (*Gesellschaft der Wissenschaften*). За разлика от него, при Волф тъкмо университетът представлява естествената институционална среда за всяка наука и всяка изследователска дейност (Arnold, 1861). За него преподаването би било немислимо без наличието на собствени изследвания. Същинската цел тук вече е да се провокира и да се стимулира нова и методологически фундирана изследователска дейност.

Още през 1803 г. Волф предефинира същността и функцията на университетския хуманитарен семинар. Той го определя като „един институт, посветен на опазването на учеността (*Aufrechthaltung der Gelehrsamkeit*) и посветен на подготовката и образованието на академични доценти“ (Wolf, 1835: 7, 328). Така Волф очертава продуктивен път, по който науките за духа на деветнадесетото столетие неизменно ще продължават да се движат – „като среда за образование на академичния прираст филологическият семинар се превръща в мястото за опекунство и грижа за самата наука (*Pflegestätte der Wissenschaft selbst*)“ (Wolf, 1835: 7, 328; Arnold, 1861).

Пионерните усилия на Фридрих Август Волф по трансформирането на практическото-филологическо предприятие в методологически промислено и институционално подсигурано познание намират подобаващо продължение. Най-интересно и най-мощно това става в работите на неговите непосредствени ученици Фридрих Аст (1778-1841) и Август Бьок (1785–1867). Бьок е не просто една от действително класическите фигури на класическата филология. Той е титулуван „най-големият систематизатор“ в дългата история на учението за херменевтичното разбиране (Wach, 1966: 10). Редовният професор по красноречие и класическа литература прави просперитета на културологичното познание тясно зависим от рефлексията върху „формалното“ и „методическото“ (Danneberg, 2013: 211). Бьок може да основе през 1811 г. семинар в новите институционални условия на Берлинския университет (Seifert, 2020). Уставът посочва една недвусмислена цел на начинанието – образованието на учени-хуманитаристи. Тук ще бъдат обучавани само

тези, които са правилно подготвени за проучването на Античността, чрез възможно най-много упражнения, които да отведат до вътрешните механизми на науката, и то по такъв начин, че тези изследвания да бъдат запазени, разпространявани и разширявани в бъдеще. Следователно, като правило, само тези, които се посвещават изцяло на филологията, са квалифицирани за прием в този институт, а не тези, които очакват бъдещото си развитие чрез практикуване на друга факултетна дисциплина (Paulsen, 1965: 235).

5. ХУМБОЛТОВИЯТ УНИВЕРСИТЕТ КАТО СПЕЦИАЛИЗИРАНО УЧИЛИЩЕ ЗА ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

Еманципативните процеси имат своята дълга и интересна предистория през осемнадесетото столетие. Техният кулминационен момент е знаменит. Това е окончателната институционална автономизация и академична консолидация на европейските науки за културата. Те са официално реализирани чрез основаването на модерния Берлински университет от самото начало на деветнадесетото столетие. Създателите на *Alma Mater Berolinensis* предлагат и легитимират нова факултетна организация. Университетските факултети вече не стоят във властови отношения, а са институционално равноправни. Така хуманитарните дисциплини биват окончателно изведени от традиционното им подчинено и маргинално положение. Тук те се превръщат от старите спомагателни училища, предлагащи общоакадемична подготовка на чуждите студенти, в цяла автономна научна група, притежаваща свой вече равнопоставен на останалите факултет. Той повече не обитава периферията на институцията, а започва настойчиво да претендира, че представлява нейното същинско научно ядро. Очевидно същинският университет (*die eigentliche Universität*), както той „би формирал научното сдружение, е обхванат единствено във философския факултет, докато останалите три представляват специални училища, които държавата или е основала, или най-малкото, тъй като те се отнасят непосредствено до нейните съществени нужди, по-рано и по-отлично е взела под своята защита“ (Schleiermacher, 1956: 256).

В своите *Случайни мисли за университетите в немски смисъл* Шлайермахер се обявява категорично срещу скъсване с миналото на институцията в едно съществено отношение. Той се противопоставя на бюрократичната идея за разделение на университета на изолирани специализирани училища. Старата корпоративна форма на обединения университет, формиращ четири факултета, бива съхранена. Чрез консолидирането на хуманитарната дисциплина група в автономен факултет тя придобива окончателно така нужните ѝ институционална сигурност и академично признание. Паралелното обединение на всички факултети в единен университет и последвалата негова интеграция в сферата на сродни институции създават решаващите институционални условия за предстоящото динамично развитие на устойчив колективен академичен живот¹⁴.

Основателите на Берлинския университет разгръщат една цялостна нова научна професионална идеология на модерното хуманитарно познание. Ней-

¹⁴ Отделянето на естествено-научните дисциплини от философския факултет и обособяването на техен собствен факултет в Германия е учудващо дълъг процес. Той бива ускорен от прехвърлянето на катедри по ботаника, зоология, химия и пр. от медицинския във философския факултет.

ните идейни корени лежат, от една страна, във философския идеализъм на Фихте и Шелинг, а от друга – в богатата традиция на Гьотингенския неохуманизъм от Аст, Волф и Бьок до Шлайермахер и Хумболт (Schelsky, 1963; König, 1970; Turner, 1980: 78; Fallon, 1980). В основата на тази модерна *Wissenschaftsideologie* залягат различни ключови идеи: специфичната немска идея за наука (*Wissenschaft*); новият принцип на свобода на мисълта и тясно свързаната с него свобода на преподаване и учене; идеята за знание и неговата интеграция; концепцията за основаната върху резултатите на възходящото естествено-научното познание нова критическа философия; идеята за образование и духовно усъвършенстване; просвещенското поставяне в центъра на автономията на разума; идеята за нов хуманизъм, оживотворил културата на древните в настоящето и заменил старата формална имитация на класическото минало.

Успешната реализация на тези идеи се оказва начинание, осъществимо само от дисциплините на модерния философско-хуманитарен факултет. Затова идеолозите на Берлинския университет отреждат тъкмо на него централното място. Неговото единство има своето основание в единството на образованието и духовното развитие. На тях тъкмо по това време се приписва една почти религиозна роля в системата на науката. А причината е, че хуманитарното образование се разглежда като процес на „самоосвобождаване на индивида от естествената ограниченост“ – *Selbsterlösung des Individuums aus naturhafter Befangenheit* (Schnädelbach, 1983: 43).

Свободното упражняване на всички човешки способности е възможно само в света на културата. То е оформяне, образ-оване, на цялостната личност. И тъкмо като такова то е осъществимо посредством литературата, философията, изкуството, поезията и религията. Но ценността на индивида не може да следва от „общо-полезното“ и прозаичното, а е ценното само по себе си. Не може да се измерва според неговата полезност нещо, което просто не притежава такава. В своето *Атенеум* Фридрих Шлегел резюмира: „Най-висшето благо и единственото полезно нещо е образованието“. То определя новия европейски идеал за естетически и интелектуален живот. Образованието е не друго, а съвършеното формиране на индивида чрез развитието на неговите природни заложби и таланти. Само то притежава абсолютна ценност. Волф дава на новия неохуманистичен идеал следната изразителна формулировка: „*Studia humanitatis* обхваща всичко, чрез което чисто човешкото образование и издигането на всички умствени, духовни, душевни и емоционални сили се насърчават до една красива хармония на вътрешния и външния свят на човека“ (Wolf, 1807: 45).

Под знака на новото понятие за образование като идеал за лична култура модерният университет следва да се превърне в „училище за изкуството на научната и философската употреба на разума“. Посредством тази идея е дефинирано новото централно място на философския факултет в университета

като факултет на образованието. Съответно това определя и водещата роля на историко-филологическата хуманитаристика като една по същество *Bildungswissenschaft*. *Sprachen und Humaniora* няма как повече да бъдат външни приурки към едно специализирано обучение в практически професии. Те функционират като самия „фундамент на всяка друга научна култура“. И тъкмо посредством занимаването с тях се „оформят и упражняват духовните сили на човека“ (Wolf, 1787/1935: 55). Волфганг Фрювалд с право подчертава, че „митът за науките за духа като науки, които единствено опосредяват образованието и предпоставят образование, води своето начало от възникването на тези науки при реформата на деветнадесетото столетие“ (Frühwald, 1991: 102; Kurig, 2020). Неохуманистичната визия за развитието на цялостната личност посредством хуманитарното превръща Хумболтовия университет до голяма степен в „едно специализирано училище за хуманитарни науки“ – *eine bloße Fachschule für Geisteswissenschaften* (Frühwald, 1991: 102).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андреев, Я. (2022). Моделът на хуманитарното знание: ерудицията или метод. В: *Свят и познание*. София, 2022, 38–55. [Andreev, J. (2022). „Modelat na humanitarnoto znanie: eruditsia ili metod.“ *Svyat i poznanie*. Sofia, 38–55].
- Андреев, Я. (2023). Херменевтичната хуманитаристика като процедурална рационалност. В: *Аруко – Четения. Логос. Догма. Фантазия; Мит. Име. История*. София, 2023, 436–462. [Andreev, J. (2023) Hermenevtichnata humanitaristika kato protseduralna ratsionalnost. V: *Aruko – Chetenia. Logos. Dogma. Fantazia; Mit. Ime. Istorija*. Sofia, 436–462].
- Димитров, С. (2023). Модуси на значение в средновековната спекулативна граматика. В: *Аруко – Четения. Логос. Догма. Фантазия; Мит. Име. История*. София, 2023, 422–455. [Dimitrov, S. (2023). Modusi na zhanenie v srednovekovnata spekulativna gramatika. V: *Aruko – Chetenia. Logos. Dogma. Fantazia; Mit. Ime. Istorija*. Sofia, 422–455].
- Arnold, J. F. J. (1861). *Friedrich August Wolf in seinem Verhältniss zum Schulwesen und zur Pädagogik*. Band I. Braunschweig.
- Bollack, M., Wismann, H. (Hrsg.) (1983). *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert: Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften*. Band II. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Buck, A. (1973). Der Wissenschaftsbegriff des Renaissance-Humanismus. *Wolfenbütteler Beiträge* 2, 45–64.
- Bursian, C. (1883). *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit*. Band XIX. München & Leipzig.
- Carhart, M. (2007). *The Science of Culture in Enlightenment Germany*. Cambridge.
- Clark, W. (1989). On the Dialectical Origins of the Research Seminar. *History of Science* 27, 111–154.
- Classen, C. J. (2002). Das Alter der “Klassischen Philologie”. *Hermes* 130, 490–500.

- Classen, C. J. (Hrsg.) (1989). *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen: eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Göttingen.
- Crane, R. S. (1967a). Shifting Definitions and Evaluations of the Humanities: The Aims and Scope of the Humanities in the Early Renaissance. In: Crane, R. S. *The Idea of the Humanities, and Other Essays Critical and Historical*. 2 Vols., Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Crane, R. S. (1967b). Shifting Definitions and Evaluations of the Humanities: The Humanities and Themes of Education in the Eighteenth Century. In: Crane, R. S. *The Idea of the Humanities, and Other Essays Critical and Historical*. 2 Vols., Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Danneberg, L. (2013). Kunst, Methode und Methodologie bei Boeckh. In: Hackel, Ch., Seifert, S. (Hrsg.). *August Boeckh. Philologie, Hermeneutik und Wissenschaftspolitik*. Berlin, 211-245.
- Erben, W. (1913). Die Entstehung der Universitäts-Seminare. *Internationale Monatschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 7, 1247–1265.
- Fallon, D. (1980). *The German University: A Heroic Ideal in Conflict with the Modern World*. Colorado.
- Friedrich, R. (1991). *Johann Matthias Gesner: sein Leben und sein Werk*. Genniges.
- Frühwald, W. (1991). Humanistische und naturwissenschaftliche Bildung: die Erfahrung des 19. Jahrhunderts. In: *Geisteswissenschaften heute. Eine Denkschrift*. Frankfurt am Main.
- Fuhrman, M. (1959). Friedrich August Wolf. *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 33, 190–210.
- Grafton, A. 1997. *The Footnote: A Curious History*. London: Faber & Faber.
- Grafton, A., & Jardine, L. (1986). *From Humanism to Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*. London: Gerald Duckworth.
- Haase, B. F. (1847). Philologie. *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*. III Section. 23 Theil. Leipzig.
- Heimpel, H. (1959). Über Organisationsformen historischer Forschung in Deutschland. *Historische Zeitschrift* 189, 139–222.
- Hentschke, A., & Muhlack, Ul. (1972). *Einführung in die Geschichte der klassischen Philologie*. Darmstadt.
- Hermann, U. (1969). Philologie und Geschichtswissenschaft. In: *Wesen und Rang der Philologie. Zum Gedenken an Hermann Usener und Franz Bücheler*. Stuttgart.
- Heuermann, H. (2000). *Wissenschaftskritik. Konzepte, Positionen, Probleme*. Tübingen & Basel.
- Horstmann, A. (1978a). Die „Klassische Philologie“ zwischen Humanismus und Historismus. Friedrich August Wolf und die Begründung der modernen Altertumswissenschaft. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 1, 51–70.
- Horstmann, A. (1978b). Die Forschung in der klassischen Philologie des 19. Jahrhunderts. In: Diemer, A. (Hrsg.). *Konzeption und Begriff der Forschung in den Wissenschaften des 19. Jahrhunderts*. Meisenheim am Glan.
- Kern, O. (1924). *Friedrich August Wolf*. Halle.
- Kjørup, S. (2001). *Humanities–Geisteswissenschaften–Sciences humaines: eine Einführung*. Aus dem Dän. von Elisabeth Bense. Stuttgart & Weimar: Metzler.

- König, E. (1917). *Studia humanitatis* und verwandte Ausdrücke bei den deutschen Frühhumanisten. In: Fischer, L. (Hrsg.). *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*. München: Freising.
- König, R. (1970). *Vom Wesen der deutschen Universität*. Darmstadt.
- Körte, W. (1833). *Leben und Studien Friedrich August Wolf's, des Philologen*. II Bände. Essen.
- Körte, W. (1835). *Friedrich August Wolf über Erziehung, Schule, Universität. Consilia scholastica. Aus Wolf's literarischem Nachlasse zusammengestellt*. Quedlinburg & Leipzig.
- Kurig, J. (2020). *Auf dem Weg zur ‚allgemeinen Bildung‘. Delegitimierung und Rekonstruktion humanistischer Gelehrsamkeit in der frühen Aufklärung am Beispiel Johann Matthias Gesners (1691-1761)*. In: Conrad, A., Maier, Al., Nebgen, Ch. (Hrsg.). *Bildung als Aufklärung. Historisch-anthropologische Perspektiven*. Wien, 188–209.
- Moravia, S. (1980). The Enlightenment and the Sciences of Man. *History of Science* 18, 247-268.
- Muhlack, Ul. (1985). *Klassische Philologie zwischen Humanismus und Neuhumanismus*. In: *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen.
- Muhlack, Ul., Hentschke, A. (1972). *Einführung in die Geschichte der klassischen Philologie*. Darmstadt.
- Muhlack, Ulrich. (1979). Zum Verhältnis von klassischer Philologie und Geschichtswissenschaft im 19. Jahrhundert. In: Flashar, H., Gründer, K., Horstmann, A. (Hrsg.). *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert. Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften*. Band I. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 225–239.
- Paulsen, Fr. (1965). *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart, mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht*. Berlin.
- Reinhold, Fr. (1991). *Johann Matthias Gesner – Sein Leben und sein Werk*. Roth.
- Reiter, S. (1904). Friedrich August Wolf. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 13, 89–99.
- Rudy, W. (1984). *The Universities of Europe 1100–1914: A History*. London.
- Rüegg, W. (1996). *Geschichte der Universität in Europa*. Band II: *Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*. München.
- Rüegg, W. (Hrsg.) (1993). *Geschichte der Universität in Europa*. Band I: *Mittelalter*. München.
- Sandys, J., E., A. (1903/2010). *A History of Classical Scholarship*. 3 Vols. Cambridge, 2010, 594–650.
- Schelsky, H. (1963). *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen*. Reinbek bei Hamburg.
- Schindel, Ul. (1989). Johann Matthias Gesner. Professor der Poesie und Beredsamkeit 1734–1761. In: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen: eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Göttingen, 9–27.
- Schleiermacher, Fr., D., E. (1956). Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn, nebst einem Anhang über eine neu zu errichtende 1808. In: *Die Idee der Deutschen Universität. Die fünf Grundschriften aus der Zeit ihrer Neubegründung durch klassischen Idealismus und romantischen Realismus*. Darmstadt.

- Schmidt, P., L. (1989). Friedrich August Wolf und das Dilemma der Altertumswissenschaft. In: Zimmermann, H., D. (Hrsg.). *Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15.10.1787. Innere und äußere Integration der Altertumswissenschaften*. Halle & Saale, 64–78.
- Schnädelbach, H. (1983). *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt am Main.
- Scholtz, G. (1991). *Zwischen Wissenschaftsanspruch und Orientierungsbedürfnis. Zu Grundlage und Wandel der Geisteswissenschaften*. Frankfurt am Main.
- Scholtz, G. (1997). Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens. In: Rüsen, J. (Hrsg.). *Geschichtsdiskurs IV: Krisenbewußtsein, Katastrophenerfahrungen und Innovation 1880–1995*. Frankfurt am Main.
- Schröder, E. (1913): *Studiosus philologiae. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 32, 167–172.
- Seifert, S. (2020). *Die Ursprünge der Berliner Forschungsuniversität: August Boeckhs philologisches Seminar in Konzeption und Praxis (1812–1826)*. Berlin.
- Turner (1983): Turner, R., St. Historicism, Kritik, and the Prussian Professoriate, 1790 to 1840. In: Bollack, M., Wismann, H. (Hrsg.). *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert: Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften*. Band II. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 449–90.
- Turner, J. (2015). *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton.
- Turner, R. S. (1980). The Prussian Universities and the Concept of Research. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur*, 5, 68–92.
- Turner, R. S. (1981). The Prussian professoriate and the research imperative, 1790–1840. In: Jahnke, H., N. (ed.). *Epistemological and social problems of the sciences in the early nineteenth century*. Dordrecht.
- Turner, R., St. (1980). The Prussian Universities and the Concept of Research. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur*, 68–92.
- Ugolini, G. (2022a). Friedrich August Wolf and the Birth of the Altertumswissenschaft. In: Ugolini, G., Lanza, G., D. (eds.). *History of Classical Philology: From Bentley to the 20th century*. Berlin & Boston, 2022, 57–89.
- Ugolini, G. (2022b). Humboldt, the Classical Gymnasium, and the University of Berlin. In: Ugolini, G., Lanza, G., D. (eds.). *History of Classical Philology: From Bentley to the 20th century*. Berlin & Boston, 2022, 90–110.
- Vandermeersch (1993). Die Universitätslehrer. In: *Geschichte der Universität in Europa*. Band I: *Mittelalter*. München.
- Vierhaus, R. (Hrsg.) (1985). *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen.
- Vom Brocke, B. (1981). Preußische Bildungspolitik 1700–1930. *Deutsches Verwaltungsblatt* 96, 727–746.
- Wach, J. (1926/1966). *Das Verstehen. Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert*. III Bde., Band I, Nachdruck der Ausgabe 1926. Hildesheim.
- Wegner, M. (1951). *Altertumskunde*. Freiburg.
- Wolf, Fr. A. (1795/1863). *Prolegomena ad Homerium 1795*. Hildesheim: Olms.
- Wolf, Fr. A. (1807/1969). Darstellung der Altherthums-Wissenschaft (1807). In: Wolf, Fr., A. *Kleine Schriften in lateinischer und deutscher Sprache*. Bd. 2, Halle.
- Wolf, Fr. A. (1831). *Vorlesungen über die Altertumswissenschaft*. Band I, Leipzig.

- Wolf, Fr., A. (1807). Darstellung der Alterthums-Wissenschaft. In: *Museum der Alterthums-Wissenschaft*. Berlin, 3–145.
- Wolf, Fr., A. (1835). Grenzbestimmung zwischen dem Unterrichte auf den Schulen und auf den Universitäten und zwischen der Bildung in den nachherigen praktischen Bildungsanstalten. In: *Friedrich August Wolf über Erziehung, Schule, Universität (Consilia scholastica)*. Quedlinburg & Leipzig, 328–348.
- Wolf, Fr., A. (1924). Idee eines *Seminarii philologici* von 1786. In: *Friedrich August Wolf*. Halle.
- Wolf, Fr., A. (1935). *Ein Leben in Briefen*. Hrsg. von Reiter, S., III Bände, Stuttgart.
- Wolf, G. (1910). *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. Berlin.
- Wolter, H. (1959). Geschichtliche Bildung im Rahmen der *artes liberales*. In: Koch, J. (Hrsg.). *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden & Köln.
- Zedler, J. H. (1735). *Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*. Band XIII. Halle & Leipzig.
- Zimmermann, H., D. (Hrsg.) (1989). *Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15.10.1787. Innere und äußere Integration der Altertumswissenschaften*. Halle & Saale.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

(НЕ)СПОДЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО НА АМЕРИКАНСКИЯ ФИЛОСОФ ЧАРЛС ПЪРС

ДИМИТЪР Щ. ДИМОВ

Основната цел на статията е чрез вглеждането в двама от „възможните“ ученици на Чарлс Пърс – Джосая Ройс и Уилям Джеймс – да очертаем отправните точки, регулативните принципи или ценности, които стоят в основата на неговата философска система. Проблематичното и „разпиляно“ писмено наследство на Пърс, липсата на собствена школа предопределят трудната и проточила се във времето интерпретация на неговата теория на познанието. Затова с помощта на необичаен, ретроспективен подход – от позициите на двама негови съвременници и чести събеседници – ще погледнем назад, за да различим най-важните залози в интелектуалните усилия на самия Пърс. Социалната, поколенческата, интелектуалната близост между тримата ще помогне да очертаем (не)споделените мисловни хоризонти, от които тръгват и последващите разнопосочни тълкувания на тяхното наследство.

Ключови думи: Чарлс Пърс, Уилям Джеймс, Джосая Ройс, американска философия, прагматизъм, семиотика

THE (UN)SHARED LEGACY OF THE AMERICAN PHILOSOPHER CHARLES
PEIRCE

DIMITER SHT. DIMOV

The main goal of this article is to outline the foundational points, regulative principles, or values underlying Charles Peirce’s philosophical system by examining two of his “possible” disciples—Josiah Royce and William James. The problematic and fragmented nature of Peirce’s written legacy, together with the absence of a formal school of thought founded by him, have predetermined the protracted and difficult process of interpreting his theory of knowledge. Therefore, through an unusual, retrospective approach—from the perspectives of two of his contemporaries and frequent interlocutors—we look back in order to discern the most important

stakes in Peirce's own intellectual efforts. The social, generational, and intellectual closeness among the three thinkers will help us delineate the (un)shared intellectual horizons from which the subsequent divergent interpretations of their legacy emerge.

Keywords: Charles Peirce, William James, Josiah Royce, North American philosophy, pragmatism, semiotics

В една ранна неделна утрин на 19 април 1914 г. след „продължително и мъчително боледуване от рак“ почина Чарлс Сандърс Пърс, „забележителен логик и философ; живя 75 години в усамотение, в малка планинска хижа провеждаше своите научни търсения“ (Ketner, 1998: 16–30). В различните некролози се повтаря един и същ мотив, който оформя някои от най-доминиращите образи на Пърс като философ и учен. От една страна, се посочват неговите многостранни приноси. „Той беше авторът на множество статии в областта на логиката, история на науката, метафизиката, психологията, математиката, земната гравитация, астрономията, картографията, химията и библиотекарството...“. Авторите смятат, че значението му в съвременната наука се измерва заедно с това на най-известните немски и британски логици, математици и геодезисти. Споменава се като родоначалник на прагматизма и като близък приятел, учител на Уилям Джеймс. Последният нарича Пърс „най-значителният философски ум на Америка“. Наред с интелектуалния принос се споменават и странностите на неговия характер. „Въпреки че можеше да бъде очарователен, той беше толкова силен индивидуалист, че сътрудничеството с него беше почти невъзможно... с възрастта и болестите неговите странности натежаха...“. Странностите се приписват на неговата гениалност, задълбоченост и страст към науката. Да разпознаят истинския талант са способни само редица просветени, а широката общественост, институциите, от които се очаква да помогнат за развитието на такива уязвими умове, най-често остават слепи и даже пречат на интеграцията им в обществото. Всичко това важи в много голяма степен за Пърс – констатира след неговата кончина малкото му близки съвременници (Ketner, 1998: 25–30).

Основната цел на статията е чрез вглеждането в двама от „възможните“ ученици на Чарлс Пърс – Джосая Ройс и Уилям Джеймс – да очертаем отправните точки, регулативните принципи или ценности, които стоят в основата на неговата философска система. Проблематичното и „разпиляно“ писмено наследство на Пърс, липсата на собствена школа предопределят трудната и проточила се във времето интерпретация на неговата теория на познанието. Затова с помощта на необичаен, ретроспективен подход – от зрелите и вече оформените позиции на двама негови съвременници и чести събеседници – ще погледнем назад, за да различим най-важните залози в интелектуалните усилия на самия Пърс. Социалната, поколенческата, интелектуална близост между тримата ще помогне да очертаем (не)споделените мисловни хоризонти, от които тръгват, и последващите разнопосочни тълкувания на тяхното наследство.

1. РАЗПИЛЕНИТЕ АРХИВИ

Трябва да се отбележи, че тонът в цитираните по-горе спомени за Пърс е като цяло умерен и създава достоверен образ на неговата персона. Посочват се редица детайли, които свидетелстват за един комуникативен и всеотдаен човек и преподавател. С хода на времето и след смъртта му тези личностни детайли стават по-слабо забележими. Реторическият акцент пада върху неговата гениалност, житейска изолираност и изключителна просветеност, защото задължителната в такива случаи куртоазност създава предпоставки недостатъчното му познаване/разбиране да се превърне в ненормална (в смисъл на необвързана с някакъв конкретен житейски опит) и извънмерна задълбоченост, сложност и гениалност.

Все пак общото между всички близки хора и интелектуални „наследници“ на Пърс е тяхното съзнание за необходимостта да запазят, обработят и направят достъпни огромните количества ръкописи, несистематизирани разсъждения, библиотеката и други свидетелства за интелектуалната дейност на починалия. „Тук искам да изразя най-голямата си загриженост и да помоля на колене всеки, който поеме грижата за неговите книги и ръкописи, да помисли сериозно, преди да пренебрегне дори и една дума, изляза изпод ръката му“ (Ketner, 1998: 19–20). Няколко месеца след смъртта на Пърс в серия от писма Джосая Ройс – близък приятел и съмишленик, професор по етика в Харвард – посредничи между вдовицата на философа и библиотекаря на Харвард за прехвърлянето на ръкописите му там. Ройс на няколко пъти споменава за намерението си да редактира и да помогне за издаването на логическите трактати на приятеля си. Поема ангажимент да подготви официалната биография на Пърс (Ketner, 1998: 30–35).

Дотук по всичко изглежда, че за наследството на Пърс, преминало изцяло в ръцете на съпругата му, се полагат закономерни усилия. По първоначални сметки се предполага, че става дума за няколко завършени ръкописа, серия от лекции, които наистина могат да бъдат издадени сравнително бързо и коректно. Срещата с реалния масив от документи и материали трябва да е била изненадваща. В момента в Архива на Харвард могат да се ползват близо 80 000 страници научни ръкописи и около 100 000 страници лична кореспонденция. Не се знае колко материали са изгубени или недостъпни. В началото на служебната кореспонденция се говори за „фрагменти и изследователски ръкописи“, които постепенно се превръщат в „купчина, бъркотия от ръкописи“ (Ketner, 1998: 52). Без да е абсолютно убеден, биографът Кетнер предполага, че именно в този момент от прехвърлянето на библиотеката се нарушава подредбата, направена от самия Пърс. По-късно немарливото отношение към ръкописите се вменява на автора и прераства в убеждението за непоследователността на разсъжденията му. Има достатъчно факти от житейската траектория на философа, а и философският му стил е косвено доказателство за обратното.

Фатална за грижливото отношение към архива на Пърс се оказва кончината през 1916 г. на главния вдъхновител на цялата операция Джосая Ройс. Усложняващ фактор е недоразумението, което настъпва относно директния получател на наследството. Джулиет, неговата съпруга, се съгласява цялата библиотека да бъде предадена на Харвард, но в първоначалната приятелска кореспонденция между нея и Ройс никъде не уточняват правата върху ръкописите. След смъртта на Ройс делата се поемат от други, по-далечни на семейството учени и пропуснатото уточнение се превръща в спор. До смъртта си през 1934 г. съпругата смята, че е предала всички авторски материали само за съхранение и че тя притежава правата, а Харвард твърди, че те са им дарени и съответно разполагат напълно с тях. По този начин се пропуска шансът излязлото от ръката на Пърс да надживее собствената му индивидуалност и непосредствена приятелска общност чрез излизането на по-широката академична сцена, където може да стане обект на внимание и обсъждане, т.е. постиженията на Пърс в науката да бъдат забелязани и развити във все още съвременен и съ-ценностен на автора им контекст.

Един такъв половинчат опит е направен през 1923 г., когато излиза сборник с вече издавани статии на Пърс със заглавието „Случайност, любов и логика. Философски есета на покойния Чарлс С. Пърс, основател на прагматизма“ (Peirce, 1923). Показателен за перспективата, в която са разгледани публикациите на Пърс, е предговорът на Джон Дюи към това издание, озаглавен „Прагматизмът на Пърс“. Без съмнение този сборник представлява ценен източник за ранните занимания на философа и неговите опити да опише надежден метод за научно дирене, но не изчерпва напълно особено по-късните му ревизии и коментари върху прагматизма. В кръга около Метафизичния клуб, събиращ се в Харвард в началото на 70-те години на XIX в., се обсъжда този метод и основанията на прагматиците Джеймс и Дюи да припознаят Пърс за основател на това философско движение не са малко. Популярността на прагматизма, значимото място в историята на англо-саксонските интелектуални моди и превръщането му в емблема на американските достижения във философията е солиден мотив да не пренебрегваме връзката му с Пърс.

В началото на 30-те години от миналия век започва подготовката на „Събраните съчинения“. До началото на войната са издадени вече шест тома. Изборът на редакторите е да се направи тематичен подбор, като всеки том представя различни аспекти от заниманията на Пърс – логика, математика, история на науката, семиотика, прагматизъм... Основният дефект на този подход е, че се губи хронологичната последователност и пластове на „архитектонната система“ – както самите съставители я наричат – са разместени. Визията на Пърс към всички тези дисциплини като етажи от научната йерархия се разпада на отделни и не толкова ясно обвързани полета. Към повечето тонове работят различни и млади екипи, на които липсва живия контакт с мисълта и „мимиката“ на редактирания от тях автор. Не липсва възхищение и признание на

изключителната значимост на Пърс, но именно в този период тази значимост вече е загубила средата и атмосферата, в която се е развила.

Пърс е изключителен мислител още като юноша. Силата на проникателната му и независима мисъл, която си личи още в най-ранните му разсъждения, ме накара да настръхна. Има етически и религиозни размисли с огромна мощ, красотата и благородство... Каква неизчерпаема личност! В XIX в. Пърс е единственият универсален интелектуален гений от мащаба на Лайбниц... Бих го нарекъл най-великия философ след Кант... Някои от пасажите са сравними по гениалността си с дневниците на Емерсън и Торо... (Ketner, 1998: 53–54).

Очевидно е как, не толкова дълго време след смъртта на Пърс и при още първия опит да се систематизира оставеното от него, се къса с традицията, в която то се е породило, и му се придава един извънреден, почти митологичен смисъл. Пърс е канонизиран като един от големите в историята на американския интелектуален живот, но редакторите му подхождат повече със страхопочитание, отколкото с разбиране.

Със завършването на „Събраните съчинения“ (Peirce, 1935–1958), в края на 50-те и началото на 60-те в американската философска общност започва да се натрупва критична маса от старателни изследователи на Пърс. Тогава започва и ревизията на събраните съчинения. Сформира се екип, чиято цел е да подготви хронологично издание на всички достъпни ръкописи на Пърс. До момента са издадени първите осем тома (деветият е на път), като се предвижда да достигнат до тридесет общо (Peirce, 1982–2021)¹. Съкратен, но верен на хронологията в писменото наследство на Пърс, е сборникът в два тома *Essential Peirce*, който излиза под редакцията на Нейтън Хаузър (един от ръководителите на проекта за пълното хронологическо издание) (Peirce, 1992–1998).

Описаните факти, непоследователности и обременености около писменото наследство на Чарлс Пърс започват много често да служат за оправдание на недоразуменията и разногласията между неговите изследователи. Във всички случаи трябва да ги имаме предвид като основен фактор, когато оценяваме потенциала на Пърс да влияе съществено върху научните парадигми, върху неговите интелектуални наследници, желаещите да го приобщят, разберат или приложат.

2. ЕДНА ПОСОКА: ДЖОСАЯ РОЙС

В една своя кратка статия върху обхвата на философията на Пърс Макс Фиш се опитва да очертае неговите открития според различните периоди на мисловна му биография. Първото откритие на Пърс според Фиш е доктрината

¹ За цялата хронология на проекта, предизвикателствата, които среща, както и формата, която се очаква да приеме в бъдеще, може да се прочете още на <https://peirce.iupui.edu/#history> (последно посетено: 05.05.2023 г.).

за знаците и схващането, че „всяко мислене е чрез знаци“. Още в първите си публикации за списанието „Спекулативна философия“ той развива четирите *неспособности* на човешкия ум и последствията от тях за познавателната теория. Всяка мисъл продължава предишна и е продължена от следваща мисъл. Всяко познание представлява тройно отношение между знак, обект и интерпретант. Тази знакова теория за познанието определя семиотичната природа на човека, *човека-знак* и социалния характер на познанието. „Никоя отделна мисъл няма значение, няма интелектуална стойност, защото нейното значение и стойност се състоят във връзката и представянето им в последващата мисъл“ (Peirce, 1935–1958: 5.289). Именно върху този материал Фиш основава твърдението си за първия откривателски принос на Пърс, а именно семиотиката като друго име на логиката и фундамента на познанието. „Доколкото ми е известно, в продължение на 45 години от нейното въвеждане никой освен Пърс не се занимава с тази доктрина. Чак през 1913 г. Джосая Ройс, който е запознат с голяма част от зрялата работа на Пърс“, преоткрива знаковата теория и нейните последствия (Anderson and Fisch, 1939: 325–326). Самият Пърс в своите спомени говори за Джосая като един от малкото си истински последователи, способни да вникнат в дълбочината на собствените му теоретични построения (Peirce, 1935–1958: 5.402; Peirce, 1935–1958: 1.343). Между двамата има жив обмен на идеи, взаимно цитиране. Наличието на обратен пренос и влияние на по-младия Ройс върху неговия колега и приятел Пърс също не е лишено от основание (Pfeifer, 2016: 314–319).

Джосая Ройс принадлежи към следващото поколение учени на Америка (близо 20 години по-млад от Пърс, роден 1855 г. и почива 1916 г.), но въпреки различния си социален произход (роден и възпитан в Калифорния), той споделя много от религиозните влияния на Северо-изтока и консервативния дух на разпадналия се след Гражданската война и мигрирал на Запад аристократичен Юг. Търсеният компромис между развиващата се наука и религиозните фундаменти на собственото му общество Ройс открива в традицията на немския идеализъм. По подобие на Пърс той е силно повлиян от Кант и посткантианската философия. В една от първите си публикации „Религиозният аспект на философията“ той отбелязва:

Тази книга маркира основите на една философска система, като едновременно прилага принципите ѝ върху някои религиозни проблеми. Формата и последователността, с която се третира тези принципи, зависи от същите тези религиозни въпроси... Религиозните проблеми са поставени в предстоящото изследване, защото именно те отведоха автора до философията като занимание и защото те, от всички човешки интереси, заслужават най-голямото ни усилие и отдаденост (Roys, 1885: v).

Посочената религиозна закваска, разбира се, не е фундаменталистка, а преди всичко етическа и „не-конформистка“, както самият философ твърди.

В основния си труд „Въпросът за християнството“ той използва досегашните си теоретични занимания, за да узакони едно недогматично схващане, чрез което „модерният човек все пак да остане християнин“. Този шанс той вижда в практиката на църковната общност като начин да се постигне реалността и истината (Royce, 2001: 62).

В началото на своята научна кариера Ройс е силно повлиян от Уилям Джеймс и мнозина изследователи търсят корените на „волунтаристичния аспект“ в неговата философия не само през познаването на Шопенхауер и Фихте, но и в този негов влиятелен колега и ментор. „Външната реалност е нещо поставено, не дадено, тя е такава, каквато ние искаме да бъде...“ (Royce, 1882: 52). По-късно обаче това общо виждане при двамата автори взема различна посока. Докато Джеймс се съсредоточава върху процедурите и съдържанието на ежедневния опит, Ройс се впуска в търсене на онтологическия статус на знанието. Мисълта се превръща в необходимото логическо обяснение на реалността и възможното пълно знание за нея. Той скоро намира удовлетворение в „идеализма като доктрина“ въз основа на анализа си за ограничеността на човешкото мислене и неговата външна предопределеност. За да съществува и да се обясни погрешимостта на отделното човешко познание, е необходимо допускането на крайното и абсолютно знание. В традиционната теория на съответствието идеята/знанието е истинно, ако съвпада с обекта. Грешката съществува, когато идеята не представя правилно предмета си. За Ройс, когато греши, умът съдържа грешна идея и съответно неверен обект, но в същото време се стреми да се коригира и сочи към истинския обект на идеята. Този феномен води да заключението, че трябва да има някакъв истински обект, реален и познаваем за човешкия ум, който да подтиква към тази поправка (Anderson and Fisch, 1939: 495).

Така описаните философски възгледи на Ройс са подкрепени и от постоянен интерес в математиката и логиката. Именно те дават началния тласък и последвалата силна зависимост на Ройс от зрелия Чарлс Пърс. Чрез логиката той се опитва да постави своя идеализъм на още по-твърда основа. През 1912 г. публикува есето „Основи на логиката“ (*The Principles of Logic*). Там нарича теорията си „абсолютен прагматизъм“, който представлява отрицание на изолирания характер на логиката. Вместо това я възприема като „наука на реда“. Разбирана по този начин, логиката се интересува по-малко от самите правила на мисленето, а повече от мисловните механизми, които предопределят тези норми. Логиката е универсален предмет и закономерностите, открити в нея, важат за всички научни дисциплини. Хипотетичните твърдения не бива да се проверяват чрез индивидуалния и ежедневен опит, а чрез съпоставяне с принципите на разума. Знанието е резултат от съзнателното усилие на ума, който проверява заключенията си спрямо един предопределен ред. Познанието е възможно благодарение на познаващия ум, но закономерностите, които той открива, са илюстрация на закономерностите в самата природа (Anderson and Fisch, 1939: 496–7).

Друго характерно и базисно идентифициране на Ройс с Пърс е неговият отказ да базира психологията и съвременните изследвания на мисленето и познанието върху „физиологични, механични и/или исторически, волунтаристични, индивидуални“, както ги нарича, процеси в ума. Той отказва да психологизира познанието и чрез съвременните методи на логиката на отношенията се надява да открие универсалните категории във функционирането на ума. „Какъв по форма ред, какви типове закономерности са най-важни за човешкото разбиране на опита? ... Какво е логически фундаментално в нашите представи за ред? Този въпрос не е психологически, а логически“ (Royce, 1951: 3–35). Чрез логическите методи можем да отговорим на много от модерните психологически въпроси за същината на човешкото съзнание и ум.

Едно от късните есета (енциклопедична статия) на Джосая Ройс върху „Ума“ и най-общо върху познавателните теории е недвусмислен пример за завършеното собствено семиотично влияние на Пърс върху него. В този текст той тръгва от две вече наложени епистемологически построения. Едното построение се гради върху перцептивното знание, а другото – върху концептуалното. Но според него тази класификация не е достатъчна, за да обясни много от познавателните феномени, и затова той предлага друга, по-адекватна тройна класификация.

Внимателното изследване на познавателния процес, дали чрез научни методи, или в ежедневието, ни разкрива три, единствено три, фундаментални процеса, които са налични във всяка умствена активност, взаимнообвързани по повече или по-малко сложен начин. В историята на философията и науката две от тях са в по-голяма степен забелязани и тяхното противопоставяне получава доминираща роля в епистемологията. Третата... и нейната епистемологична тежест за първи път е отличена от американския логик Чарлс Пърс (Royce, 1951: 146–179).

Двойния, добре разработен познавателен процес Ройс въвежда чрез разликата, която прави Джеймс между „знание от пръв поглед“ и „обяснително знание“. Различните философски традиции влагат различна стойност в тези две умствени активности. В едната крайност авторът поставя платониците и убеждението им, че идеите дават истинското знание, а сетивата – илюзия. В другата са прагматиците като Джеймс, които твърдят, че понятията са „познавателни кредити“, които могат да се окажат „лоши“ (т.е. носят известен риск), а възприятията са „в брой“ (са налични) (Royce, 1951: 147–8).

Ако се опитаме да приемем непосредственото и общовалидното знание като две отделни неща, е много трудно да се разбере процесът на познание. Непосредствените усещания на сетивата могат да бъдат само индивидуални и мигновени. Няма начин да си представим, че нечие индивидуално чувство може да съществува по същия начин непосредствено в усещанията на друг човек.

Остава да се примирием с факта, че нито чрез нашите усещания можем да се „запознаем“ с неговите, нито чрез наши понятия сме способни да разберем обектите, които конституират неговия умствен процес. Възможност ние си даваме сметка за съществуването на други умове освен нашия благодарение на интерпретирането на знаците, с които тези умове свидетелстват за присъствието си. Тази интерпретация е третият вид познание, което свързва перцептивното и понятийното знание, така че те да зависят изцяло от него. То не може да се сведе до някаква комбинация от елементи, които са само перцептивни или понятийни (Royce, 1951: 152–8).

Всеки процес, в който общуват двама индивиди, или пък един човек се опитва да си изясни нещо сам на себе си, предполага интерпретация „според термините на Пърс“. Интерпретацията представлява „същински социален процес, където знаещият разпознава себе си, идеите, вижданията си в противопоставянето си с някой друг знаещ или някое друго предишно себе си с различни идеи, виждания и пр. Всичко това става ясно в момента, в който единият се опита да изрази себе си пред другия. Като цяло процесът на интерпретация се тълкува от Ройс по подобие на Пърс като: „(1) израз на (2) идея или значение, което друг ум влага в даден знак, и (3) следващ ум, който прочита знака и си построява израз“ (Royce, 1951: 152–8). Подобно на Пърс, Ройс подчертава, че този интерпретационен процес протича както между различни хора, така и в съзнанието на всеки човек, който размишлява върху нещо. Всяка мисъл поражда последваща мисъл. Според него също не е възможно да имаме интуитивно знание за себе си, то е опосредствано винаги.

Сегашното Аз интерпретира предишното Аз заради бъдещето Аз“ (Royce, 1951: 156). ... Цялото ни знание за ума... не само зависи, но и се състои от последователни серии от интерпретации, които ние добиваме не само като обменяме концептуалните „кредити“ в „брой и непосредствено запознанство“, а като търсим и намираме безкрайно нови серии от идеи, безкрайно нови опит и интерпретации. Тази никога несекваща последователност от идеи осигурява конструирането на свързана, разумна, разбираема система от идеални актове и значения (Royce, 1951: 162).

От тази предпоставка тръгва зрялото схващане на Ройс за комуналното постигане на реалността. Същественото за него е, че крайното познание не е въпрос на нагаждане и решение на конкретни практически проблеми, т.е. общността не търси знанието като добро за себе си, а е етически, духовен, незаинтересован и външен за нея принцип. Духът на живата църква е възплъщението на това общностно постигане. „По-скоро Църквата, а не личността на Христос, трябва да бъде разглеждана като централната идея на християнството.“ Църковната общност е изразител на водещия „интерпретиращ дух, който се стреми да се превърне в универсална общност на знанието/интерпретацията, чийто живот се състои от и обединява всички реални социални

многообразието и реални социални групи“ (Royce, 2001: 43). Различните доктрини, вери, мнения и църковни институции се променят и претендират като да възплътяват този дух. Най-същественото, което всъщност има значение отвъд формата, е постоянният конкретен процес на интерпретация, разговор и разбирателство, протичащ в действителния, несъвършен и краен, но отдаден и стремящ се към окончателното си осъществяване, общостен живот (Royce, 2001: 340).

Краткият преглед на някои от важните текстове и анализи на Джосая Ройс прави достатъчно ясно частичното припокриване на някои негови регулативни философски принципи с тези на Пърс. Обвързаността му с един консервативен християнски проект го поставя в лагера на религиозно мотивираните модерни учени. Проектът за развитието на философията и науката има за своя предпоставка усъвършенстването и модернизирването на религиозното преживяване. Позициите му, наричани идеалистични, настояват за валидността на общите понятия в реалния и външен за човека свят. Натрупването на знание за тази реалност се гарантира от преживяването в една „идеална абсолютна“ общност. Механизмите, по които работи умът, са логически и общовалидни, а не механични, психологически или строго волеви. Процесът на интерпретация е същественото допълнение към процесите на възприемане и процесите на понятийно схващане и обяснение.

„Моята задълженост към влиянието на г-н Чарлс Пърс продължава и в настоящата книга въпреки нередката отдалеченост на моите възгледи от неговите“ (Royce, 1901: ix). Тук няма да се впускаме в детайлен анализ по какъв начин Ройс се различава от Пърс, а по-скоро слагаме акцента върху начина, по който Ройс използва философския авторитет (чиято тежест явно има значение за него) на Пърс, за да защити собствената си теоретична постановка. В този смисъл той не извършва никаква несправедливост спрямо наследството на Пърс, но слага акцент предимно върху един негов частичен аспект. „Идеалистичното“ обяснение на процесите в човешкия ум при Ройс, което съвпада със семиотичната/знакова обусловеност на познанието, не се допълва от стремежа на Пърс да добави едно съзнателно усилие и налична в ума способност за самоконтрол на контакта с тази външна зависимост от нещата. За Ройс, изглежда, е достатъчно да остане при общността като метафизичен гарант на съгласието (Feodorov, 2021; Feodorov, 2022), а не като динамично понятие, функция на личните способности и самокритиката. Ройс напипва някои от съществените приноси на Пърс (като желанието да съчетае непосредственото с опосредстваното в третата категория на интерпретацията), но в незавършен и опростен вид. За него като че ли намерението на Пърс да съчетае *идеализъм* и *реализъм* остава предимно важно заради *идеализма* – една традиция, която съществува и се развива преди и без Пърс. В този смисъл Ройс тълкува и използва постигнатото от „учителя“ си в контекста на употребявана и утвърдена традиция, към която добавя немного, защото неговият идеализъм се оказва не

толкова интересен, предизвикателен и откривателски, колкото трудния и даже объркан синтез на Пърс.

В не по-малка степен, макар и в друга посока, съществува обвързаност между Уилям Джеймс, прагматизма и философските разсъждения на Пърс.

3. ВТОРА ПОСОКА: УИЛЯМ ДЖЕЙМС

Небезизвестният Уилям Джеймс е роден в Ню Йорк през 1842 г. Получава солидно европейско образование в Англия, Франция, Швейцария и Германия. Със завръщането си (1869–1872) Джеймс се установява в Харвард, където протича по-голямата част от преподавателската му кариера като асистент по анатомия и физиология (1872–1876), доцент по физиология (1876–1880); преподава философия (1880–1885), а впоследствие става титулярен професор по новата дисциплина психология (1889–1897). Умира през 1910 г. (Anderson and Fisch, 1939: 519).

Дори само на ниво биографична фактология се откриват допирните точки между социалния и образователен модел, рамките на индивидуалната и институционална реализация, в които с различен успех се поместват Пърс и Джеймс. Връзката между тях е несъмнена, а съпоставката – наложителна. С много близък социален произход, идентично ученическо досие и почти еднороден интелектуален климат е логично да очакваме сходни познавателни хоризонти. И двамата се оказват по различни поводи в орбитата на естествените и експерименталните науки. Това им увлечение задължително добива и философски уклон, когато в научния метод и мисленето въобще започват да се търсят по-дълбоки основания. Няма категорични причини това да се припише на уникалната им индивидуалност, а по-скоро този факт се дължи на културен и социален модел, чрез който се оформя тогавашният интелектуалец и учен.

Собствено интелектуалният път на Джеймс започва в съчетанието на силното религиозно, естетическо, научно и морално влияние, идващо от семейството и други близки. Баща му е посветен на религията. От брата Хенри идва активният интерес и занимания с естествени науки, а няколко от предшествениците на фамилията са художници. Самият Уилям прави опити в тази посока.

... за първи път един естественик може да гледа на заниманията си по същия начин, по който го прави и артиста... Чувствам, че Природата е навсякъде, че ние сме изцяло нейно следствие, че дори и най-малкият спазъм на нашата воля е следствие на физически закон; и все пак въпреки това сме в хармония с разума... не че сме само природа и някаква част е разум, а че всичко е природа и всичко е разум (James, 1926: 152–3).

Именно от недостига на естественото обяснение и физическите закономерности начеващият философ преживява поврат в характера на въпросите, които си задава.

Мисля, че вчера преживях кризата на живота си. Прочетох първата част от „Есетата“ на Шарл Реновиe и не виждам причина неговото определение за *свободната воля*... да е илюзия. За всеки случай и за момента приемам да мисля, че не е. Моят първи акт на свободна воля ще бъде вярата ми в нея... ще вярвам в моята индивидуална реалност и творческа сила (James, 1926: 147–8).

Приел гореописаната нагласа като регулативна за познавателните си схващания, Уилям Джеймс провъзгласява своята принадлежност към традицията на емпириците неведнъж. Акцентите в разбирането му на опита обаче са винаги върху свободата, която той ни дава да действаме, и преутвърждаването на моралната отговорност от факта на тази свобода. Затова има и разлики: (1) Традиционният емпиризм анализира опита в атомични явления чрез сетивата, които нарича идеи или впечатления, а Джеймс настоява върху непрекъснатия, неатомичен поток на опита. (2) Традицията не открива връзка между дадените чрез усещанията неща, тя се установява от ума и се налага, докато за Джеймс елементите на опита са обвързани в отношения не по-малко непосредствени от самите тях. (3) Емпиризмът установява радикално разграничение между субектното и извън-субектното, между идея и обект. За никое от тях опитът не може да достави директно знание и логичното следствие е, че освен идеите и впечатленията нищо друго не съществува или няма значение. Джеймс омекотява границата между *ego*-то и нещата и по този начин се опитва да ги определи чрез опита. (4) Традиционният емпиризм препраща идеите в миналото към опита, който се предполага, че ги е породил. Обратно, Джеймс ги препраща към опита, обстоятелствата, които ще последват от приемането на дадена концепция и чрез които тя ще бъде проверена. (5) Чрез тази проспективна референция на идеите Джеймс позволява определена свободна игра в тяхното налагане, в избора на убежденията и действията и поемането на риск от страна на агента им. Това схващане преодолява недостатъците на физическия детерминизъм и позволява наличието на новото и непредполаганото, позволява промяната на *предначертаното*. (6) Традиционният емпиризм клони към краен позитивизъм и дискредитира убеждението, което отива отвъд или против наличните факти. Джеймс поставя мисленето и схващането като опорна точка на рефлексивния постамент. Ако мисленето и решението зависеше само от последствията си и тяхното изчакване, то това би парализирало възможността и волята за действие. Според него смисълът на идеята е точно обратният – да улеснява и да подтиква към действие. Надскачайки и не ограничавайки се с опита, идеята всъщност може да разкрие обстоятелства от опита, които иначе биха останали неяви, т.е. да създаде доказателства за собствената си неналична преди това емпирична валидност (Anderson and Fisch, 1939: 521–523).

В така изброените разграничения на Джеймс от класическия емпиризм могат да се открият много от базисните и според Пърс дефекти, върху чиято

критика той построява своята философска система. Показателен е стремежът на Джеймс да надскочи детерминизма на опита и да остави пространство за човешката способност да създава и познава реалността. Нежеланието на Уилям да остави нещата-сами-по-себе си като изцяло непознаваеми съвпада с основното несъгласие на Чарлс Пърс още от анализа на четирите неспособности (Peirce, 1868b) за наличието на *ding an sich*. Подобно съгласение между двамата философи не е никак случайно или просто мода на времето. Освен чисто формалните биографични съвпадения съществува и пълноценен интелектуален обмен най-вече от Пърс към Джеймс. Най-автоматизираната и емблематична връзка между тях е, разбира се, около бащинството на прагматизма.

През 1898 г. в свое обръщение пред Философската общност на Университета в Калифорния Уилям Джеймс назовава основанията и родословието на своята философска позиция.

Ще се опитам пред вас да назова посоката, в която най-вероятно трябва да поеме търсенето на истината. Преди години тази посока ми беше дадена от един американски философ, ... чиито разпръснати публикации не са достатъчни, за да представят неговите способности. Става дума за Ч. С. Пърс... Той е един от най-оригиналните съвременни мислители и прагматичният принцип или просто прагматизмът, както той го наричаше в самото начало, когато в Кеймбридж през 70-те го чух да говори за първи път за него, е ключът или ориентирът, който може да ни помогне да задържим правилната посока (James, 1926: 406–437).

Тук няма да се занимаем с реторическото влияние върху историята на американската философия на това кратко въведение, а ще проверим посоката, която поема Джеймс, следвайки философските „трохи“ на Пърс. Дали ще се окажат толкова сигурен пътеводител обратно към интелектуалния „дом“ на Пърс?

Джеймс обобщава разсъжденията на Пърс в месечното списание „Популярна наука“ през 1878 г. (*Popular Science Monthly*), като акцентира върху стремежа на неспокойната/протичаща мисъл да достигне до убеждение, т.е. покой, единствено върху основата на който може да се предприеме действие. Убеждението или установеното разбиране е първата стъпка към установяване на действени, поведенчески навици. Ако при две различни мисли или схващания не следват различни по последствия действия, то тези мисли са еднакви. Тази версия на прагматичната максима според Джеймс има по-широки импликации, отколкото Пърс предполага.

Окончателната проверка на значението на истината е чрез поведението, което тя диктува или вдъхновява... предпочитам за целите на тазвечерното ми изложение да изразя принципа на Пърс като кажа, че ефективното значение на всяко философско понятие винаги се свежда до някакви практически последствия, явяващи се чрез предстоящия ни практически опит...“ (Anderson and Fisch, 1939: 526–7).

От особена важност е фокусът върху предстоящото, защото единствено в негово име понятието, философската идея биха имали наистина смисъл. В една хипотетична ситуация, в която краят на света предстои всеки момент, въпросът дали Бог или взаимодействията на атомите са наредили нещата по определен начин няма никакво последиствие/значение. Двамата варианта са абсолютно еднакви в безсмислеността си, защото не предизвикват различен опит в бъдещето при възприемането си. С това уточнение Джеймс в някаква степен се обляга на настояванията на Пърс за същинската откривателска функция на хипотетичното съждение като начин да се добави качествено нова стойност към статистиката на миналото, да се открива. В това е същината на познанието. Но прави и допълнителна крачка, като твърди, че дори и най-абстрактното твърдение съдържа в себе си прагматичен аспект, именно в който е неговото значение за човека или обществото, които го приемат, и с това отива отвъд един от регулативните за Пърс принципи, че същинското познавателно упражнение е незаинтересовано и абсолютно непрактично. „За да го осъзнаете, този път се поставете в реалния свят, в който живеем, светът, който има бъдеще, който все още не е свършил... в този незавършен свят дилемата между материализъм и теизъм е силно прагматична“. Всъщност голямата разлика според Джеймс е в хоризонта, който задават. Материализмът създава впечатление за постоянен разпад и изхабяване, отчаяние, енергийно изтощение, а Бог дава надежда и смисъл дори и в най-отчаяния опит (Anderson and Fisch, 1939: 530–4). В това се състои и тяхната полезност/смисленост.

Чрез това частно разсъждение за значението и истинността на Бог Джеймс мотивира предпочитанието си към конкретното, осезаемото за сметка на абстрактното и стерилно теоретизиране с думи. Той не отрича абстрактните понятия, но настоява вникването в тях да става посредством отделните ефекти и афекти от възприемането им.

Това, което оживява религията, е различно от абстрактните определения и системи от логически навързани прилагателни... Всички тези неща са последиствия, вторични образувания, почиващи върху плътта на конкретни религиозни преживявания, взаимосвързани с чувствата и поведението, които *saecula saeculorum* се обогатяват и подхранват чрез живота на отделния и смирен човек (Anderson and Fisch, 1939: 536).

Обобщеното послание от лекцията на Джеймс приема за своя предпоставка чувствения контакт на отделния човек с нещата, който (разглеждан изолирано) създава обърканост и несигурност, защото погледът към миналото и неговите мигове, статистики и закономерности не могат да бъдат основания за решения, надежда и ценност. Истинското не само значение, но и реалността, както видяхме, се съдържат в установяването на разбиране и в даването на сметка за неговите осезаеми и/или действени последиствия за субекта на това разбиране. Т.е. активната позиция на човека и неговата отговорност, морал

спрямо света и себе си се съдържат в двойна му роля на пасивен възприемател и на действителен установител, пътепоказател на истината. Поставянето на този проблем е почти същата парадигма, в която Пърс се опитва да примири непосредствената възможност за контакт с външния свят и възможността сам индивидът да контролира механизмите на опосредяването, познаването на същия този свят.

Основната разлика между нещата и думите е, че първото е непосредствен и неразчленен поток, а второто е поредица от отделни неща, отделни в значението, което имат. „Възприемателният поток сам по себе си не значи нищо... независимо колко кратък момент от него вземем, той винаги съдържа безбройни черти и качества, от които схващането (думите) избират, изолират и следователно определят/значат“ (James, 1911: 48–9). Описаното в много аспекти напомня на *първичното* (*firstness*) като чиста възможност, както го разбира Пърс в своята изначална категоризация. От тази материя без граници и форми човешкият ум черпи своите разбириания, концепти и думи. Според Джеймс прекаленото откъсване на думите и понятията от реалността ги изправва от действителност и плът. В математиката, логиката и други абстрактни науки това е полезно, защото вглеждането в думите разкрива връзки и отношения между самите тях без оглед на конкретния опит. „Все пак е възможно да сбlijим рационалистите с тяхното само за себе си понятийно знание и емпириците с признанието, че пълната стойност на такова абстрактно знание се постига в съчетаването му *отново* [курсивът мой – Д.Д.] с перцептивната реалност“ (James, 1911: 58). В обратното връщане на думите към усещанията отново прозира разбирането на Джеймс за прагматичния принцип и неговата действена за мислещия индивид сила. Т.е. между усещанията и понятията се завихря активността на ума. Той черпи от случващия му се поток усещания, схваща от тях някакви цялости и с приемането им и осезаемите последствия от това приемане активно осмисля своя свят. По този начин индивидът не е само пасивен приемател на потока, но и активен участник в създаването на осезаемата реалност чрез установяването на свои разбириания (*концепти*).

Ако се позовем на красноречивия пример на Пърс с потопения във водата триъгълник и опита му да обясни как и кога мислите/думите контактуват с непосредственото, не е трудно да забележим приликите в очертанията на проблемната ситуация, от която тръгват и двамата.

Понятието „човек“ представлява три неща: (1) самата дума, (2) смътен образ на човешката форма, която има своя собствена стойност, и (3) инструмент за символизиране на определени обекти, които може да третираме като човеци при сподобил ни случай... Съществуват понятия, чиято втора образна част е толкова бледа, че цялостната им стойност изглежда преди всичко функционална... Бог, причина, същност... колкото красиво и стойностно да е пасивното им съзерцание, по-важната част от тяхното значение са последствията, до които водят (James, 1911: 57–58).

От цитираното изглежда, че за Джеймс значение имат определен функционален набор от качества. Останалите губят стойност и нямат значение. При Пърс в една такава теоретична ситуация има нещо друго много важно. Да, в конкретна ситуация наборът от качества приема някаква ограничена тенденция и значение, но мислителят винаги има възможност, а и задължение, да се връща към чистия и неизчерпателен набор от качества, за да предполага и не-предположимото, нефункционалното, неочакваното във връзките между тези качества. В тази именно способност се състои неутилитарната и творческа мисия на мисълта.

Подчинявайки се на това правило [прагматичното – бел.ав.], ние пренебрегваме субстанциалното съдържание на понятието за сметка на неговата функция. Това пренебрежение на пръв поглед може да има нужда от оправдание, защото много често съдържанието има своя собствена стойност, която евентуално би обогатила реалността, ако съществува... Затова често се смята, че Идеализмът е стойностна теория, дори и когато няма никакви конкретни последствия от нея за опита ни, заключава Джеймс (James, 1911: 61).

В досега изложените брънки от философските построения на Джеймс се вижда несъмнен проблемен и понятиен досег с Пърс. Двата се опират един друг гърбом като си заемат понятия и нагласи, но докато Пърс доста неспокойно се лута и нерядко отдалечава от споделеното, то Джеймс с решителност гледа в една определена посока. Разликата между тях се състои в няколко основни пункта. Най-напред, прагматизмът на Джеймс е теория за истината в добавка към теорията за значението, докато Пърсовата концепция за истината като нещо, върху което най-подир общността ще постигне абсолютно съгласие, е отделна от прагматичния принцип, който има далеч по-ограничените цели да направи по-лесно общуването, т.е. е единствено теория за ситуационното значение на думите, а не тяхната окончателна реалност, каквато амбиция има приятелят му. На второ място, според Пърс значението на идеите/думите се съдържа в общовалидните модели на поведение, които те създават за общността, докато за Джеймс значението е в частния опит и отговорност на отделния индивид. Теорията за значението на Пърс е едновременно обществена и реалистична. За Джеймс е индивидуалистична и номиналистична като настроение. Двете позиции все пак споделят полагането на значението на думите в една бъдеща перспектива като последствие, а не като предварително зададен смисъл.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Накрая на тези разсъждения около Пърс, Ройс и Джеймс можем да стигнем до извода, че въпреки по-явните чисто понятийни заемки на Джеймс от Пърс (принципите на прагматизма), Ройс е по-близък до Пърс в регулативната си

склонност да основава реалността на окончателно постигнатото обществено съгласие, на реалистичния модус на нещата и думите за тях. Неоспорим факт е, че влиянието на Джеймс върху по-нататъшното развитие на американската философия е далеч по-силно в сравнение с Пърсовото и това на Ройс. Популярна е фразата, че до голяма степен съвременното тълкуване на прагматизма се дължи на недоразуменията на Джеймс в тълкуването на Пърс. Без да се отклоняваме от ограничените цели на този преглед трябва да заключим, че Джеймс е по-близо до Пърс като изходна и споделена точка, но Ройс се оказва по-близо в един по-едър идеологически план. Бихме могли да приемем (условно) Джеймс и Ройс като олицетворение на две легитимни тенденции, породени от времето, културата, въпросите, вълнуващи философската общност тогава, около които Пърс ориентира ядрото на своите теоретични усилия.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Anderson, P. R., Fisch, M. H. (1939). *Philosophy in America from the Puritans to James*. New York: D. Appleton & Company.
- Feodorov, A. (2021). Pragmatism's Prophets of Community: On Peirce and Royce, *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 57/4: 457–477.
- Feodorov, A. (2022). A Community as/in Interpretation: A Pragmatic-semiotic Approach to the Problem of Community, *Revue Roumaine de Philosophie*, 66/1: 105–116.
- Ketner, K., Kloesel, Ch. (eds.). (1986) *Peirce, Semiotic and Pragmatism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ketner, K. L. (1995). *Peirce and Contemporary Thought: Philosophical Inquiries*, Fordham University Press.
- Ketner, K. L. (1998). *Hiss Glassy Essence*, Nashville-London: Vanderbilt University Press.
- James, H. (ed.). (1926). *The Letters of William James*. 2 vols. New York, I, 152–3.
- James, W. (1911). *Some Problems of Philosophy. A Beginning of an Introduction to Philosophy*. New York: Longmans, Green, and Company.
- James, W. (2007). *Collected Essays and Reviews*, New York: Longmans: Green and Company.
- Peirce, C.S. (1868a). On a New List of Categories, *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* 7: 287–298.
- Peirce, C.S. (1868b). Some Consequences of Four Incapacities, *Journal of Speculative Philosophy*, vol. 2: 140–157.
- Peirce, C.S. (1977). The Fixation of Belief, *Popular Science Monthly*, 12.
- Peirce, C.S. (1923). *Chance, Love and Logic: Philosophical Essays by the Late Charles Sanders Peirce, the Founder of Pragmatism*, New York: Harcourt, Brace and Company.
- Peirce, C.S. (1935–1958). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. 1–8. Cambridge: Harvard University Press.
- Peirce, C.S. (1982–2021) *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*, vol. 1– ...
- Peirce, C.S. (1992–1998) *Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, vol. 1–2. Houser, Nathan and Kloesel, Christian (eds.), Bloomington: Indiana University Press.
- Pfeifer, D. E. (2016). Josiah Royce Influenced Charles Peirce, *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, VIII/2: 314–319.

- Royce, J. (1882). Mind and Reality. *Mind: A Quarterly Review of Psychology and Philosophy* 7: 30–54.
- Royce, J. (1885). *The Religious Aspect of Philosophy: A Critique of the Bases of Conduct and of Faith*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Royce, J. (1901). *The World and the Individual: Gifford Lectures Delivered before the University of Aberdeen*, New York: MacMillan.
- Royce, J. (1951). *Royce's Logical Essays. Collected Logical Essays of Josiah Royce*, Robinson, Daniel (ed.), Dubuque, Iowa.
- Royce, J. (2001) *The Problem of Christianity*, Washington, D.C: Catholic University of America Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ЩО Е КОНСЕРВАТИЗЪМ? ПЪРВИТЕ ТРИ ОТГОВОРА

СВЕТОСЛАВ МАЛИНОВ

Настоящият текст тръгва от признаването на факта, че за търсещите единство или поне сближаване на многобройните дефиниции на консерватизма днешното състояние на научния дебат е обезнадеждаващо. Възнамеряваме да допринесем към обяснението на този факт, като проследим трите първи по време опита за цялостно представяне на консерватизма. Фокусираме се върху трима автори и три техни текста, писани в различен исторически и национален контекст – Хю Сесил (*Conservatism*, 1912), Карл Манхайм (*Konservatismus*, 1925) и Ръсел Кърк (*The Conservative Mind: From Burke to Eliot*, 1953). Сравнителният анализ показва, че развитието на изследванията върху консерватизма следват дълбоко неконсервативна логика, която не позволява възникване на стабилна традиция, общоприети авторитети и видима приемственост между тях.

Ключови думи: консерватизъм, традиционализъм, стил на мислене, Хю Сесил, Карл Манхайм, Ръсел Кърк

WHAT IS CONSERVATISM? THE FIRST THREE ANSWERS

SVETOSLAV MALINOV

This paper begins by acknowledging that the current state of scholarly debate is discouraging to those seeking unity—or at least convergence—among the many definitions of conservatism. We aim to contribute to explaining this situation by examining the three earliest attempts at a comprehensive account of conservatism. We focus on three authors and three of their works, written in different historical and national contexts: Hugh Cecil (*Conservatism*, 1912), Karl Mannheim (*Konservatismus*, 1925), and Russell Kirk (*The Conservative Mind: From Burke to Eliot*, 1953). Our comparative analysis shows that the development of research on conservatism follows a deeply non-conservative logic, one that prevents the emergence of a stable tradition, broadly accepted authorities, and observable continuity among them.

Keywords: conservatism, traditionalism, style of thought, Hugh Cecil, Karl Mannheim, Russell Kirk

Настоящият текст проследява трите първи по време опита за цялостно представяне на консерватизма. Фокусираме се върху трима автори и три текста, писани в различен исторически и национален контекст – Хю Сесил (*Conservatism*, 1912), Карл Манхайм (*Konservatismus*, 1925) и Ръсел Кърк (*The Conservative Mind: From Burke to Eliot*, 1953). Макар да е историческо, нашето изследване започва с признаването на факта, че днешното състояние на научния дебат е обезнадеждаващо за търсещите единство или поне сближаване на многобройните дефиниции на консерватизма¹. Когато в развитието на едно научно поле повече от век наблюдаваме нарастващо многообразие без никаква възможност ако не за консенсус, то поне за отчетлива доминация на определена теория, е редно да се обърнем към началото. Правим това, без да храним илюзии, че по този начин ще открием път към преодоляване на натрупалите се разногласия. Убедени сме, че независимо от своя авторитет и ключово място в историята на политическите идеи, понятието „консерватизъм“ ще продължи да бъде постоянно оспорвано и предефинирано. Връщаме се към началото с далеч по-скромното намерение да хвърлим светлина върху съвременните дебати, като припомним първите ясно обособени концепции за консерватизма.

1. АНГЛИЙСКОТО НАЧАЛО: ХЮ СЕСИЛ

Книгата *Conservatism*, публикувана през 1912 г., е първото изследване, изцяло посветено на консерватизма. Неин автор е потомственият английски аристократ лорд Хю Сесил (1869 – 1956) с над половинвековна политическа кариера, син на министър-председателя лорд Робърт Сесил. Макар и да превъзхожда като обем и задълбоченост обичайните партийни памфлети, книгата няма научни претенции. Нейната цел е да представи „модерния“ или „политически консерватизъм“, разбран като „кредото“ (*creed*) или „основните положения“ (*tenets*) на Консервативната партия (Cecil, 1912: 7). Думата „консерватизъм“ може да означава също така и „естествена предразположеност на човешкия ум“, наречена от Сесил „чист или естествен консерватизъм“ (Cecil, 1912: 8). „Модерният политически консерватизъм“ или „консерватизмът на Консервативната партия“ се състои от три елемента и „естественият консерватизъм“ е първият измежду тях. Другите два са обозначени като „торизъм“ и „империализъм“. „Естественият консерватизъм“ е и естественото начало на анализа, защото неговият обсег далеч надхвърля привържениците на „модерния консерватизъм“. Той е „враждебна на промяната нагласа“, която се поражда от две характеристики на човешкия ум: „недоверие към непознатото“ и „отдаване предимство на опита пред теорията“ (Cecil, 1912: 9). Оттук и

¹ Като доказателства към това твърдение бихме посочили: (Alexander, 2016); (Auerbach, 1959); (Beckstein, 2014); (Bourke, 2018); (Brennan and Hamlin, 2004, 2016a, 2016b); (Cohen, 2012); (Müller, 2006); (O’Hara, 2016); (Oakeshott, 1991); (Özsel, 2014); (Scruton, 2007).

предпочитанието към обичайното и познатото за сметка на нововъведенията. Подобна нагласа е широко разпространена както в политиката, така и извън нея. Тя е неотделима от човешкото развитие и затова нейната история не може да бъде проследена.

За разлика от естествения консерватизъм, торизмът е исторически феномен изцяло в полето на политиката. В неговата основа е обвързаността между държавното управление и религията. Сесил се впуска в исторически обзор на динамиката между Държава и Църква в историята на Великобритания, в чието начало заявява: „Преди Реформацията е невъзможно да разпознаем консерватизма в политиката не защото не е имало такъв, а защото не е имало нищо друго“ (Cecil, 1912: 25). Разгърналите се след нея конфликти са в основата на политически разделения, валидни и до днес. Ключово измежду тях е появата на вигите и торите и позиционирането на партията на торите като основна опора на Краля и установената Англиканска църква. Когато обаче се оказва, че трябва да се избира между краля католик Джеймс II и Църквата, торите застават срещу монарха, с което утвърждават съхраняването на религията като фундамента на своята идентичност. Конституционните промени, предизвикани от Славната революция, правят невъзможно повторението на този конфликт. Затова от 1688 г. насам същността на торизма е следната: при всички спорове, засягащи Църквата и Краля, винаги да се застава на тяхна страна (Cecil, 1912: 41).

Империализмът е третият елемент на политическия консерватизъм; той изисква активна външна политика и силна ангажираност с делата на Империята (Cecil, 1912: 36). Осъзнаването на опасностите от външно влияние върху вътрешните дела е част от тази нагласа, постоянно подхранвана от враждебността на „вечните врагове“ Испания и Франция. Френската революция е събитието, което споява естествения консерватизъм, торизма и империализма в модерен политически консерватизъм (Cecil, 1912:39). Основната му характеристика е противопоставянето на якобинизма. Личността, която има най-голяма заслуга за това, е Едмънд Бърк – в негово лице „консерватизмът намира своя първи и вероятно най-велик наставник“ (Cecil, 1912: 40).

2. НЕМСКОТО ИЗВИСЯВАНЕ: КАРЛ МАНХАЙМ

Тринадесет години след книгата на Хю Сесил се появява трудът на немския социолог от унгарски произход Карл Манхайм (1893–1947) *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (1925). Можем само да съжаляваме, че необичайните обстоятелства около публикуването на този блестящ текст са възпрепятствали неговото налагане като водещ в историята на консерватизма². Към това трябва да добавим и факта, че той остава в сянката на методо-

² Трудът на Манхайм е написан като *Habilitationsschrift* за получаване на щатно място в Хайделбергския университет през 1925 г. След успешната защита по-малко от половината

логическите съчинения и на най-популярната книга на Манхайм *Ideologie and Utopie* от 1929 г. Намираме за много точна оценката на Ендре Киш, според когото *Konservatismus* е образец и задаващ стандарти труд (*normbildende und paradigmatische Arbeit*) не само в областта на новата дисциплина „социология на познанието“ (*Wissenssoziologie*), но и в неоформеното поле на изследванията на консерватизма (Kiss, 2005: 274). Рязкото „извисяване“ на научното качество се дължи на нова методология, теоретично обоснована и прецизно приложена от самия Манхайм.

Към историята на мисълта може да се подходи по два начина, заявява Манхайм. Обичайният, наречен от него „наративен“, проследява прехода от идеите на един автор към тези на друг и в повествователна форма представя тяхното развитие (Mannheim, 1953: 260). Другият подход е нов и е базиран на „развитата отскоро социология на познанието“ – централното му понятие е „стил на мислене“³ (*Denkstil, style of thought*). В тази перспектива историята на мисълта не е просто история на идеи, а „анализ на различни „стилове на мислене“ чрез тяхното израстване и развитие, сливане и изчезване“; ключът към разбирането на идейните промени може да бъде открит в променящите се социални условия и най-вече в съдбата на социалните групи, които са „носителите“ (*tragende Gruppen, carrier groups*) на тези „мисловни стилове“ (Mannheim, 1925: 68; 1953: 263). Отделният индивид не е способен да създаде моделите на своето мислене, а ги взема от своята социална група; никой не в състояние да мисли в изолация от своите „социални ближни“. На фона на този групов стил, динамика и конкретно историческо време отделният индивид може да внесе промени и да направи значителни приноси.

По този начин се преодоляват както слабостите на абстрактния подход, според който мисленето се представя като абсолютна цялост, откъсната от историческия процес, така и на неговото фрагментиране и атомизиране, поради преувеличаването на ролята на конкретни личности. Средното положение между тези две крайности се базира на предпоставката, че водещите мислители на една епоха са представители на различни стилове на мислене. Приемайки това, социологията на познанието си поставя следните задачи при

текст е публикуван в *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* през 1927 г. През 1953 г. е публикувано есето *Conservative Thought* – специално приготвена от автора „опростена“ версия на английски език, която също е силно съкратена. Текстът на оригиналния *Habilitationsschrift* е открит след смъртта на Манхайм и излиза в пълния си обем на немски език едва през 1984 г. със заглавие *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* под редакцията на трима учени, които осигуряват и превода на английски език (*Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*) през 1986 г.

³ Обръщаме внимание на българската дума от френски произход „манталитет“, дефинирана в Българския тълковен речник изцяло в духа на Манхайм, а именно: „сбор от мисловни качества, мироглед и начин на мислене, обусловени от социалните условия и културното равнище на човека“.

изследването на един мисловен стил: 1) да определи неговата специфична морфология; 2) да реконструира неговите исторически и социални корени; 3) да проследи промяната на неговите форми във връзка със социалното развитие на неговите „групови носители“ (Mannheim, 1925: 68). Консерватизмът е определен тъкмо като *Denkstil*. Превръщането му в предмет на изследване чрез използване на новия метод е заявено още в началото. Намерението на автора е да демонстрира потенциала на *Wissenssoziologie*, прилагайки нейната методология върху водещ фактор в духовния живот в Германия в началото на XIX век (Mannheim, 1953: 260).

Най-важната за нашите намерения втора част *Консерватизмът: същност и понятие (Wesen und Begriff des Konservatismus)* започва с въпроса дали консерватизмът е универсален феномен, разпознаваем във всички епохи и човешки групи, или е ограничен исторически и социологически (Mannheim, 1984: 92–137). За да се избегне объркването, е необходимо генерализиращо-социологическото ниво ясно да се разграничи от историко-социологическото. Първото ниво се обозначава с понятието „традиционализъм“, разбрано като универсален човешки атрибут, а второто – с понятието „консерватизъм“, препращащо към конкретен исторически модерен феномен (Mannheim, 1984: 92). Познавайки се на Хю Сесил, авторът отбелязва, че макар и да споделя неговата теза за наличието на универсална психологическа наклонност за следване на познатите начини на действие и съпротива срещу нововъведенията, понятието му *natural conservatism* е подвеждащо (Mannheim, 1984: 93).

Традиционалисткото действие клони към чисто реактивно поведение; консервативното е ориентирано към исторически обвързан комплекс от смисли. Този духовен структурен комплекс (*geistiger Strukturzusammenhang*) е обективен, защото съществува извън всяка отделна личност, която се съотнася към него; подобна обективност не изключва временност и променливост, зависеща от развитието на социалните му носители (Mannheim, 1984: 93). Той е историко-динамичен, т.е. неговата обективация има видимо начало във времето, развива се и може да изчезне, тъй като е зависим от конкретна човешка група; в този смисъл той предхожда индивида. Внимателно въведените разграничения и нови понятия позволяват на Манхайм да даде следното многопластово, макар и все още формално, определение: консерватизмът е обективен, исторически обусловен, динамично променящ се духовен структурен комплекс. Той е част от общата психологико-духовна структура, свързана със социалната действителност на модерността (Mannheim, 1984: 94–5). Едно действие е консервативно, ако е ориентирано към някой от елементите на консервативния смислов комплекс.

Следващата стъпка е обяснението на историко-социологическата обусловеност на консерватизма. Това директно ни препраща към очертаване на темпорална рамка и разгърналите се в нея социологически процеси. Универсалността на традиционализма не позволява да идентифицираме неговото на-

чало – точно обратното е при консерватизма, чийто смислов комплекс се поражда като реакция на конкретни исторически промени. Затова е възможно да се разсъждава кога е възникнал консерватизмът и кой е първият консерватор, но е напълно безсмислено да се търси началото на традиционализма и да се пита кой е първият традиционалист. Самото съществуване на консерватизма означава, че са задвижени мощни тенденции на развитие, срещу които се е породила съпротива. Манхайм посочва в тази връзка проблемите на модерната държавност и по-конкретно – развитието на унитарната национална държава, съпътствано от засилващото се участие на гражданите в нейното управление и остро поставяне на „социалния въпрос“ (Mannheim, 1984: 106). Тази динамика води към разместване на пластове поради движение към обществени, икономически и накрая политически промени. Старите самодостатъчни социални образувания отслабват, на мястото на съсловните структури се появява различна социална диференциация. Новите разделения оформят нови повече или по-малко хомогенни общности, подкрепящи или противопоставящи се на промените. „Интелектуалният космос“ също се плурализира, защото тези общности започват да проектират в света на идеите своите нови смислови комплекси. Независимо от сложността и разнообразието, общностите ясно се позиционират по скалата за или против промените. Тяхното политизиране е неизбежно – консерватизмът още с раждането си е политически (Mannheim, 1984: 108).

След описанието на „социологическата констелация“, от която тръгва консервативният мисловен стил, Манхайм се насочва към неговото пряко съдържателно описание. То изисква анализ на две нива. Първото разкрива пред-теоретичния, свързан с опита, вътрешен формиращ принцип (*das innere Bildungsprinzip*) на консервативното мислене, върху чиято основа то израства; второто очертава неговата теоретична рамка и се насочва към идейното му ядро (Mannheim, 1984: 109). Насочването към пред-теоретично измерение на консерватизма е не само оригинално (постигнатото от Манхайм научно ниво го лишава от каквато и да била конкуренция в началото на ХХ век), но и блестящо изследване на най-дълбоките пластове на една цялостна ориентация към живота и социалния свят⁴. Претенцията е да се схване стилистичното единство и вътрешно присъщият формиращ принцип на всички последвали течения и разновидности на консерватизма. Основна характеристика на консервативния опит и мислене е придържането, „вкопчването“ в съществуващото и конкретното (Mannheim, 1984: 110). Да се живее и мисли по този начин означава склонност на индивида да действа, самоограничавайки битието си в непосредствено зададената му среда, и да се отнася с неприязън към всичко

⁴ Без преувеличение можем да твърдим, че тази част от текста е непреводима; нейното преразказване тежко ощетява прецизния анализ в оригинала. Всеки може да се убеди в това, проследявайки както немския, така и английския вариант (Mannheim, 1984: 115–130; 1986: 85–100).

„възможно“ и „спекулативно“. Консервативното действие започва от партикуларното (единичното) и не търси разширяване на хоризонта отвъд зададената му среда (*Umwelt*). Това е действие непосредствено (*unmittelbares Handeln*), което, дори когато цели промяна, се насочва към отделното и конкретното – затова и не предполага интерес към цялостната структура на света, в който се разгръща. За разлика от него прогресисткото действие (*progressives Handeln*) постоянно се вдъхновява от „осъзнаването на възможното“, стремейки се към хоризонт, надхвърлящ непосредствено зададеното (Mannheim, 1984: 111). Изправено пред единичен нежелан факт, консервативното действие се опитва да го преодолее в неговата конкретност; в същата ситуация прогресисткото действие се насочва от факта към света, който го е направил възможен. Затова прогресисткото клони към системност, докато консервативното – към единичното или индивидуалното.

Зад понятията „конкретно“ и „абстрактно“ се таи различен жизнен опит, а не просто интелектуално разграничение. Носителите на прогресисткото мислене по необходимост мислят абстрактно, защото се ориентират според възможното в порива си към промяна; в стремежа си да съхраняват, консерваторите се придържат към конкретното и не желаят да преодоляват съществуващото (Mannheim, 1984: 112). Прогресисткото мислене не просто гледа на актуалното в хоризонта на възможното, но го вижда през призмата на нормативното. Консервативното се опитва да мисли нормативното като обвързано със съществуващото (Mannheim, 1984: 118). Колко различно наистина е нашето отношение към нещата, личностите и институциите, когато ги разглеждаме в перспективата на това, което трябва да бъдат, в сравнение с възприемането им като естествено развили се и необходимо съществуващи. В първия случай ще гледаме на тях без особена привързаност и солидарност, докато във втория ще се отнесем с внимание и разбиране, дори с нежност (Mannheim, 1984: 119).

Манхайм не предлага компактна дефиниция на консервативния *Bildungsprinzip* – вместо това изброява поредица от характеристики на консервативния опит и мислене в контраст с прогресисткия, който чрез идентифицирането на социалните му носители нарича „буржоазен“ и „либерален“. Все пак всичко тръгва от изначалната насоченост към конкретното (*Wollen des Konkreten*), която предопределя съпротивата срещу мисленето на съществуващото в перспективата на нормативното и желаното. В контекста на социалното това означава уважение към наличните институции, практики, обичаи като здраво свързани с конкретно общество, чиито членове обитават множество органични общности. Консерватизмът черпи своята жизненост от формите на жизнен опит, дълбоко вкоренени в подобно продължително съжителство. Своята пълнота и достойнство той обаче добива едва когато неосъзнатият традиционализъм се сблъска с прогресистката енергия, защото тогава възниква необходимостта от осъзнаване на заплашеното и от очертаване на неговите мисловни структури. Съпротивата в защита на наличния ред изисква нова ре-

флексия, стъпваща на пред-теоретичното, и се оттласква към собствено ниво на теоретизиране. Това е моментът, в който традиционализмът се разтваря в консерватизма, извикан към живот от новата духовно-социологическа констелация (Mannheim, 1984: 126).

Консервативният мисловен стил придобива ясно обособено теоретично ядро. Процесът на преход от пред-теоретичното състояние е изследван чрез поредица от автори и техните идеи. Още преди да разгърне този подробен анализ, Манхайм описва крайното завършено състояние на процеса, започвайки с извода, че консерватизмът излиза на историческата сцена като съзнателна опозиция на „естествено-правния модус на мислене“ (Mannheim, 1984: 126). Модерното *Naturrecht*-мислене е в пряка връзка с античната стоическа доктрина за *lex naturae*, възприета от християнската теология. Независимо от хилядолетната си традиция, секуларизираният вариант на *Naturrecht*-мисленето се превръща в инструмент за промяна в ръцете на своите социални носители. Еманципираната от догмата за Сътворението връзка между разум и природа превръща във върховен съдник човешкия разум – откритото чрез него се мисли като „природа на нещата“. Колкото и продължително да е съществувало нещо, ако не може да издържи проверката на разума, то става уязвимо, подлежи на промяна, а понякога и на унищожение. По тази логика всичко съществуващо в правния и социално-политически ред става мишена на модерното превъплъщение на естествено-правното мислене (Mannheim, 1984: 129). Манхайм прокарва разграничение между неговото „съдържание“ и „характеристики“. Първото се състои от четири елемента, наречени „доктрини“, утвърждаващи:

1. естественото състояние
2. обществения договор
3. народния суверенитет
4. неотчуждаемите права на човека.

Характеристиките на естествено-правния мисловен стил са:

1. рационализъм (върховенство на разума при преценка и анализ);
2. дедуциране на партикуларното от достигнати от разума общи принципи;
3. претенция за универсална валидност, обвързваща всички индивиди;
4. претенция за универсална приложимост на всички закони към всички исторически единици;
5. атомизъм и механицизъм (колективните формирования като държава, право и пр. се конструират от гледна точка на индивида);
6. статично мислене (правилно насоченият разум се схваща като самодостатъчен и еманципиран от историята) (Mannheim, 1984: 130).

Вътрешното единство на консервативния мисловен стил се крепи на конфронтацията му с рационализма на естествено-правния. Силата на тази критика е в предлагането на цялостна алтернатива на възприемане на съществуващото, която отхвърля не само „съдържанието“, но и „характеристиките“ на

стила-антагонист. Консерватизмът не приема четирите „доктрини“, но не ги заменя със свои аналози, защото атакува самата възможност да се подхожда по систематично-рационалистки начин към света. Напълно разградени са и шестте „характеристики“. Върховенството на разума е неутрализирано чрез обръщане към „историята, живота и нацията“. Склонността да се дедуцира единичното от общото е пречупена чрез изтъкване на „многогранната ирационалност на действителността“⁵. Претенцията за универсална валидност се сблъсква с индивидуалното и конкретното, а тази за универсалната приложимост – с идеята за „социалната органичност“ и „националния организъм“ (*Nationalkörper*). Вместо да се изхожда от индивида към конструиране на колективните формирания, държавата и нацията се мислят като „тоталност“ (целокупност), която е нещо качествено различно от простия сбор на своите елементи. На статичното мислене, според което светът се върти около неподвижния център на самодостатъчния разум, се противопоставя „динамична концепция за разума“, според която самият разум е изменчив и исторически задвижван (Mannheim, 1984: 137). Консервативният стил не просто се стреми да мисли различни неща за действителността в сравнение с естествено-правния, а да мисли по различен начин самата действителност (Mannheim, 1984: 134).

3. АМЕРИКАНСКОТО ПРИЗЕМЯВАНЕ: РЪСЕЛ КЪРК

Още с излизането си книгата на американския политически философ Ръсел Кърк (1918–1994) „Консервативното съзнание: от Бърк до Елиът“ (*The Conservative Mind: From Burke to Eliot*, 1953)⁶ привлича вниманието както на академичните среди, така и на широката публика. Тази рядко срещана комбинация се дължи на няколко фактора, най-пренебрегваният измежду които е словесното майсторство на автора⁷. Вероятно това е единственият научен труд в областта на историята на политическите идеи, достъпен и увлекателен за непрофесионални читатели. Книгата се появява в момент на остра криза на идентичността за всички, които не споделят либерални или социалистически идеи. Малко е да се каже, че непосредствено след Втората световна война консерватизмът е в слаба позиция; господстващата нагласа по това време е обобщена от Лайънъл Трилинг: „Понастоящем либерализмът е не само доми-

⁵ Манхайм изрично подчертава важността на този анализ на генезиса на ирационалното, който смята за едно от най-важните си постижения (Mannheim, 1984: 199-200).

⁶ Отбелязваме, че измежду различните варианти на книгата трябва да се използва последното седмо издание от 1985 г., което съдържа окончателния текст, предхождан от открито и проникателно ретроспективно предисловие от самия Ръсел Кърк. През 1953 г. заглавието на книгата е *The Conservative Mind: From Burke to Santayana*.

⁷ Паралелно на политико-теоретичните си текстове Кърк създава два готически романа, един политически и множество фантастични разкази на ужасите.

ниращата, но дори единствената интелектуална традиция в САЩ“ (Trilling, 1950: ix). Пет години по-късно Луис Хартц ще формулира тезата, че в историята на Америка изобщо не е имало консерватори и че либерализмът задава основата и съдържанието на нейната традиция (Hartz, 1955: 9–12, 20). С други думи, традиционното е либералното, алтернативното е марксисткото, консервативното е излишно. Най-красноречивото доказателство за тези настроения е първоначалното намерение на Кърк да озаглави книгата си *The Conservatives' Rout* или „Разгромът (паническото отстъпление) на консерваторите“ (Kirk, 1985: xiv).

В предисловието си към последното ревизирано издание на „Консервативното съзнание“ нейният автор я определя като „исторически анализ на определен начин на възприемане на цивилизования социален ред“; целта е да се разбере консерватизмът чрез идеите и делата на водещи мислители и ключови личности и да се осмислят от консервативна гледна точка принципите на моралния и обществения ред (Kirk, 1985: xvi). Предметът на книгата е определена „форма на мислене“ (*cast of intellect*), „тип характер“, „склонността да се опазват непроменените неща на човешкото съществуване“. Обхватът е двойно стеснен, първо, до „британския и американския консерватизъм“ и, второ, до сферата на идеите (Kirk, 1985: 3); стоящите зад тях „материални сили и политически движения“ са оставени настрана. Третото ограничение е времево – нещата започват с Френската революция и затова Едмънд Бърк стои в началото на поредицата от личности. Кърк директно заявява, че „Бърк е основателят на нашия консерватизъм“ и че всеки консервативен мислител, обсъден в книгата, е повлиян от него (Kirk, 1985: 6). Въпреки че консерваторите ненавиждат идеологическото мислене чрез абстрактни политически догми, те все пак имат своите общи принципи, към които се придържат в съпротивата си срещу разрушаването на установените начини на живот и обществен порядък (Kirk, 1985: xvi). Кърк ги нарича „шест канона (*canons*) на консервативната мисъл“ и ги представя в свободна форма, съчетавайки строги теоретични формулировки с илюстрации, ярки цитати и обяснения. В максимално изчистен теоретичен вид те изглеждат по следния начин:

1. Упование (*belief*) в [наличието на] трансцендентен ред или корпус [от норми] на естественото право, които направляват както обществото, така и съвестта; политическите проблеми са в основата си религиозни и морални проблеми.

2. Привързаност (*affection*) към разгръщащото се разнообразие и тайнство на човешкото съществуване в противовес на сковаващото уеднаквяване, егалитаризъм и утилитарни цели на повечето радикални системи.

3. Убеденост (*conviction*), че цивилизованото общество изисква рангове и класи за разлика от идеята за „безкласово“ общество.

4. Увереност (*persuasion*), че свободата и собствеността са тясно обвързани.

5. Вяра (*faith*) в обичаите и конвенциите като противотежест на желанието за пренареждане на обществото според абстрактни планове.

6. Осъзнаване (*recognition*), че промяната може да не се окаже благотворна реформа; основната държавническа добродетел е благоразумието (*prudence*) (Kirk, 1985: 8–9).

„Като цяло“, обобщава Кърк, „консерваторите са се придържали към тези убеждения или чувства през последните два века“ (Kirk, 1985: 9). Толкова често се цитират „шестте канона“, че се забравят изброените непосредствено след тях четири характеристики на „радикалните системи“:

1. Мелиоризъм – вяра в безграничния прогрес и усъвършенстването на човека.

2. Презрение към традицията, религията, мъдростта на предците.

3. Политическа уравновилковка – отхвърляне на социалната йерархия, стремеж към централизация.

4. Икономическа уравновилковка – подозрителност към частната собственост (особено поземлената), стремеж към нейното ограничаване и дори премахване (Kirk, 1985:10).

Това са общите характеристики на просвещенските рационалисти, романтиците-русоисти, утилитаристите, позитивистите, марксистите. Те съжителстват през последните два века с „модерния консерватизъм“, породен от реакцията срещу тях. Четири години след „Консервативното съзнание“ Кърк значително разширява обсега на своето разбиране, предлагайки десет „основни принципа, характеризиращи американския консерватизъм“ (Kirk, 2019: 2). Към „шестте канона“ са направени следните „американски добавки“: а) справедливостта означава равенство пред законите, което не бива да прераства в равенство в условията; б) властта е опасна и затова трябва да бъде контролирана и балансирана чрез ограниченията на Конституцията и обичаите; в) нито политическите институции, нито хората могат да постигнат съвършенство и затова всички утопични системи трябва да се отхвърлят; г) в международните дела Америка трябва да дава пример, но да не се опитва да променя света според своите разбирания, защото светът не може да се подчини на общ модел за управление (Kirk, 2019: 2–4).

Близко три десетилетия след „шестте канона“ се появява последната версия от „шест общи принципа“, чрез които Кърк премества фокуса от пряко описание на консерватизма към това какво мислят и вярват консерваторите. Както приликите, така и разликите в нюансите са красноречиви. Запазени са упованието в трансцендентния морален ред, уважението към обичаите и конвенциите (обобщени с понятието „позитивна давност“ (*prescription*), привързаността към разнообразието (обвързано с „институцията на частната собственост“) и принципа на (политическото) благоразумие. Според двете нови формулировки консерваторите „подкрепят принципа на социалната приемственост“ (според който към обществото не можем да се отнасяме като към механизъм) и смиря-

ват делата си чрез принципа на човешкото несъвършенство (приемащ непреодолимостта на недостатъците на човешката природа) (Kirk, 1982: xv–xvi).

Както се вижда, с течение на времето Кърк прецизира и променя някои акценти в своето разбиране, без да достига до ревизия или противоречия. По-скоро шлифова смисъла, слива определени елементи, добавя повече дълбочина при аргументацията им и ги пренарежда по важност. Остава верен на първоначалния си подход да не търси компактна дефиниция, а да предлага поредица от характеристики – първоначално на консерватизма, а впоследствие – на „мисленето на консерваторите“. На техния фон консерватизмът бива определян като „съвкупност от мнения“ (*body of opinions*), „набор от общи политически принципи“ (*set of general political principles*), „кохерентна съвкупност от политически идеи“ (*coherent body of political thought*), „възгледи за обществото“ (*views of society*), „начин на възприемане гражданския социален ред“ (*a way of looking at the civil social order*) (Kirk, 1982: xi–xiv). Консерваторите „вярват в съществуването на определени устойчиви истини, направляващи поведението на човешкото общество“ (*the existence of certain abiding truths*) (Kirk, 2019: 1). Затова можем да говорим за „консервативни импулси и интереси“ (*impulses and interests*) и да мислим консерватизма като „консенсусът, достигнат от водещите консервативни мислители и дейтели през последните два века“ (Kirk, 1982: xii,xv). Всички тези вариации са съпътствани от предупреждението, че консерватизмът не е идеология и не е теоретична система (Kirk, 1985:456). В основата си той е „начин на възприемане на човешката ситуация“ (*a way of looking at the human condition*) (Kirk, 1982: xxxv). Както се вижда от неизменния въпреки вариациите „първи канон“ или „първи принцип“, религиозната санкция е задължителна – „не може да има консерватизъм без религиозен фундамент“ (Kirk, 2019: 6).

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вече заявихме, че няма да се опитваме чрез проследяване на идеен генезис да преследваме амбициозната цел да постигнем идеен синтез. Смятаме подобно начинание за неосъществимо на този етап – няма нищо по-лесно от това да се демонстрира пълна несъвместимост между множество от съществуващите отговори на въпроса „що е консерватизъм?“. Нашият принос към обяснението на това състояние на нещата е в доказването на тезата, че несъвместимостта и липсата на приемственост се проявяват още при първите три опита за теоретична рефлексия върху консерватизма. Ако тръгнем от формалния критерий за цитиране и познаване, ще се натъкнем на рядко срещано взаимно пренебрежение. Въпреки че Манхайм е чел книгата на Сесил, той се позовава бегло на нея, за да критикува понятието „естествен консерватизъм“, без да я споменава в основния текст на изследването си, а само в бележките (Mannheim, 1984: 92). Кърк цитира Сесил само веднъж и то по незначителен

повод (Kirk, 1985: 282); споменава един-единствен път Карл Манхайм (чрез цитат от Вилхелм Рьопке) по начин, който оставя впечатлението, че изобщо не е чел нито английската, нито оригиналната версия на текста на немския социолог (Kirk, 1985: 469). Контекстът и мотивацията на „първите трима“ загатват причините за липсата на интелектуално родство помежду им.

„Английското начало“ е положено от високопоставения действащ политик Хю Сесил, който директно извежда принципите на „модерния консерватизъм“ от политиките на съществуващата повече от два века Консервативна партия. „Немското извисяване“ е изцяло дело на професионалния учен Карл Манхайм, който рязко вдига нивото на анализ, интерпретирайки консерватизма чрез новата методология на *Wissenssoziologie* в хабилитационен труд, отговарящ на най-високите академични изисквания. „Американското приземяване“, осъществено от политическия философ Ръсел Кърк, „сваля“ консерватизма изцяло в полето на политиката, обвързва го с религията и спомага за изграждането на идейно-ценностна идентичност, превърнала се в основа на мощно политическо движение в САЩ по време на Студената война. Намерението на Сесил е да реши конкретната политическа задача да засили позициите на Консервативната партия, чийто идеен облик в началото на XX век е твърде размит в сравнение с този на либералите и лейбъристите. Целите на Манхайм през 1925 г. са чисто научни – да се хабилитира в Хайделбергския университет с труд, показващ достойнствата на нова социологическа методология, приложена върху неразработената тема за немския консерватизъм. Кърк открито заявява стремежа си да отвори публично пространство за консервативна идентичност в доминирания от лявоцентристки и либерални идеи политически контекст в САЩ непосредствено след Втората световна война.

Излиза, че развитието на научните изследвания върху консерватизма следва дълбоко неконсервативна логика. Тук нямаме безспорни класици, задаващи форма на ортодоксалност и, съответно, „ревизионисти“, отклоняващи се от нея. В произведенията на „класика“ Едмънд Бърк не само не се прави опит да се теоретизира върху „консерватизма“ – на практика те предхождат възникването на самото понятие⁸. Навлизайки в научното поле и обръщайки поглед назад, един съвременен изследовател не може да се опре на нищо от това, което консерватизмът защитава като светоглед, а именно – стабилна традиция, видима приемственост и общоприети авторитети за общността от учени. Нашето представяне на трите първи по време опита за цялостно представяне на консерватизма хвърля светлина върху началото на този парадокс. Надяваме се, че с това осигуряваме поне част от обяснението защо съвременните дебати за смисъла на понятието „консерватизъм“ продължават да са изключително

⁸ За първи път думата „консерватизъм“ се появява на френски език през 1818 г. в списанието *Le Conservateur*, издавано от Франсоа-Рене Шатобриан и Луи дьо Бонал; торите са наречени „консервативна партия“ за първи път през 1830 г. от публициста Джон Крокър (Vierhaus, 1982: 538–9).

динамични, без да пораждат сближаване между различните теории или видимо предпочитание към някоя от тях от повечето изследователи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Alexander, J. (2016). "Dialectical definition of conservatism." *Philosophy* 91: 215–232.
- Auerbach, M. (1959). *The Conservative Illusion*. New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press.
- Beckstein, M. (2014). "What does it take to be a true conservative?" *Global Discourse*, 5(1): 4–21.
- Bourke, R. (2018). "What is conservatism? History, ideology and party". *European Journal of Political Theory* 17: 449–475.
- Brennan, G., Hamlin, A. (2004). "Analytic Conservatism." *British Journal of Political Science* 34: 675–691.
- Brennan, Geoffrey, Hamlin, A. (2016a). "Practical Conservatism." *The Monist* 99: 336–51.
- Brennan, G., Hamlin, A. (2016b). "Comprehending Conservatism: frameworks and analysis." *Journal of Political Ideologies* 19: 227–239.
- Cecil, H. (1912). *Conservatism*. London: Williams and Norgate.
- Cohen, G. A. (2012). "Rescuing Conservatism: A defence of existing value." In: Otsuka, Kazuhiro (ed). *Finding Oneself in the Other*, Princeton: Princeton University Press, 143–174.
- Hartz, L. (1955). *The Liberal Tradition in America*. New York: Harcourt and Brace.
- Kirk, R. (1982). *The Portable Conservative Reader*. New York: Penguin Books.
- Kirk, R. (1985). *The Conservative Mind: from Burke to Elliot*. Washington: Regnery Publishing.
- Kirk, R. (2019). *Russel Kirk's Concise Guide to Conservatism*. Washington: Regnery Publishing.
- Kiss, E. (2005). „Karl Mannheims Rekonstruktion des Konservatismus“. In: *Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung: Philosophie in Österreich 1920–1951*. Wien: Turia&Kant. 274–281.
- Mannheim, K. (1927). 'Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 57: 68–142, 470–95.
- Mannheim, K. (1953). 'Conservative Thought'. In: Kecskemeti, Paul (ed). *Essays on Sociology and Social Psychology*. London: Routledge & Kegan Paul, 74–164.
- Mannheim, K. (1984). *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*. (herausgegeben David von Kettler, Volker Meja, Nico Stehr). Berlin: Suhrkamp.
- Mannheim, K. (1986). *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*. (edited by David Kettler, Volker Meja, and Nico Stehr). New York: Routledge & Kegan Paul.
- Müller, J.-W. (2006). "Comprehending conservatism: a new framework for analysis." *Journal of Political Ideologies* 11: 359–365.
- O'Hara, K. (2016). "Conservatism, epistemology, and value." *The Monist* 99: 423–440.
- Oakeshott, M. (1991). "On being conservative". In: *Rationalism in Politics and Other Essays*, Indianapolis: Liberty Fund, 407–37.
- Özsel, D. (2014). "The conservative minimum: historical and transcendent subject". *Global Discourse* 5(1): 24–38.

- Scruton, R. (2001). *A Political Philosophy: Arguments for Conservatism*. Bloomsbury, UK: Bloomsbury Publishing.
- Trilling, L. (1950). *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society*, New York: Scribner.
- Vierhaus, R. (1982). „Konservativ, Konservatismus“. In: Brunner, Otto, Werner Conze und Reinhart Koselleck (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 3, Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ХЕТЕРОТОПИИ НА ЛИПСАТА: УВОД В ЧАСТНОТО КОЛЕКЦИОНИРАНЕ ПО ВРЕМЕТО НА СОЦИАЛИЗМА. СЛУЧАЯТ БОТЪО БАРАКОВ (1914–1997)

ЯКИМ ПЕТРОВ

Студията полага основите на един възможен прочит на социалистическите всекидневия – на желанията, липсите, провалите и странностите, които ги структурират – през маргиналната тема за частните колекционерски практики и биографиите на техните субекти (колекционерите) от периода.

За целта студията разгръща критически констелация от понятия и дефиниции – хетеротопия на липсата; желание за притежание, т.е. колекциониране; почти като фигура на невъзможно желание за притежание; фантазмена лустрация като радикализация на психоаналитичната тема за преработката (*Durcharbeitung*) на травмата от социализма и прочее. През тях текстът опитва да обогати концептуалния терен на културната история на (пост) социализма. Също така опитва да изработи нови ракурси не само към колекционерската практика, но и към структуриращите социалистическата идеология (ранна и късна) фантазми, желания и липси – на притежание, на Едно, на свобода, на експресия и т.н.

По-нататък текстът запознава отблизо и със забравената фигура на мецената, колекционер и „особняк“ Ботьо Баракос и неговия утопичен проект за абсолютна колекция „Корабът на изкуствата“. Стъпвайки върху архивни материали, публицистични източници и интервюта, студията прилага изработения концептуален апарат и открива сложната мрежа от практики, лица и ситуации, довели до почти реализацията (провала) на „Кораба“ като фантазъм за Едното, симптоматично обявен през септември 1944 г.

Съчетавайки теоретичната работа по изработване на оперативни концепти с осветляването на забравени архивни курioзи, студията опитва да стигне до един по-любопитен начин за четене на социализма. Начин отвъд автопозициониращите дискурси на омразата, носталгията и иронията, мислени като принципни модуси на свързване със социалистическата травма.

Ключови думи: хетеротопия, липса, притежание, преработка, частно колекциониране, история на социализма, желание

HETEROTOPIAS OF LACK: AN INTRODUCTION TO PRIVATE COLLECTING DURING SOCIALISM. THE CASE OF BOTYO BARAKOV (1914–1997)

YAKIM PETROV

This study lays the groundwork for a possible reading of socialist everyday life—its desires, lacks, failures, and peculiarities—through the marginal topic of private collecting practices and the biographies of their subjects (the collectors) during the period.

To this end, the study mobilises a critical constellation of concepts and definitions: heterotopia of lack; desire for possession (i.e., collecting); the ‘almost’ as a figure of the impossible desire for possession; phantasmatic lustration as a radicalisation of psychoanalytic working-through (*Durcharbeitung*) of socialism’s trauma, etc. By employing these notions, the text seeks to enrich the conceptual terrain of the cultural history of (post)socialism. It also aims to develop new perspectives not only on collecting as a specific practice, but also on the fantasies, desires, and lacks—of possession, of the One, of freedom, of expression, and so forth—that structure socialist ideology in both its early stages and later developments.

Furthermore, the study reintroduces the forgotten figure of the patron, collector, and ‘eccentric’ Botyo Barakov and his utopian project for an absolute collection, *The Ship of the Arts*. Drawing on archival materials about Botyo and his ship, journalistic sources, and interviews, it applies the proposed conceptual apparatus to uncover the complex network of practices, people, and circumstances that led to the almost-realisation (failure) of the Ship as a phantasm of the One. A phantasm symptomatically announced in September 1944.

By combining the theoretical construction of operative concepts with the illumination of neglected archival curiosities, the study proposes a more inquisitive way of reading socialism. A way that moves beyond the discursive self-positionings of hatred, nostalgia, and irony as dominant modes of relating to socialist trauma.

Keywords: heterotopia, lack, possession, working-through, private collecting, history of socialism, desire

1. ВЪВЕДЕНИЕ В ПОЛЕТО

Частното колекциониране е една от онези лиминални зони на всекидневния опит и желанието за притежание, през които става възможно един особен тип настаняване в пукнатините (Фуко, 2016: 50) на даден ред. Ред, формиращ логики, практики и смисли на определен исторически период и прилежащите му дискурси. В случая дискурсите, за които ще става дума по-надолу, са тези на българския социализъм (1944–1989 г.). Дискурси, произвели и продължаващи да произвеждат множество изследвания – философски, културологични, исторически, политологични, литературни и т.н. – трасиращи и ретроактивно осмислящи организациите и институциите, езиците и телата, травмите и насладите (с една дума – всекидневията), разгърнали се през този свръхкодиран 45-годишен период от българската социополитическа и културна история.

Ето защо преди изобщо да преминем към по-конкретно обсъждане на концептуалния фокус на този текст, е редно да отговоря на очевидния въпрос относно доста конкретния избор на пукнатина или срез – практиките и логиките на частно колекциониране, – през който изследването влиза в редовете на дискурсите, форм(ул)иращи българския социализъм. Този предварителен

отговор ще премине и през кратък обзор на полето от извършени до момента изследвания върху практиките на частното (личното) колекциониране по времето на социализма (и не само) в локален контекст¹.

1.1. Кратък теоретичен обзор

По отношение на последното, онова, което прави непосредствено впечатление, е почти пълното отсъствие на концептуална, културна и в определена степен спекулативна рамка, с която да се мисли проблемът за частното колекциониране – неговите идеологически, социални, епистемологически, психологически и т.н. значения по времето на социализма. Разбира се, изключения от това общо състояние могат да бъдат намерени, но дори те се ограничават по-скоро до установяването на набор от частни колекционерски практики през периода, до своеобразно признаване съществуването на нещо като частно колекциониране през социализма. Въпреки това нека все пак изброим някои от тези изключения.

Сред по-основните е непубликуваната дисертацията на изкуствоведката Светла Петкова върху частните колекции от изобразително изкуство на ключови културни фигури като Светлин Русев, Богомил Райнов, Боян Радев, Атанас Кръстев (Начо Културата) и прочее, както и на редица съвременни колекционери, събиращи основно българско изобразително (пластично) изкуство. Това е изследване, което се занимава най-вече със съдържанието на частните колекции и със съвременните, т.е. постсоциалистически развития на колекционерската практика, нейната връзка с локалните и западните пазари на изобразително изкуство и с музейното дело (частно и държавно). Тук частното колекциониране по времето на социализма присъства единствено маргинално – отделена му е кратка глава от историческата част на дисертацията (Петкова, 2014: 73–75), която се движи по повърхността на периода,

¹ Още тук е редно да направим една уговорка, свързана с режима на писане, работещ в тази студия. Тъй като този текст е част от дисертационен труд, тук теорията на колекционирането, контекстът на социализма, наред с някои от ключовите му идеологически моменти, са представени сбито. Това ще рече, че са правени концептуални скокове и обобщения. Те са необходими за максимално пълното представяне на смислите в историята на Ботьо Бараков в контекста на социализма, както и на централни концептуални точки (залози и значения) на колекционирането – и като теория, и като практика. Не на последно място, тези скокове и обобщения са направени с цел по-пълното разгръщане на понятийния апарат, изграден в студията и използван за мислене наново на някои от основополагащите идеологически структури на социализма (самите те добре познати и многократно обсъждани). Ето защо настоящият текст предполага едно базисно (общо) знание за процесите и идеологическите постановки, форм(ул)ирали дискурса на социализма, а заедно с това „обещава“ по-детайлно и критическо разгръщане на обсъжданите контексти и теоретични конструкции в пълното изследване (дисертационния труд), посветен на колекционерските практики и субектности в България през периода 1944 – 1989 г.

т.е. не обсъжда в дълбочина нито идеологическия, политическия и културния контекст на фигури като Русев, Райнов, Радев, нито логиката на социалистическата власт, нито активното участие на субекти като споменатите колекционери в нея. Последното може да бъде мислено и като симптоматично отсъствие (Светлин Русев е ръководител на въпросната дисертацията), тъй като очевидната принадлежност на повечето от изследваните фигури (Райнов, Русев, Радев) към социалистическия елит се явява едно от структурните условия за възможност да се създават обширни частни предметни светове (колекции).

По-нататък в същия дискурс попада и кратката история на българското частно колекциониране от Весела Ножарова². Там пак се наблюдава изреждане на видни, свръховластени колекционери (същите като при Петкова) и техните сбирки, а периодът се редуцира до добре познатата проблематика за липсата на частна собственост, която е използвана като всеобхватна лесноразбираема метонимия за контекста на социализма, т.е. за тоталитарната организация на обществото. Изборът на тази метонимия е проблематичен, тъй като работата на Ножарова изобщо не разплита комплексното отношение на закона за личната собственост и този за частните колекции. Именно това отношение е особено важно предвид факта, че частното колекциониране не е законово забранено³, а също и че сбирките на Русев, Райнов, Радев и прочее биват създадени основно по времето на късния социализъм⁴, т.е. в условията на „раздвижено идеологическо въображение“ и амбивалентните опити на властта за „отваряне“ на обществото към Запада (Еленков, 2008: 181–239), особено в сферата на всекидневното потребление (Димитров, 2018: 111–143). Потребление, което на свой ред ще отключи и разнообразни събирачески практики, отиващи далеч отвъд колекционирането на предмети от пластичните изкуства. Казано с други думи, и при двете изследователки отсъства критическият негатив (дори самото му споменаване) на множеството събирачески практики – от филателия и нумизматика през антики до капачки, запалки, бутилки, значки и т.н.⁵, – чрез които да се проявят реалните статусни, идеологически,

² Кратката история на В. Ножарова може да бъде намерена на: <http://www.knollgalerie.at/626.html?&L=1> (посетен на 08.06.2025 г.).

³ Отпращам към Закона за паметниците на културата и музеите от 1969 г., в който, освен въвеждането на понятието за паметник на културата, се кодира и дейността на частния колекционер, поощрявайки изграждането на частни сбирки (ДВ, 1969: бр. 29).

⁴ За условна начална точка можем да приемем годините, които Райнов заема поста културно аташе в Париж от средата на 50-те до началото на 60-те години.

⁵ Въпросът за събирането на капачките, запалките, бутилките вносен алкохол, кутиите от цигари и т.н. през социализма се появяваше на няколко пъти в теренната работа (проведените интервюта) по дисертацията. Най-вече те бяха тема при разговора с проф. Александър Кьосев, както и с филателиста Б.А. Тъй като този тип събиране не е фокус на студията, ще отбележим единствено, че събирането на предмети като капачки, бутилки, значки, опаковки и т.н. става изключително популярно на Запад след Втората световна война. То е своеобразната „демократизация“ на колекционерските практики, пряко свър-

естетически и прочее залози в практиката на частни колекционери на и колекции от пластично изкуство.

Оттук, променяйки радикално конкретните предмети на колекционерско желание (респективно притежание), е редно да се спомене работата на Нина Дебрюне. Тя, отново в съвременен ключ, изследва проблеми като маркетинговото позициониране на свръхкодираните в идеологическо отношение (не само в България⁶) частни колекции от антични предмети като тези на Васил Божков и Димитър Иванов, легалните напрежения около правенето на тези колекции публични, проблемите на публичния достъп до тях, нагласите към въпросните частни колекции и техните притежатели и т.н. (Дебрюне, 2012). Тук не присъства дори опит да се дефинира практиката на частното колекциониране⁷, нито пък се обсъждат колекциите от антични предмети в тяхната връзка с тракийския наратив (фантазъм) в българската култура, с проблема за иманярството, своеобразен тъмен двойник на частното колекциониране още от първите културни опити за осмислянето му като практика (Неделчев, 1939). В този смисъл логиката на частно колекциониране – неговото историческо, концептуално и идеологическо значение – изобщо не присъства в работата на Дебрюне, макар текстовете ѝ да са експлицитно посветени на частното колекциониране като специфична културна практика, наред със сложната юридическа рамка, в която го вписва.

Не на последно място, трябва да споменем и два текста, които дават малко по-обща концептуална и историческа перспектива към частното колекциониране и някои от ключовите му фигури. Единият е книгата с интервюта на журналиста Камен Васевски, в която са поместени разговори с пространни историко-културни бележки върху проблема, с колекционери на изобразително изкуство, т.е. с Русев, Райнов, Радев, Лилев и т.н. (Васевски, 2010). Книгата е ценен източник не само за полето на частното колекциониране на изобразително изкуство, но и като изследване върху саморефлексията на колекционери за практиката им изобщо. Вторият текст е есето на литературоведа, колек-

зана с разгръщането на популярната култура и логиката на късноиндустриалните общества (Pearce, Martin, 2016). Онова, което ще бъде интерес на дисертацията по отношение на горния тип колекциониране, е пътуването на определени предмети през завесата и контекстуалните трансформации, които тези прекосявания форм(ул)ират.

⁶ Отпращам към книгата на Ерин Томпсън *Possession. The Curious History of Private Collectors from Antiquity to the Present*. Томпсън изследва конструирането на идентичности и месианския фантазъм за спасяване на миналото през събирането на антики на някои от най-големите частни колекционери като Пол Гети и Уилям Хърст. Нещо повече, изследването на Томпсън започва от симптоматичния анекдот за Фройдовия кабинет, пълен с дребни антики, за които Фройд споменава рядко, а и не оставя анализ за желанието, което го е движило в събирането (Thompson, 2016: 9).

⁷ От изброените до момента единствено Петкова дава оперативна дефиниция на частното колекциониране. Другата дефиниция, която ще бъде коментирана по-надолу в текста, е тази на литературоведа и колекционер Валери Стефанов.

ционер и председател на Съюза на българските колекционери (СБК)⁸ Валери Стефанов „Колекционерството. Страст и ценност“. Текстът се занимава основно с осмислянето на субективния опит на колекционера, с философските и поетични залози на практиката и с развитието на идеи от Бенямин, Помиан, Марковски и прочее, все централни имена за полето на теорията на колекционерските практики и техните субекти (Стефанов, 2020). Есето на Стефанов е сред малкото, ако не и единственото, локално теоретично изследване на колекционерството като форма на мислене (на живот), като техника за изкарване от употреба на вещите, стигаща отвъд Райновия „странен занаят“. С други думи, това е текст, през който мисленето е способно да изследва културни, поетични, епистемологични и психологически проблеми. От друга страна, „Колекционерството“ на Стефанов продължава линията на изследване, която не се занимава с история на практиката по времето на социализма, нито пък мисли задълбочено събираческите практики извън полето на пластичните изкуства, независимо за кой исторически период става дума. Ето защо нека спрем дотук с обзора на изследванията и обобщим.

Проблемът за частното колекциониране като цяло е ограничен до опити в сферата на пластичните изкуства и на антиките. И двете сфери, поради отсъствие на по-критични и хетерогенни критически разкази, редуцират частното колекциониране до практика, запазена за тесен кръг от субекти със сравнително висок социален, политически и икономически статус. Това позициониране единствено затвърждава един по-общ проблем, а именно мисленето на колекционирането като хоби, като особен тип квазиаристократична ексцентричност⁹, която рядко напуска медийното поле на любопитното (на хобито), а оттам и на добре познати (само)митологизиращи дискурси, хигиенизиращи дейностите на принципно известни и овластени фигури като тези на Светлин Русев и Богомил Райнов. Също така липсата на опакова страна, свързана с изследването на голямото поле на „популярното“ събирачество в България – от капачки до марки и монети, – допълнително редуцира потенциала частното колекциониране да бъде мислено като комплексна практика с немалко значение в българската културна история, особено в периода на късния социализъм (най-вече от средата на 70-те). Период, в който и нумизматиката, и филателията се радват на нарастваща популярност (Филателен преглед, 1976: 2)¹⁰, притежават любопитна идеологическа и педагогическа функция, а оттам

⁸ Към настоящия момент сайтът на СБК не работи.

⁹ За един по-задълбочен поглед върху различните нагласи (репрезентации) към колекционерите може да се спомене книгата на Морис Реймс *The Strange Life of Object* и особено главата върху психологията на колекционерите, където се прави и културно-исторически обзор на популярните нагласи и различните репрезентации на колекционера в европейски и щатски контекст (Rheims, 1961: 17–53).

¹⁰ „Съюзът на българските филателисти и неговите членове участваха активно, заедно с целия народ в този бурен, наситен с много събития обществено-политически, ико-

и дават важен вход към техниките на властта и желанието в конструкцията на субективности, форми на притежание и предметни светове. По-нататък, всички тези маркирани отсъствия пропускат продуктивната възможност да се разгърне и един немалък културен, антропологичен и философски разказ (история) чрез проблема за събирането. Разказ, прекосяващ теми като желанието за притежание и логиката на собствеността, дара и историята на даряването, историята на любопитството и насладата (Марковски, 2006: 38–39), аутистичния фантазъм и дискурс на колекционирането (Baudrillard, 2005: 80–100), проблема за „спасяването“ от забрава на материални светове, мислено като своеобразно културно месианство, симптоматично близко до Беняминовите разсъждения по темата, и прочее. Въпроси, които отварят редица насрещни възможности, през които да се концептуализира социализма и най-вече – разнобразието от пукнатини (идеологически, културни, социални, въображаеми дори), трасиращи епохата и обитаващите я субекти.

Именно последните теми полагат ясно логиката, залога и избора на едно настаняване в дискурсивната пукнатина на частното колекциониране. Понеже проблемът на тази лиминална, често редуцирана до медиен куриоз и/или хоби, практика дава възможността за радикална концептуална контрабанда. За ретроактивното въвеждане на множество понятия, теоретични апарати, проблеми на социалистическата идеология и всекидневията ѝ, чрез които културната история на българския социализъм, наред с фор(му)лиращите го дискурси, да бъде осмислена по нов и любопитен начин.

Общото име, което този текст дава на тази възможност за нов и любопитен начин за мислене на българския социализъм, е фантазмена лустрация. Фантазмена не само поради въведената дефиниция на колекционирането като *желание за притежание*, но също и поради връзката на понятието за фантазъм с травматичния опит на даден субект да разгърне (съзнателно или не) и да прекоси (съзнателно или не) множество конкретни символни и материални светове в желание да достигне нещо реално¹¹.

номически и културен живот. През изминалите пет години филателистите вложиха много усилия и ентузиазъм в своята работа за изпълнение решенията на X конгрес на БКП и задачите, поставени от XI конгрес на СБФ. През този период Съюзът укрепна организационно. Увеличиха се членове те, чийто брой от 9500, през 1971 г., достигна 16 620, през 1976 г., организирани в 100 филателни дружества. Бяха проведени повече от 80 вътрешни и международни филатели изложби, посетени от над 100 000 души. Няколко десетки български филателисти участваха в международните филателни изложби в чужбина и много от тях бяха отличени с високи награди“ (Филателен преглед, 1976: 2).

¹¹ Тук „реално“ е използвано в лаканианския смисъл на понятието, който, на първо място, разграничава реалното от реалността, трансформирайки го (реалното) в един от трите взаимосвързани регистри, форм(ул)иращи икономията на субекта, а именно Символно, Въображаемо и Реално. Реалното за Лакан бележи място на невъзможност (Lacan, 1998: 167). То е нещо, което седи като нередуцируем остатък, неподдаващ се на символизации, на изписване, откъдето се вижда и по-скоро травматичния му характер в иконо-

Колкото до употребата на свръхнатоварения термин лустрация, то тя е свързана със съвсем конкретната двойна травма на българската постсоциалистическа култура. Травмата на самото събитие на социализма – независимо дали последната е мислена носталгично, иронично или през омраза (Къосев, 2017: 113–129) – и травмата от провала на самото пречистване, т.е. на множеството (не)състояли или почти състояли се лустрации (Колева, 2020: 124–131) на тоталитарния режим след 1989 г. В този смисъл употребата на понятието цели едновременно оправдано, но и провокативно отместване на лустрацията към логиката на преработката (*Durcharbeitung*)¹². Логика, която е неразривно свързана именно с фантазмите (индивидуални и колективни), с насладите, провалите, (не)възможностите на прекосяването им и т.н. В нашия случай това е реалното на желанието за притежание (на тяло, на свобода, на други употреби, на Едно), мислено не само като един от ключовите симптоми на тоталитарното (и не само) всекидневие, но и като терен на множеството парадокси, форм(у)лиращи даден субект и неговия предметен свят.

И така, след това обширно въведение в проблематиката не само на тази студия, но и на дисертацията, от която текстът е част, нека преминем към конкретния случай, през който ще изследваме колекционирането по времето на социализма. Въвеждането на случая ще стане през разгръщането на цялостната структура на текста.

1.2. Структура

Текстът, който следва, е разделен на 4 големи части.

В първата е сбито представена теорията на колекционирането като желание за притежание и друга форма-на-употреба. Тя преминава през полетата на критическата теория, психоанализата и съвременната философия, използвайки ключови идеи на автори, работили върху проблемите на колекционерската практика (Бенямин, Бодрияр, Марковски, Стефанов и т.н.), наред с такива – основно Фуко, Лакан, Агамбен и философът на правото Майкъл Кроуфорд, – които допълнително задълбочават разбирането на желанието за притежание като ключ към частното (личното) колекциониране и универсалния му залог (реалното му). Целта тук е да се представи накратко концептуален апарат,

мията на субекта (Evans, 1996: 162). Предвид обаче, че посоката на анализата се осмисля през едно реконструиране на реалното, а не реалността на фундаменталния фантазъм, и на едно прекосяване на последното от страна на субекта (Evans, 1996: 61), то реалното не бележи единствено травмата, мислена негативно. Реалното бележи и мястото на насладата (*jouissance*), т.е. мястото точно на онова, към което субекта трансформира отношението си, прекосявайки разнобразието от съпротиви, странности и (не)възможности, форм(у)лиращи фантазма му.

¹² В последната част на студията се обсъжда по-конкретно понятието за преработка, наред с концептуалния му залог в текста.

през който да се мисли колекционерската практика и нейните субекти, а оттам и да се влезе по нов и любопитен начин във фантазмите, травмите и парадоксите, структуриращи идеологията и всекидневията на социализма.

Следващите две части – реалното тяло на студията – прилагат концептуалния апарат от първата част върху конкретен казус. Това е биографията и странното спекулативно наследство на забравения габровски меценат и колекционер Ботьо Пенчев Бараков (1914–1997 г.). Той през септември 1944 г. обявява желанието си да построи кораб, по-голям от „Куин Мери“, да го напълни с предмети на изкуството, техниката и занаятите и да обиколи света, прославяйки българския дух и проповядвайки мир и разбирателство между народите. Изследвайки малкото оставени следи (архивни материали, публицистични статии, биографични очерци, устната история на племенника на Ботьо, досието му в Държавна сигурност и т.н.) от този несъстоял се утопичен проект, т.е. опитите на Ботьо да реализира (институционализира) и разпространи фундаменталния си фантазъм, двете части ще представят едновременно свръхамбивалентните идеологически значения на въпросния Ноев ковчег за изкуство (а защо не и плаващ *Gesamtkunstwerk*?), наред със симптоматичния му потенциал да отвори една любопитна траектория за мислене на социалистическата идеология. Не на последно място, Бараковият случай ще бъде и експерименталното поле, в което ще се проиграят залозите и ефективността на предложения концептуален апарат, форм(ул)иращ колекционирането като желание за притежание.

В последната си част студията ще обобщи значението на Бараковия провален проект за мисленето другояче, както на колекционирането, така и на социализма, наред с поддържащите го постсоциалистически дискурси. Тук ще бъде предложена и една по-строга и реторически остра дефиниция на въведената по-горе концепция за фантазмена лустрация. Ще бъде обсъдена също нейната актуалност и необходимост във връзка с начините, по които разказваме и осмисляме социализма.

Това най-общо е структурата и централният обект на изследване в настоящия текст. Затова нека преминем направо към първата от тези части.

2. ТЕОРИЯ НА КОЛЕКЦИОНИРАНЕТО

В самия край на „Разопаковам библиотеката си“ Бенямин пише:

Защото душата му е населена с духове или най-малко духчета, които карат колекционера – имам предвид истинския колекционер, колекционера такъв, какъвто трябва да бъде – да смята притежанието за най-дълбоката връзка, която човек може да има с вещите: и не те живеят в него, а самият той живее с тях (Бенямин, 2022: 175).

Симптоматичното понятие, което Бенямин използва за притежанието като „най-дълбока връзка“ с вещите, е *Besitz*, което в немския правен дискурс оз-

начава особен (фактически) контрол върху вещта, а не легална собственост, макар последното да се предполага в повечето случаи. Също така редно е да подчертаем и факта, че *Besitz* може да се използва и за обладаване от дух, от демон (причастието *besessen*). Значение, което и в английския превод на Беняминово есе се чува през понятието за *possession*. Така въпросната най-дълбока връзка на истинския колекционер е връзка, функционираща през един двоен режим на притежанието. Притежанието като специфичен контрол на/над вещта, незадължително обвързан с правото и логиката на собствеността (*Eigentum* или *property*)¹³, и притежанието като обладаване, като особено вселяване на колекционера и на желанието му във вещта. Именно този двоен режим, дефиниращ странния занаят, тихата лудост на събирането, наричаме тук желание за притежание и приемаме за ключ към проблема за колекционирането изобщо.

Разбира се, това е един от многото ракурси към практиката на събирането, към логиката и смисъла на частните колекции и към специфичната фигура на колекционера в модерната западна култура. Ето защо основният въпрос, на който трябва да отговорим, е свързан с концептуалните възможности, които тази дефиниция и оперативен подход отварят.

Най-общо, да се дефинира колекционирането като желание за притежание е да се запази радикалната амбивалентност на тази дейност и на нейния субект. Амбивалентност, идваща от самата фраза „желание за притежание“. Понеже в нея се сблъскват проблемите на психоаналитичната логика на желанието и тези на връзката между собственост и притежание.

Първото не редуцира желанието до конкретно съзнателно желание за дадено нещо (предмет, вещ), а го мисли през сложността на отношението към другото като място на липса на самото нещо *quia* обект на желанието (Evans, 1996: 38–39), т.е. през сложността на диалектиката на желанието. Диалектика, разгръщаща самия терен на несъзнаваното.

Второто въвежда несъизмеримостта (минималния срез или разлика) между собственост и притежание, чрез която се артикулират редица социални, културни, икономически напрежения, форм(ул)ирали представите за колекционерската фигура – от тази на безобидния аристократичен ексцентрик, трупаш курйози, през тази на смелия експериментатор и ловец на курйози, фундиращ едва ли не модерната наука (и нейния субект), до тези на морално осъдимия дилетант или на лицемерния едробуржоазен експлоататор, събирач и наслаждаващ се на шедьоври на културата на гърба на работниците¹⁴.

¹³ По-нагоре в същото есе Бенямин говори за кражбата и невръщането на книги (Бенямин, 2022: 171–172).

¹⁴ Отпращам към изследването от радикално лява перспективата на Юнсонг Ким, анализиращо „естетизацията на собствеността“ в образцови колекции на индустриалци и магнати като Фрик и Гети (Kim, 2024: 33–62).

След като обобщихме траекторията на предложената оперативна дефиниция и подход към проблема за частното (личното) колекциониране, нека тръгнем от логиката на желанието.

2.1. Липсата като обект

За да се разбере по-ясно логиката на желанието, е редно да се запитаме и за това как се мисли самата колекция, т.е. какво може да бъде определено като частна (лична) колекция. Един тривиален, но сравнително валиден отговор е, че личната колекция е набор от неща (вещи, предмети), функциониращи под знака на определени концептуални схеми, организиращи тяхното значение, посока, видимост (режими на показ), консистентност (логическа и материална) и прочее.

Колекцията е единство от: събраните неща (вещите, артефактите, съществата, образите, наративите...), концептуалната схема на тяхното вписване (таксономията), субективното измерение на техния интегритет (фигурата на колекционера), социалнозначим подем за идентификация и оценностяване (роля при формирането на определени вкусове, на представи за ценност и смисъл) и политики за опазване и съхранение (медиализация на вещния свят, прицелена в реална и символична битка с времето) (Стефанов 2020: 36).

Това ще рече, че колекциите са идиосинкретични частни (лични) светове (ситуации), форм(ул)ирани именно от желанието на събиращия ги, артикулирано през множество концептуални схеми, свързани с позицията на колекционера – социална, политическа, културна, познавателна, икономическа.

Тривиалността на горната дефиниция идва от липсата на реална проблематизация на логиката на желанието. Стефанов всъщност преформулира редукцията на полския философ и влиятелен изследовател на колекционерските практики Помиан, за когото колекцията е неутрален медиатор между видимото и невидимото, т.е. микровселена, чрез която кристализира някакъв смисъл (почти винаги по-дълбок), който зрителят на колекцията (лична или публична впрочем) изнамира, влизайки във въпросния организиран предметен свят (Roman, 1990: 25). Така за Помиан колекциите приканват не към гледане, докосване или слушане и т.н., а към мислене, както правилно отбелязва Марковски в критиката си на Помиановия колекционер (Марковски, 2006: 50).

Това, което Стефанов добавя, субективирайки до известна степен логиката на Помиан, за да повдигне ценността на смисъла до една лична визия на колекционера, е да добави фигурата на събиращия като условие за удържане консистентността на изградения свят. Удържане през познавателната и естетическа сила на възплетените лични значения, познания и грижи (материални и духовни) за събраните вещи. Проблемът обаче е, че дори тази субективация, която сякаш премахва неутралността на колекцията, все пак разчита на една

концепция за желанието, ограничена до нивото на съзнателното. За Стефанов желанието на колекционера, макар и обсебено от едно мистериозно „там някъде“ на неоткритата все още вещ, е съзнателно желание, породено от „идеалния ред, построен в главата и вписан в сърцето“ на колекционера (Стефанов, 2020: 51). Оттук желанието за колекциониране се артикулира като една сравнително предзададена логика, а обектите стават „умни и паметливи“ (Стефанов, 2020: 51), наред с колекционера, който се явява разумен, самоосъзнат агент на знанието и паметта, извършващ с умерено удоволствие и добросъвестност една общественополезна и призната културна дейност, носеща разнообразни социални, икономически, политически и други дивиденди. Така не е случаен и фактът, че Стефанов маркира експлицитно, че има привилегирани обекти за събиране, без, разбира се, да каже кои са те. Все пак читателят му може да се досети, че не става дума за капачки, запалки, бутилки и вещи, винаги вече носещи отпечатъка на индустриалното и на ежедневната употреба. На вещите, които просто се трупат. По-нататък, ако трябва да преведем (не без остатък) позицията на Стефанов и Помиан на психоаналитичен език, то тя попада в регистъра на онова, което Лакан нарича университетски дискурс. Това ще рече, че Стефановият колекционер говори от позицията на привидно неутрално знание, допълнително усилено от самото признание за отсъствие на неутралност. Знание, което в крайна сметка крие един опит да се овладеят и нормализират вещите, да се господарства над нещата (Evans, 1996: 46), за да се избегнат възможните патологични ефекти на обектите, странността да живееш вътре във вещта, за която говори Бенямин.

Оттук вече е и редно да попитаме какво желанието, мислено през една психоаналитична (лаканианска) оптика, т.е. през отношението с другото като място на липсата на обекта на желанието, би могло да допринесе за по-различно разбиране на фигурата на колекционера, неговата практика и форм(ул)ирания от него предметен свят.

Това, което е заложено тук [в желанието], е базирано изцяло върху онова, което се случва в Другия, доколкото Другият е мястото на желанието на субекта. Сега, в Другия, в дискурса на Другия, което е несъзнаваното, на субекта му липсва нещо... Това, което липсва, е точно това, което би позволило на субекта да се идентифицира като субект на собствения си дискурс (Lacan, 2019: 367).

Тук в синтезиран вид намираме онова, което въведохме като базисна логика на желанието в психоанализата. Желанието не само се намира в Другия или Другото, което ще рече в несъзнаваното, но и е белязано от невъзможна за снемане липса. Това е липсата, конфигурирана като обект на самото желание. Обект, който не кореспондира с обекта на определено знание. С нещо, което би задоволило желанието за знание. Така още тук става видима радикалната разлика между обсъдената концепция за колекционирането и фигурата на колекционера у Помиан (и по семейна прилика у Стефанов) и хипотезата на

този текст, конфигурираща желанието през липсата на обекта. Понеже у Помиан и Стефанов проблемът за желанието, за насладата (*jouissance*)¹⁵ дори от колекционирането, доколкото последните биват изобщо отбелязани, е редуциран именно до философски обект на знанието. Обект (вещ, предмет), който задоволява желанието за знание (университетския момент, моментът на идеалния ред, на добрата концептуална схема) на цената на това да смеси регистъра на последното с този на обекта на желанието в психоаналитичен смисъл на понятието. Смесване, на което психоаналитичният метод твърдо противостои (Lacan, 2019: 366). Оттук и не е учудващо защо и при Помиан, и при Стефанов колекциите запазват ореола на едно действително отразяване, на една малко наивна представа за адекватна репрезентация на нещата такива, каквито са (Марковски, 2006: 49), артикулирана от събраното. С други думи, онова, което двамата търсят да запазят, е своеобразната хигиена в/на колекцията (естетическа, идеологическа, социална и прочее). Да опазят привилегированите домейни на събиране (изкуство, антични предмети, книги, „леgitимни“ куриози и т.н.), достолепието на колекционера като познавач, ерудит, премерен ексцентрик и прочее. Разбира се, тази задача не е проблематична сама по себе си. Дори напротив, нейният фантазъм – етически, концептуален, епистемологичен – е онова, което се опитваме да прекосим в опит да стигнем до реалното, артикулиращо колекционера и неговата практика. Реално, което би работело и по по-продуктивен начин в контекста на късния социализъм, но не само.

Точно поради тази причина твърдим, перифразирайки Фройд, че там, където е обектът на знанието, обектът на желанието не е. А оттук вече можем да представим в синтезиран вид какво точно прави, т.е. какъв е ефектът от смяната на оптиката, фокусираща се върху обекта на желанието в колекционерската практика.

Всъщност обектът на желанието не означава, нито маркира някакво по-дълбоко място, което подлага разнообразието от обекти на знанието. Обектът на желанието не насочва към липса. Той е липса. Обектът на желанието конфигурира самата липса. Най-точно казано, обектът на желанието „манкира“ (*manque*) липсата. Той едновременно я конфигурира и артикулира, но и отмества, за да открие факта, настойчивото реално на това, че липсата никога не е липса на конкретно нещо, липса на това да имаш нещо (*manque à avoir*), а е липса на битие (Lacan, 1991: 223), мислена като конститутивна връзка на желанието с битието (*manque à être*), т.е. като травматична точка, чрез която субекта се форм(ул)ира като място и на травма, и на наслада.

¹⁵ Лакан дефинира понятието за наслада (*jouissance*) през забраната и невъзможното (вж. бележката за реалното), като „забраната на нещо [наслада], което е вече невъзможно... самата забрана създава желанието да я престъпиш, затова насладата [*jouissance*] е фундаментално трансгресивна“ (Evans, 1996: 94). За по-пълно изложение на горната дефиниция може да се види семинарът на Лакан върху етиката на психоанализата (Lacan, 2008: 235–252).

Естествено е това, че за да спаси живота си, скъперникът пази малкото *a*, обектът на желанието му, заключено в оградено място – което, нека отбележим, е същностно измерение [на желанието и на обекта]. Но дължащо се на точно този факт [на ограждението], този обект се оказва един умъртвен обект. Каквото е сложено в ковчезето за скъпоценности е отстранено от цикъла на живота, бидейки по този начин извадено, за да бъде запазено като сянката на едно нищо, и точно това го прави скъпернически обект (Lacan, 2019: 373).

Горното, разбира се, не се отнася до конкретната фигура на скъперника, макар с оглед на темата ни тя да е изключително подходяща. При все това скъперникът – един образцово травматичен и наслаждаващ се субект, който в последна сметка е огради една сянка на нищото, травматична и предизвикваща наслада именно защото не е точно нищо – ни дава и радикалния смисъл на обекта на желанието като манкиращ липсата. Той ни насочва към практиката на изваждането от употреба на обекта на желанието като конкретен обект вече. Отстраняване, което не толкова спира употребата, колкото оголва ядрото на странността ѝ. Оголва мястото на неопределена, многопластова и особена форма на използване. Форма, която Агамбен, следвайки Фуко, разгръща през опитите си върху понятието *chrestai* (използвам). За последното, т.е. за възможното спекулативно сближаване между притежанието и това използване, ще стане дума по-надолу.

Също така до момента обсъденото ни насочва и към взаимосвързаните проблеми, кондензирани в мисълта на Бенямин. Към онова най-дълбоко отношение към вещите отвъд употребата, разгръщащо се през симптоматичното двойно значение на *Besitz* (*possession*), наред с не по-малко симптоматичното живеене на колекционера във вещите, своеобразното му изчезване в тях, „така както е редно“ (Бенямин, 2022: 175). Проблеми, които и Бодрияр в ключовия си текст „Системата на предметите“ синтезира по радикално критичен начин:

Понеже онова, което наистина събираш, е винаги себе си. Това прави по-лесно да се разбере структурата на системата на притежанието [обладаването]: коя да е колекция включва серия от неща, но последното в този набор е личността на колекционера. Реципрочно, личността на колекционера е конституирана като такива само ако тя подмени всяко нещо в колекцията в замяна (Baudrillard, 2005: 86).

Тук критиката на Бодрияр минава през очевидния капан на реципрочността, оголващ дискурса на колекционера, а защо не и на Лакановия скъперник, като дискурс, адресиран към себе си (Baudrillard, 2005: 100). Дискурс, който за Бодрияр е обречен на провал поради отнасянето си към себе си, поради собственото си затваряне в ковчезето за скъпоценности. Не на последно място, дискурс, оголващ невъзможността на самата реципрочност между обекта и личността на колекционера. Само че, докато за Бодрияр този провал в последна сметка бележи нещо „обедняващо и нечовешко“ (Baudrillard,

2005: 101) във фигурата на колекционера, то за нашата перспектива точно тези провал, нечовешкост и бедност са от значение. Понеже те ни въвеждат най-пълно в онова, за което до момента опитвахме да мислим. Те разкриват конститутивната липса, чрез която обектът на желанието се конфигурира и чрез която се разкрива радикалният залог в привидно маргиналната практика на колекционера, в аутистичния му дискурс, във винаги вече умъртвения му обект. Този залог е не друг, а едно мислене на желанието за притежание. Желание, което отива отвъд конкретните предмети, за да форм(ул)ира реалното (универсалното) в колекционирането, а оттам и да го въведе като симптоматична практика, прекосяваща разнообразие от социални, културни, политически, икономически статуси, позиции, режими. Така именно през провала и странността става възможно едно мислене на идеологическите, социални и културни всекидневия на социализма като белязани от травмите, фантазмите, противоречията, фигуриращи притежанието. Затова можем да обобщим, че ако „Фройдовото нещо е желанието“ (Lacan, 2019: 358), то колекционерското нещо е притежанието. Ето защо оттук ще преминем към разгръщането на някои моменти от това колекционерско нещо и връзката му с контекста, в който сме го положили, т.е. отношението му с логиката и ситуацията на късния социализъм в България.

2.2. Притежание и хетеротопия

Както казахме, колекционерското нещо е притежанието. Предвид обсъденото до момента, това означава, че притежанието е винаги вече невъзможно. Въпросът обаче е, че тази невъзможност на притежанието, така както я анализирахме по-горе, не е само негативна, дори напротив. Провалът на притежанието е моментът, който дава самото условие за мисленето на колекциите. Той оголва специфичната наслада (*jouissance*) и травма на практиката, конфигурирана именно от липсата като обект на желанието. И по-нататък, провалът или невъзможностите на колекцията са тези, които картографират парадоксалната логика на колекционирането в контекстите на „мека диктатура“. В общество, функциониращо на „терена на историческата среща между диктатурата и консумативното общество“, по думите на Вацлав Хавел (Димитров, 2018: 12). Позволяваме си да наречем тази парадоксална логика на провалите и невъзможностите, форм(ул)иращи колекционирането, неговия субект и желанието му, „хетеротопия на липсата“.

Още тук е важно да отбележим, че фигурата, която въвеждаме, не артикулира хетеротопията нито през компенсаторни или илюзорни функции (Foucault, 2020: 184), нито през омонимичния модел на Миглена Николчина (Николчина, 2012: 91), нито въвежда друго място, нормализиращо реалната травмата на липсите *qua* дефицити от всякакъв порядък (културни, социални, икономически и т.н.). По-скоро хетеротопия на липсата въвежда възможността да

мислим един от ключовите симптоми на късния социализъм и не само. Това е симптомът на притежанието (и на другите употреби, както ще видим) като обект на желанието, като точка на разнообразни идеологически операции. Нещо повече, притежанието като не-легален остатък, едновременно вписан в закона, но и оставащ външен на кода му. Също така като симптом, проявяващ се по разнообразните етажи на властта и конфигуриращ множество реални пространства и следи, т.е. колекции, с какви ли не предмети – от произведени на изкуството през марки до капачки, бутилки, значки, плочи и т.н.

В този смисъл хетеротопия на липсата е едно оперативно понятие, мислещо комплексната топология на частните (личните) колекции и фигурата на колекционера. Понятие, удържащо както един от симптоматичните обекти на желанието, наред с травмата на отсъствието му по времето на социализма (притежанието), така и разнообразието от конкретни нагласи към образцовия му субект (колекционера). Нагласи, за които споменахме, че се простират от мнителност и завист, през (само)митологизации на овластени колекционери и функционери, свързани с фантазма за културно месианство (Райнов, Русев, Радев и т.н.)¹⁶, през тиха и недотам тиха лудост (ексцентричност) на някои по-неизвестни и недотам овластени колекционери (Иван Деянов, Ботьо Бараков и др.), до почти пълно отсъствие и критическо безразличие към любопитната история на форми на колекционирание като тези на филателистите и институциите им. Отсъствие, пропускащо тяхната популярност и сложна идеологическа позиция, функционираща между насладата и травмата на притежанието и операциите на държавната идеология, разглеждаща филателията като важен пропаганден и възпитателен инструмент (Филателен преглед, 1976: 1) от самото начало на режима. Или, по думите на Г. Димитров – филателията като визитна картичка на държавата (Филателен преглед, 1959: 1).

Сега, преди да преминем към един образцов ранен пример, осмислящ радикално концептуалните залози в идеята за хетеротопия на липсата (историята от самата зора на режима на Ботьо Бараков), то нека видим как най-общо може да бъде мислено притежанието и неговите парадокси.

На първо място, очевидно е, че притежанието е неразривно свързано с проблемите за собствеността. Именно тази му сложна връзка със собствеността го прави симптоматичен обект на колекционерската страст (насилада и травма), най-малкото поради тривиалността на генералната политикономическа рамка на периода – тази на одържавените средства за производство. Настоящият акцент обаче не е върху общите закони и политически положения, дефиниращи генералната политикономическа рамка, а върху иманентните

¹⁶ Тази перспектива, минаваща през фантазма за културното месианство, е сама по себе си важен ракурс към проблема на частното колекционирание, особено в контекста на колекционери със статуса на гореизброените. През този фантазъм става възможно и да се мисли цялата логика на даряването и размяната, която функционира на мястото на свободен пазар на изкуството по времето на социализма (Петкова, 2021).

на тази рамка отношения и притежания, структуриращи всекидневия и фантазми, субективности и пътища на вещите (идеологическото въображаемо) през периода. Така по-скоро фокусът попада върху убегливото значение на фразеологизма „лично ползване“, разширен до синоним на политическата категория „лична собственост“ (Еленков, 2018: 117). Именно разширението на този фразеологизъм, което прави Еленков в изследването си „Орбити на социалистическото всекидневие“, набелязва реалния идеологически момент и връзката му с притежанието, а именно за възможните употреби на нещата (вещите) отвъд тяхната полза, отвъд нуждите и потребностите на социалистическите субекти. Казано с други думи, акцентът ни е върху онези действителни или предполагаемо възможни социални пътища на нещата, с които законът за собствеността изобщо не се занимава (Еленков, 2018:117). Това е, което очертава не по-малко убегливото значение на проблема за насладата и травмата в/на притежанието. Понеже понятието за притежание, освен вече обсъдената семантична сфера (невидима на български), притежава и не по-малко значима формулировка във философското осмисляне на правото. Затова нека първо припомним мястото от Хегеловата философия на правото, където тази формулировка бива разгърната.

Модусът на притежание [*Besitznahme*], който не е актуален в себе си, а само *репрезентира* моята воля, се случва, когато маркирам нещо [*Sache*] със *знак*, с който индикирам, че съм поместил волята си в нещото. Този модус на притежание е изключително неопределен в обективния [*Gegenstandlichen*] обхват и значение.

Притежанието през означаване е най-завършеният модус от всичките [...] Именно през способността да се прави знак и през това правене да се добиват неща [*Dinge*] човешките същества показват господството си върху последното (Hegel, 1991: 88).

Точно от този модус на притежанието (правенето на знак, оставането на следа върху вещта) се оттласква онова, което съвременният философ на правото Майкъл Кроуфърд въвежда като експресивна теория на *Besitz*. Въпросната теория акцентира върху една логика на изразяването и на обявяването (експресията). Върху своеобразния перформатив, конституиращ субекта, притежаващ вещта, но и вещта, която се притежава. Така философът насочва мисленето ни към един ключов, иманентен на притежанието момент (Crawford, 2020: 64). Всъщност Кроуфърд радикализира значението на символното измерение в логиката на притежанието, настоявайки върху своеобразната виртуална следа (знак), която субектът оставя върху нещата, т.е. върху проблема за това как вещите (нещата) се у-своя-ват (стават експресии на тялото на притежателя), а оттам и как обладават притежателя си, за да го форм(ул)ират като тяло-субект. Така, докато физическият и фактическият контрол върху вещта не са по никакъв начин ирелевантни за проблема (Crawford, 2020: 64), нито

за легалния дискурс, то експресивният момент е онова, което буквално прави притежанието като такова. Точката, която го трансформира от категория на фактическо господство и контрол (инструментална употреба) върху един обект (вещ), разбран по-скоро като пасивен – основан върху изключването на другия, другото (Crawford, 2020: 64-65) – в категория на мултимодални често неопределени динамични отношения на обладаване, усвояване и (само)изразяване. От експресията започва мисленето върху притежанието като свързано не само с въведения вече двоен режим на контрол и вселяване във/на вещта, но и като понятие, чрез което се оголва обсъденият горе проблем за липсата, конфигурираща обекта на желанието. Понеже не е случайно, че Хегел мисли *Besitz* именно като неопределено, незавършено и неизчерпващо се с фактически контрол и с господство върху привидно пасивно нещо. Или, с други думи, Хегел мисли притежанието като насочено към *Ding* (Hegel, 1991: 88), като тук може да припомним етимологическия залог на нещото (*Ding*) като празнина, която събира – залог, както добре е известно, особено важен за философията на късния Хайдегер¹⁷.

Казвайки това, вече можем да се върнем и към загатнатия момент на едно възможно концептуално сближаване на непонятното понятие *chrestai* (използвам/употребявам) с проблематиката на притежанието *qua* експресивна категория. Сближаване, което допълнително усложнява топологията ни, въвеждайки по-конкретно връзката между вещите и себе си. Казано с други думи, начините, по които едно себе си (субект) се конфигурира от желанието и травмата за притежание на нещата. От обектите, които го заобикалят, манкират и обладават, за да го артикулират като тяло.

[...] *chrestai* не може да има значението – в унисон с модерния глагол „използвам“ – на „служи си с нещо, оползотворявам“. Всеки път става дума за връзка с нещо, но естеството на тази връзка е, поне на вид, толкова неопределено, че изглежда невъзможно да се дефинира еднозначен смисъл на термина (Агамбен, 2024: 63).

Както се вижда, спекулативното сближаване между *chrestai* и притежанието минава по линията на неопределеността, на разгръщащото се поле на един синхронен процес, случващ се както вътре в субекта, така и иманентно трансформиращ субекта (напр. колекционера). Въпросната трансформация бележи позиция, в която субектът се оказва „вътрешен на процеса, на който той е вършител“ (Агамбен, 2024: 65), т.е. на притежанието като събиране на себе си. И малко по-нататък, следвайки мисълта на италианския философ, стигаме до един от любимите му примери, взет от Спиноза. Пример, основан върху логиката на специфичната инфинитивна форма на глаголи като *pasearse* (раз-

¹⁷ Препратката тук е към късните лекции на Хайдегер в Бремен и Фрайбург от 1949 г. (Heidegger, 2012: 15–17).

хождам себе си/извеждам себе си на разходка)¹⁸. Семантичната сфера на тези глаголи е особено важна за мисленето на употребата (*chrestai*), тъй като тя насочва към една иманентна онтология, към едно „самоконституиране и самопредставяне на битието, при което не само не е възможно да се разграничи вършителят от понасящия, но също така субектът и обектът, конституиращото и конституираното стават неопределени едно спрямо друго“ (Агамбен, 2024: 68–69). Точно тази сфера на взаимна неопределеност трасира и обсъжданата тук логика на притежанието като експресивна категория, функционираща в двоен режим на най-дълбоко възможно отношение към дадена вещь и на специфично обладаване (обладавам себе си), правешо субекта и обекта неопределени едно спрямо друго.

Нещо повече, през спекулативното сближаване, което направихме, се открива и един от радикалните пластове на колекционерското желание. Пластът на желанието за друга употреба на нещата, телата, отношенията – социални, политически, културни и т.н.

Ето кое оправдава този концептуален ход. Залогът на колекционерската практика е и залог на една друга употреба. Желанието за притежание е и желание за други възможни употреби. Употреби, не по-малко белязани от липса и невъзможност, от травма и наслада като ефекти на провала на едно пълно притежание, на една радикално друга форма-на-живот на нещата и на себе-то (Агамбен, 2024: 165).

Без съмнение е вярно, че – както Маркс предполага – формите на производство [на собственост и притежание] на дадена епоха имат решаваща роля за определянето на социалните отношения и културата на тази епоха. Спрямо всяка форма на производство обаче е възможно да бъде установена „форма на безделност“ [друга употреба, друго притежание], която, ако и да запазва тяхна връзка с формата на производство, не е определена от нея, а обратното, сама прави безделни нейните произведения и позволява една нова тяхна употреба [...] От тази гледна точка една феноменология на формите на живот и безделността, вървяща паралелно с анализа на съответстващите им форми на производство, би била от съществено значение (Агамбен, 2024: 165).

Така хетеротопиите, които колекциите на късния социализъм форм(ул)ират, за да оголят симптомите на контекста си (меката диктатура, ерзац-консумативното общество), са хетеротопии на взаимосвързаните проблеми на притежанието и другите възможни употреби на тялото и вещите. Именно в този смисъл прекосяването на въпросните колекционерски хетеротопии – на фантазмите, провалите и разнообразните им идеологически, социални и екз-

¹⁸ „[...] *pasarse* [...] „разхождам себе си“. Тази дума от латино е особено сполучлива, защото изразява тъкмо действие на себе си, извършвано върху себе си, при което вършителят и понасящият се ситуират на един праг на абсолютна неразличимост помежду им“ (Агамбен, 2024: 68).

истенциални амбивалентности – правят възможно мисленето върху следите на трансцеденталната травма, която този 45-годишен период от българската история остава. С други думи – върху реалното (в лаканиански смисъл на понятието) на българския социализъм. А както вече няколко пъти споменахме, едно от измеренията на това реално е притежанието, мислено като възможност да се маркира, да се форм(ул)ират и у-своя-ват, т.е. ползват отвъд потребността, разнообразни предметни светове.

Но за да разберем залозите на горното, то нека се обърнем към странната история на Ботьо Бараков и проекта, който ще конкретизира и артикулира потенциала на въведените до момента концепти.

3. ХАПАКСЪТ НА РАЙНОВ

Сред колекцията от истории, спомени и разсъждения, форм(ул)иращи автобиографичната „Елегия за мъртвите дни“ на Б. Райнов, един епизод притежава особено симптоматично значение за нас. Тук ще представим накратко сюжета на този фрагмент от младостта на „охранителя на тоталитарната система у нас“ (Алипиева, 2022: 20), запазвайки жлъчния, силно саркастичен тон на неговия автор.

На вечния студент, бохем и пияница Гошо Свинята, обитаващ преизподнята на една кръчма край Света Неделя, му хрумнала идея за милиони (Райнов, 1978: 424–426). Свинята пожелал да построи луксозен и голям кораб с изложбени, концертни, библиотечни и прочее зали, с които да облагодетелства цялото човечество, пръскайки „благодатните семена на красотата“ (Райнов, 1978: 428) по целия свят. Разбира се, за тази благородна визия трябвали не само доста пари, но и самоотвержен капитан (лице на идеята), така щото смелият проект да се реализира наистина и да влезе в Златната книга на историята (Райнов, 1978: 426). За последното компанията в кръчмата, начело на която бил Свинята, избрала един случаен човечец, ненадейно получил голямо наследство. Слабоумен, неук и стиснат, забогателият наследник бил заслепен от визията на Свинята и така се наел с общата им задача. Това било рождението на проекта „Корабът на изкуствата“. След обилна почерпка в името на идеята, Свинята станал пръв приятел на наследника и пръв идеолог на голямото плаване на красотата. Едно обаче било идеята, друго – реализацията. Парите на слабоумния наследник бързо потекли. Основно за почерпки, дребни канцеларски разходи, тук-там някой подкуп и, разбира се, виното и цигарите на Свинята, с които последният подхранвал въображението си.

Изтекли доста време и доста пари. Проектът не получил никакви приходи, нито внимание. Компанията от кръчмата все се канела да пусне подписка сред хората за набиране на средства, но това така и не помогнало.

В някакъв момент „слабоумието му [на наследника] влязло в конфликт със скъперничеството“ (Райнов, 1978: 430) и той опитал да се измъкне от обе-

щанието за голямото плаване на големия кораб. До последното така и не се стигнало. Наследникът продължил да плаща и плаща, хипнотизиран наново, този път от силата на печатното слово. Понеже Свинята, усещайки надигания се бунт, публикувал вестник за „Кораба на изкуствата“ с информативни материали и името на наследника, изписано в гармонд получер (Райнов, 1978: 430-431). В някакъв момент мечтата изчезнала в ентропичния дрейф (елегията) на мъртвите дни.

Запознах се с Гошо Свинята в началото на неговия упадък. Корабът на изкуствата бе отплувал окончателно в миналото. И поредният меценат не бе богат наследник, а дребен търговец на вехтошарския пазар (Райнов, 1978: 431).

Преразказаният епизод от „Елегията“ е присмехулно огледало, отразяващо историята на габровския търговец на анилинови бои, меценат и колекционер Ботьо Бараков. Ето защо реалността на този наивно-романтичен проект за „Кораб на изкуствата“, съпътствал биографията на Бараков от 1944 г. до смъртта му през 90^{-те} години, ще бъде фокусът в следващите части от тази студия. Причината обаче да започнем с хапакса¹⁹ на Райнов е, че в присмеха на свръхмитологизирания (не без съдействието на самия Райнов) завършен колекционер, писател и идеологически сатрап (Алипиева, 2022: 20) се оголва пълната реторическа сила на онова, което хетеротопия на липсата опитва да очертае като възможност за влизане в травмите и насладите на късния (и не само) социализъм. Понеже концептуалният персонаж на Ботьо, освен по-особен от този на слабоумен наследник, притежава и далеч по-наситен контекст, форм(ул)иращ появата на въпросния фантазъм за пътуващ кораб, пълен с всякакви забавления и произведения на техниката и изкуството. Контекст, който изобщо не се изчерпва с пиянството на група кръчмари. При все това, важно е да отбележим, разказът на Райнов набелязва някои от ключовите моменти в биографията и опита за осъществяване на този невъзможен колекционерски проект. Моменти като мошеничеството и на Свинята, и на самия Бараков (за тях по-надолу), излизането на вестник (всъщност книга), пропагандиращ голямото пътуване на изкуството, набирането на средства през подписка (всъщност с помощта на създадено за целта дружество) и прочее. Липсата обаче на реална конкретика около мотивите – във от карикатурно представените мошеничество, морален упадък (порок, мързел, хрантутничество, скъперничество, слабоумие и т.н.) и „органичната неприспособимост на някои хора към тоя неприветен свят“ (Райнов, 1978: 433) – събитията и ефектите им върху редицата участниците в проекта прави Райновия фрагмент импотентен дори в присмеха и жлъчта си към несъстоятелността на Ботьовото желание. В този смисъл, хапакът на големия колекционер и писател Райнов може да бъде

¹⁹ Хапакс (*hapax legomenon*) е понятие, означаващо дума или израз, които се срещат само веднъж в даден текст, корпус от текстове или в работата на определен автор (*OED*).

мислен ретроактивно като симптом за едно особено изключване на другото. Само че другото, за което става дума, не е това, което лесно може да бъде разбрано в един утопичен и/или наивно-романтически ключ, противостоящ на парадоксално студения, циничен и калкулиращ разум на ерудита-творец, на висшия партийен функционер с идеологически поощрена страст (тиха лудост) към шедьоврите на пластичните изкуства.

По-скоро това е едно изключване на реално несъизмеримото. На странно-то в радикалния смисъл на понятието, обвързващ онова, което не се побира в лесни категории (чудатото, чоглавото, бездомното), и сингулярната лична съдба на даден субект²⁰. Ботьо Бараков е именно такъв странник. Особняк, по думите на автора Вили Лилков²¹, чиято история се разгръща по терена на глупавото, аполитичното и амбивалентното. Така Бараков не е следа за силата на разрива, който утопичните визии биха могли да произведат (Jameson, 2005: 231–232), а за безсилието и провалите. Персонажът му не отваря някакъв дисидентски потенциал, а разкрива едно обречено прекосяване на фундаментален фантазъм (този за кораба), изпълнено с редица „почти“ събития и решения (ще видим какво значи това „почти“ малко по-нататък), очертаващи едно желание, винаги вече фигурирано от определена невъзможност, от срез, форм(ул)иращ насладите и травмите (липсите) на един твърде човешки опит. В този смисъл, изключването, което Райновата редукция до импотентна карикатура на Ботьо провежда, е изключване на онзи тъп, странен и неопределен (политически, социално, културно) пласт на опита, конфигуриращ в голяма степен не просто дадена субективност, а самата структура на опита, позволяваща на даден субект да притежава и употребява тялото си, себе си, вещите и т.н. Да живее другояче на режима и знанието, които го вписват.

Казано с други думи, Райнов изключва през изписването ѝ като „слабоумен наследник“ фигурата на Бараков и опита на последния да следва желанието си. Парадоксално обаче именно тази редукция прави Бараковата история толкова подходяща за демонстрирането на странната, често пъти неопределена и криволичеща логика на притежанието и другите употреби, а оттам и да разкрие концептуалния залог на въведената идея за хетеротопия на липсата. Този залог, както стана ясно в последната част, е не друг, а залогът да се мислят травмите и насладите на въпросните притежания и употреби, форм(ул)иращи ключов момент от личните (частните) всекидневия на социализма и сблъсъка

²⁰ Етимологията на понятието за странно, използвана тук, идва от английската дума *weird*. Тя идва от староанглийската дума *wurd*, събираща в себе си значенията и на лична съдба, и на странно в смисъла на свръхестествено или на необичайно, тайнствено, чоглаво, т.е. на симптоматичното *uncanny*, с което се превежда психоаналитичното *Unheimlich* (Etymonline, 2025).

²¹ Определението е от личен разговор (интервю) с автора, занимавал се с Бараков покрай изследванията си върху Белене.

им с държавната идеология, не по-малко белязана от липси, изтласквания, опити за покриването на липсите и т.н.

Затова нека най-сетне преминем към Бараковия опит. Към следите, оставени от (не)възможната и (не)състояла се колекция на Ботьо, прекосяваща целия социалистически режим.

4. ДВЕ БИОГРАФИЧНИ ВЕРСИИ

Нека първо представим фигурата на самия Бараков. Извън обсъдения хапак на Богомил Райнов, за Ботьо се знае сравнително малко, като и двете основни линии на биографична информация са несигурни. От една страна, имаме биографията, разказвана от наследника на Ботьо, Пламен, и поддържана от малкото на брой източници, споменаващи куриозния меценат²². Тя се разгръща по една не по-малко редукирна и хигиенизираща (от квазиверсията на Райнов), романтично-наивна линия на представяне. Там вместо „слабоумен наследник“ Ботьо се открива като автодидактичен меценат и филантроп с ненаситна страст към изкуството (най-вече живописата и музиката). Като смел мечтател, отдал целия си некротък живот на това да подпомага българската култура и дух – материално, идейно, организационно и т.н. – независимо от негодите и репресиите, които го сполитат. Втората линия пък е тази на архивните материали, идващи изцяло от делото (края на 40-те и началото на 50-те), по което Бараков е арестуван и вкаран в затвора (първо в Софийския, а след това в Белене), както и от досието му в Държавна сигурност след излизането на Бараков през 1955 г. Последното е закрито през 1960 г.

Ето защо поради очевидната несигурност, както на публично достъпната, така и на по-„секретната“ информация, ще представим накратко и двете. Ще започнем с романтично-наивната, като засечем някои от неточностите ѝ с онава, което може да се открие в делото и досието на Бараков.

Ботьо Пенчев Бараков е роден в с. Източник, Габровска област, през 1914 г. След като посещава прогимназия, Ботьо започва работа по роднинска връзка във фабрика „Орел“, бързо се издига и почти навършил пълнолетие (ок. 1930–1931 г.) се впуска в търговска дейност. Реалното му замогване идва в края на 30-те след обиколка на Германия, по време на която младият Ботьо се влюбва и в изкуството. Така след своеобразния си *Bildung* тур из Германия Бараков се установява в София и започва търговия с внос на анилинови бои, наред с множество културни инициативи. По-важните сред тях са създаването на камерен оркестър, поддържането на първия столичен драматичен театър и не на последно място – закупуването на място до Шишмановата крепост (Урвич) и построяването на художествена галерия/собствен дом там. За популярността

²² Повечето от тези източници са събрани от Пламен в сайт, посветен на делото на Ботьо (вж. библиографията).

на Ботьо сред софийските бохемски среди помага и навикът му да организира щедри ала Гетсби празненства в апартаментата си на булевард „Витоша“, където разнообразни сбирки от художници, писатели, журналисти, певци и прочее се черпят на корем от бъчви с ракия.

Натрупал контакти, знания, творби и слава, през септември 1944 г. в Морското казино във Варна Ботьо обявява проекта, с който ще опита да влезе в световната история. Гледайки платно, изобразяващо кораба „Куин Мери“, Бараков патетично заявява пред компания от артисти и морски офицери, че желае да построи по-голям кораб от „Мери“, да го напълни с изкуство и да обиколи света с него. Ентусиазмът му очевидно завладява присъстващите и така през същата година, декември месец, т.е. в ситуацията на установяващата се по радикален начин нова власт в България, Бараков и компания основават „Общество за култура и изкуство“, чиято централна задача е набирането на средства и построяването на кораб, по-дълъг от 310 м и по-висок от 55 м (размерите на „Куин Мери“). Малко по-късно, през 1945 г., уставът на „Обществото“ е утвърден от Министерството на информацията (пропагандата), а най-близкият приятел на Ботьо, литературоведът, публицист и писател Жорж Нурижан, издава книгата „Корабът на изкуствата“, промотираща проекта. В нея са поместени уставът и целите на „Обществото“, записи от заседание и вечеринка с участието на журналисти, аташета от Турция и Съединените щати, артисти, морски капитани и т.н., наред с българска поезия за морето и корабоплаването, възхвали на българския дух, патетична биография на Бараков, ласкави коментари за личността и проекта от хора като художника Васил Стоилов и доста обстойно представяне на онова, което корабът ще бъде – от техническите му параметри до предлаганите забавления, сред които тенис и футбол. Одобрението на устава и издаването на книгата на Нурижан бележат и края на достъпната публична информация около „Кораба на изкуствата“. Те не бележат обаче края на Бараковата биография, особено в нейния романтичен заряд. Така според всички източници, следващият епизод от нея е свързан с делото Трайчо Костов, по което Бараков е несправедливо арестуван през 1949 г. След престой в Белене до 1955 г., Бараков излиза от затвора, за да прекара следващите повече от 40 години разорен, с разграбен дом-галерия на Урвич, като странстващ из гори и планини отшелник мистик (първо на Урвич, след това в родното си място), събиращ шишарки, цветя и камъчета, работещ в каменоделна и следващ неотклонно максимата на Песталоци „Всичко за другите, нищо за себе си!“. Именно това прави още по-забележителен и последния жест на Ботьо. Това е дарението на творби, документи и книги на Габровската художествена галерия, възлизащо на стойност над 3 милиона лева, което му носи титлата „почетен гражданин“ на Габрово (Габровски, 2003: 199–203)²³.

²³ Поради причината, че тази романтично-наивна версия на Бараковата биография се повтаря с незначителни (стилистични) изменения във всички достъпни онлайн източници

Основната неточност в горната версия е свързана с делото, по което Бараков е арестуван. То не е силно митологизираният процес срещу Трайчо Костов, а е 11-томното дело „Красавица“. Последното орбитира около процеса „Костов“ и попада в същата парадигма на изобличаване на „лявосектантска-троцкистко-фашистка-трайчокостовистка“ банда от заговорници, целящи да свалят народнодемократичната власт в НРБ чрез преврат, бунтове, метежи и т.н. (Лилков, Христов, 2019: 180). Това настрана, „Красавица“ получава името си поради задържаната през 1950 г. Дарина Кръстич. Кръстич е арестувана заради дългогодишна шпионска дейност за югославското разузнаване (Лилков, Христов, 2019: 178). По същото дело е задържана и осъдена на смърт Сийка Браилова, която е и свързаното лице с Бараков (причината за „прикачването“ му към осъдените за шпионаж). За нея се смята, че го вербува като агент. Целта е Бараков да разкрива икономически тайни около габровската индустрия предвид дейността си около търговията с бои, както и да дава сведения за културните дейци в страната поради контактите си с артисти, журналисти, публицисти и прочее (АКРДОПБГДСРСБНА, II съд – 4584, т. 11). Детайлите около вербуването обаче са изключително неопределени. С други думи – нещо като вербуване реално се случва, но не е ясно доколко то е успешно, т.е. дали Ботьо споделя икономическа информация, нито какво е нейното качество. Според разузнавачите Сийка я интересуват само парите, а двете с Дарина са били чести посетителки на Бараковите вечеринки в София. При все това Бараков бива признат за виновен на базата на кратко и не по-малко неясно самопризнание, наред със също толкова противоречиви показания от свидетелите по делото му (АКРДОПБГДСРСБНА, II съд – 4584, т. 11).

Ето защо онова, което е по-интересно от шпионската параноя на ранния режим, са детайлите от разследванията, започнали преди арестуването на Ботьо (досието „Бараба“) и продължили до 1960 г., когато разработката на ДС със симптоматичното име „Идиот“ бива закрита. Именно тези документи дават необходимия релеф на Бараковия образ, вън от постсоциалистическата романтична визия, тиражирана по вестници, книги с очерци, а също и исторически (Лилков и Христов) и изкуствоведски изследвания (Светла Петкова), споменаващи Ботьовото колекциониране, културната и меценатската му дейност, както и проекта „Кораба на изкуствата“.

Въпросните разследвания, повтарящи до голяма степен Бараковата дейност, усилено и убедено твърдят, че репутацията му на едър, честен и добър търговец с бои е била силно компрометирана не само заради няколко случая на разреждане на продаваната от Ботьо боя, но също и поради липсата на легитимен счетоводител, придружена от чести съмнителни операции по прех-

ци (вестници, очерци, участия на Пламен Бараков и т.н.), съм сложил цитат (Габровски, 2003: 199–203), отпращащ към очерка на Иван Габровски от книгата му „Бележити хора и събития от Габровския край“.

върляне на фирмени средства (поне 2 млн. лева) към проекта за „Кораба на изкуствата“ (АКРДОПБГДСРСБНА, III раз. – 16497 + P). По-нататък, разбираме, че компанията около Ботьо е била населена от редица упадъчни обществени елементи. Двама от тях си струва да бъдат просто отбелязани. Единият е своеобразният прототип на Гошо Свинята, а именно Михаил Йорданов – самобитен философ и пианиста, – на когото Бараков финансира издаване на философските му трудове²⁴. Другият е Станчо Киселков²⁵ – сред основателите на „Обществото“ за кораба, дъновист, публицист и по-късно – доносител на ДС, работил също и по самото досие на Бараков (АКРДОПБГДСРСБНА, II съд – 4584 + M).

Накрая, във множество обвинения в алкохолизъм, разврат (оргии и шум) и „загадъчни“ ранни пътувания, т.е. немската обиколка от 30^{те}, два аспекта е важно да бъдат споменати по отношение личността на обекта „Идиот“, т.е. Бараков. Едното е принципната му странност, която озадачава един от последните агенти по досието „Идиот“ (агент „Георги“, който закрива досието), наблюдавал как Ботьо се къпе в ледена планинска река и събира сламки, конци и парцалчета, т.е. все особени и непонятни за официалната идеология дейности. Другото е натрапливото повторение за аполитичността на Бараков, която се кодира и прекодира по време на следенето му, преминавайки от обвинение в реакционна и/или фашистка идеологическа принадлежност (дейност) до „обективна“ черта на характера (АКРДОПБГДСРСБНА, III раз. – 16497+P). И двете подсилват принципната странност, т.е. лудост или патологична особнящина (нетърпима неутралност) на Ботьо. Но нека спрем дотук с враждуващите версии за личността на Бараков и направим едно концептуално обобщение на репрезентациите му. То ще ни позволи влизането в конкретиката на Ботьовия фундаментален фантазъм.

Онова, което кристализира в приведените несигурни биографични версии, е ключовият аспект не само на коментираните неопределеност и странност на Бараков като концептуален персонаж (неговата несъизмеримост), но и на провала на заветния му проект. Този аспект може да бъде синтезиран до фигурата на едно „почти“.

Ботьо е почти романтична фигура, почти несвоевременен, почти голям търговец, колекционер и меценат, почти самоук отшелник, ценител и мистик, почти бохем, почти мошеник, почти мъченик на времето на култа към личността, почти шпионин и прочее. Затова и заветният му проект за „Кораба на изкуствата“ може да бъде мислен като едно почти. „Корабът“ е фантазъм за колекционерска утопия, т.е. за абсолютна колекция, който парадоксално почти се реализира – и материално, и идеологически – и по този начин се кон-

²⁴ Книгите на Михаил Йорданов могат да бъдат намерени в „Книжен пазар“. <https://knizhen-pazar.net/books/search?q=Михаил+Йорданов+&in=author>.

²⁵ Станчо Киселков е всъщност агент „Райчо“, за когото споменават Лилков и Христов в книгата си „Погубената България“ (Лилков и Христов, 2019: 182).

фигурира именно като хетеротопия, през която да се огледа липсата, конститутивна за всяка тоталитарна организация на обществото. Това е липсата на Едното, което тоталитарното желае²⁶. Едното – дали като нов човек, като партия, като класа, като кръв, като нова религия и т.н., – което тези организации опитват да притежават и употребяват. Едното, което непрекъснато ги манкира и в последна сметка се оказва иманентното грахово зърно на разрушението им. Разбира се, не без остатък и не без множество (не)косвени жертви. Фантазмът на Ботьо Бараков, неговата почти реализация, чиято централна жертва е той самият, е трагикомично свидетелство за последното. Така „Корабът на изкуствата“ е амбивалентната (идеологически, културно, биографично) следа за иманентната (не)възможност да притежаваш и употребяваш Едното. А фактът, че Ботьо оцелява, че продължава да събира отвъд провала на коронния си проект, отвъд реалното насилие върху личността си, е онова, което допълнително усилва липсата, която фантазмът очертава.

Ной бил първият колекционер. Адам дал имената на животните, но се паднало на Ной да ги събере [...] Ной репрезентира екстремния случай на колекционера: той е този, който полага призванието си в услуга на по-голяма кауза, който страда от патологията за завършеност на всяка цена [...] Ной не е учен (Elsner, Cardinal, 1994: 1).

Казано максимално радикално, Бараков е концептуалният персонаж на едно своеобразно трагикомично отмъщение на несъизмеримото, мислено като „тъпото реално“ (Evans, 1996: 207). Отмъщението на една друга винаги вече невъзможна, изключена и реакционна история, идваща като несъстоял се почти Ноев ковчег.

Ето защо нека преминем към някои по-конкретни детайли от Бараковия фантазм. Към почти практическата му реализация.

²⁶ Една добра дефиниция на това желание за Едното можем да открием в „Етиката“ на радикалния лев философ Ален Бадиу. Привеждаме именно тази дефиниция поради факта, че идва от дискурса, който критикуваме:

Когато един радикален разрыв в ситуация, идващ с имена, заимствани от реални процеси на истината, предизвиква не бездната, а „пълната“ особеност [Едното] или предполагаемата същност на въпросната ситуация [Едното], имаме работа със симулакрум на истина. „Симулакрум“ трябва да се разбира тук в неговия строг смисъл: всички формални черти на една истина действат в симулакрума [...] Верността към симулакрума, за разлика от верността към събитието, регулира разрыва си със ситуацията [...] чрез затворената обособеност [Едното] на абстрактния набор („германците“ или „арийците“) [Партията, новият човек, идващият комунизъм и т.н.]. Неговата неизменна операция е безкрайното изграждане на този набор и той няма други средства да направи това освен да „изпразва [voiding]“ това, което го заобикаля“ (Badiou, 2001: 104–105).

5. БОТЪО И БЪДЕЩАТА РЕЛИГИЯ НА ЧОВЕЧЕСТВОТО

5.1. Структурното „почти“ на фантазма

„Плаващият съд е хетеротопията *par excellence*. В цивилизации без кораби мечтите пресъхват, шпионажът взема мястото на приключението, а полицията – това на корсарите“ (Foucault, 2020: 185). Резонансът на тези последни изречения от „За другите пространства“ с онова, което до момента описвахме, не може да бъде отречен. Видяхме обаче, че мечтите на Ботъо са амбивалентни, а последствията им – жестоки. Ботъо не е корсар, нито е пират, готов да влезе в архива на анархисткото въображаемо. Въпреки това несъстояният се кораб на Ботъо ни дава възможността не само да диагностицираме една от конститутивните липси на социализма като тоталитарна обществена организация (желанието за Едното), но и да я позиционираме в самия му генезис през 1944 г. Нещо повече, Ботъо ни позволява да видим желанието за Едното като парадоксален остатък. Понеже Едното (тоталитарният фантазъм *par excellence*) функционира като централен обект на желанието от времето на култа към личността и радикалното насилие на установяващия се режим (ранния социализъм) до епохата на меката диктатура (късният режим), цинизма и институционализираните лъжи, в които никой вече не вярва, но за сметка на това повтаря (Кьосев, 2002: 218–219). Същевременно Едното е и обект на изтласкване, омраза и присмех от страна на самата идеология. Тук можем да припомним изключването от страна на Райнов, с което въведохме историята на Ботъо. То е образцов опит за имплицитно (само)очистване от паразита на Едното, с което завършихме предишната част. Опит за опитомяване на ужаса от тотализиращия фантазъм през редуцията до бохемско (пиянско) слабоумие и заместването му с прагматиката на властта, на която Райнов служи аскетично. „Бохема на младини, сега той пие само вода. От такава воля те побиват студени тръпки“ (Куюмджиев 1975: 106). В този смисъл проваленият плаващ *Gesamtkunstwerk* на Бараков може да бъде мислен не само като остатък от изтласканото Едно, но и като проект, работещ под знака на реакционното, на фашисткото *qua* образцов вражески обект. Впрочем, наследникът на Бараков, Пламен, със симптоматичен ентузиазъм представя траките като архипросветители, свързва Ботъо и неговия побратим Жорж Нурижан с „неразбрани“ и „исторически изкривени“ фигури като тези на Александър Цанков (кървавият професор) и Бенито Мусолини, а „Корабът на изкуствата“ се мисли като театър на преобразението, чрез който трансформативната сила на бъдещата религия на човечеството (Изкуството с главна буква) да се разпространи из сакралните центрове на земното кълбо (НБУ, 2019). Да прекоси всяка бариера (културна, етническа, религиозна, социална и т.н.), всяка стена (реална или символична), всеки политически режим.

Именно от тези по-късни фантазми, за които Пламен Бараков твърди, че са залегнали във вътрешността на Ботъовата визия, можем да видим и конфигу-

рацията на радикалния парадокс, откриващ се през „Кораба на изкуствата“, през неговото почти реализиране. Проектът за плаващ *Gesamtkunstwerk* не бележи просто травматичната липса на режима (желанието за Едно), наред с по-късния опит (след 1956 г.) тази липса да бъде изтласкана и/или трансформирана в аскетичната прагматика на властта, но бележи и не по-малко травматичния момент на минимална разлика между двете големи идеологии (комунизъм и фашизъм), форм(ул)ирали късия ХХ век. Минималната разлика между двете големи „страсти към реалното“, както би се изразил Бадиу (Badiou, 2007: 48–49). „Корабът“ е следата на едно странно отмъщение на реакционното, бележещо провала и на двете страсти.

Така, след като обобщихме този парадоксален и идеологически залог, нека се върнем към мястото на самото обявяване на Ботьовия фундаментален фантазъм, а след него ще се фокусираме и върху прагматичното измерение на почти реализацията му, т.е. върху своеобразната институционализация на фантазма.

През един тих септемврийски ден 1944 г. Ботьо Бараков в компания с приятели, между които са били д-р Велчев, Ст. Киселков [дъновистът и доносник] и няколко души морски офицери, са били във Верна в една кръчма до приморската градина, за да се почерпят. На една от стените била закачена една голяма картина, изобразяваща големия английски трансокеански параход „Куин Мери“. Дълго време Бараков не снемал погледа си от картината, докато по едно време той се изправил с пръст, сочейки към нея, извикал:
– Господа! Аз ще създам един кораб по-голям от този! Той ще бъде кораба на изкуствата. С него ще пребродим света (Нурижан, 1945: 31).

За съжаление, точната дата на тихия септемврийски ден 1944 г. не се знае. Предвид казаното до момента обаче, липсата ѝ (на точна дата) насочва за пореден път към въведения по-горе проблем за почти. Артикулацията на Бараковия фантазъм почти съвпада с известната реч на Кимон Георгиев от ранната утрин на 9 септември 1944 г. Речта, в която последният с уморен, но ясен и чист глас (Везенков, 2014: 13) обявява събитието на новия политически ред. В случая това почти съвпадение бележи и структурно измерение на хетеротопията, която изследваме. То (ре)конфигурира по радикален начин по-общия (ретроактивен) момент на празнината, която се отваря между макросъбитието на 9 септември 1944 г. и микросъбитието на Ботьовото обявяване на квазифашисткия му Ноев ковчег за изкуство. Именно този отвор, който можем да наречем структурно измерение на почти-то, т.е. място на радикализация на Бараковата (не)възможна колекция до почти-събитие, ще ни позволи да мислим и фантазмената лустрация на българския социализъм. За това обаче в края на текста. Нека сега се обърнем към развитието на фантазма отвъд перформатива, т.е. към опита за неговата институционализация. Там ще открием някои не по-малко важни елементи в подкрепа на залога на „Кораба на изкуствата“.

5.2. Институционализирането на фантазма

Следващата важна дата след тихия септемврийски ден във варненското Морско казино е 10 декември 1944 г. Това е денят, когато Ботьо събира разнородна група съмишленици, наред с уж-съмишленици, както видяхме, в офиса си на улица „Царица Йоанна“ 41 (днес бул. „Витоша“). Там групата произвежда учредителния документ на бъдещата институция „Общество за култура и изкуство“. Учредители ѝ са писателят и директор на Народния театър по това време Трифон Кунев, театралният учител проф. Рознер, редакторът на в. „Заря“ Славчо Васев, журналистът Иван Кирицов, публицистът Станчо Киселков, съпругата на последния и оперна певица Юно Гордез, диригентът Ангел Самоковлиев, музикант и професор в Музикалната академия Владимир Аврамов, журналистът Ангел Иванов, художникът Цанко Василев, известният скулптор Марко Марков и морският капитан Стателов (Нурижан, 1945: 33). В залата се усеща дух на всеобщ ентузиазъм, според Нурижан, а новопосветените членове на „Обществото“ изнасят речи в чест на институционализацията на Ботьовия фантазъм. В повечето се потвърждава значението на новосформираната организация за българския, славянския и вселенски дух, както и практическата осъществимост (изрично потвърдена от морския капитан Стателов) на перлата в короната на „Обществото“ – кораб, по-голям от „Куин Мери“, който да разпространи въпросния дух из „Лувърите на света“ (НБУ, 2019). Освен хвалебствията, някои от членовете – най-вече Трифон Кунев – все пак поставят под въпрос начинанието, но съмненията им бързо се разсейват в общата еуфория на идеята и установената програма за реализацията ѝ. Така, въпреки хаоса на изтпяващата Втора световна война, въпреки несигурността на политическа ситуация в България след 9 септември и още по-несигурното бъдеще на самия Ботьо, консенсусът е, че „Обществото за култура и изкуство“ е решаваща стъпка към разпространението на една бъдеща религия на човечеството, основана върху трансформиращата сила на изкуството като непосредствен път към Едното *quia* божествено (НБУ, 2019).

Въвеждайки този втори перформативен акт – обявяването на институционална форма на Бараковия фантазъм, – можем да видим и какво точно е записала Ботьовата организация като конкретни практически стъпки за реализация на „Кораба на изкуствата“.

Както споменахме, побратимят и главен *PR* (пропагандатор) на проекта Жорж Нурижан е оставил устава и плана за действие на „Обществото“. И двата документа са узаконени от Министерството на информацията (пропагандата) на 31 август 1945 г., което е и третата важна дата, въвн от септември 1944 г. и декември с.г.

Оставяйки настрана неяснотата и сложността на държавната легитимация на проекта (Златева, 2007: 172–174), ще започнем с не толкова любопитната част от устава и план, т.е. със структурата на основаното „Общество“. Всъщ-

ност структурата на обществото е доста подобна на много други частни инициативи от периода между двете войни. Инициативи, които формират голяма част от мрежата, отговорна за разпространението, съхраняването и обогатяването на българската културна сцена през XX век. С други думи, „Обществото“ може да се разглежда като късен наследник на бума от неформални/полуформални културни асоциации на професионални артисти и интелектуалци, оформили културната среда на междувоенния период, само за да бъдат бързо разпуснати от новоустановения режим след 1944 г. (Василева, 2007). Затова не е учудващо, че „Обществото“ е било отворено за всеки творец и общественик, работещ за развитието и възхвалата на „България, славянския народ и човечеството“ (Нурижан, 1945: 39), като тук бихме могли да отбележим подредбата, тъй като тя допълва някои от обсъдените идеологически амбивалентности, прокрадващи се в тъканта на „Обществото“ и визията на неговия баща-основател. Що се отнася до другия важен въпрос, този за средствата, организацията на Ботьо щяла да ги събира от членски вноски (решавани на годишното им събрание)²⁷ и продажби на художествената продукция на „Обществото“, наред с приходи от дарения, субсидии, наеми, лихви и различни културни събития като например концерти, театрални постановки, изложби и т.н. (Нурижан, 1945: 40–41).

Обобщавайки, структурата на „Обществото за култура и изкуства“ е като на всяка културна инициатива, зародила се през междувоенния период в България, с изключение, разбира се, на точка 9 („Корабът“) от целите на „Обществото“. Ето защо нека преминем направо към въпросната програма, тъй като там откриваме формализацията на Ботьовия фантазъм.

Всъщност имаме две версии на споменатите цели. Едната е версията, приписвана на първоначалната среща от 10 декември 1944 г. (раждането на институцията), другата е тази, одобрена от Министерството на пропагандата на 31 август 1945 г. Двете са почти идентични по съдържание с изключение на точки 3 и 11 от първата версия. Те планират да се изгради модерен камерен театър в столицата, наред със създаването на камерен оркестър, хор и др., и са вече реализирани от „Обществото“ (Нурижан, 1945: 36). Най-вероятно причината е стратегическото усилие на организацията да „съблазни“ държавата и да легитимира фантастичния кораб от 1001 нощи, възлизащ на 10 милиарда лева (тогавашни пари). Понеже, както посочва Ани Златева в своя текст върху проекта (на практика единственият пример за по-сериозно историческо изследване върху Ботьо Бараков), легитимирането на „Кораба“ от новата власт не е безпроблемно, най-малкото поради започналата централизация на материални и символни ресурси през лятото на 1945 г. Също така Златева отбелязва и другата ключова причина, а именно някои определени членове на

²⁷ Според Пламен Бараков средствата били събрани и строежът трябвало да започне, но точно тогава арестували Ботьо (НБУ, 2019).

„Обществото“, етикетирани като „непрогресивни елементи“, „подозрителни личности“ с връзки с упадъчната западна култура и с тежък политически багаж от предишни правителства. Факт, който не само показва нуждата „Обществото“ да докаже, че е идеологически правоверно (Златева, 2007: 172–173), за да реализира основната си цел, но и допълнително усилва идеологическите амбивалентности в начинанието и в образа на Ботьо, които вече обсъдихме горе. Да видим обаче пълната програма на дружеството така, както тя е форм(ул)ирана в самото му начало:

1. Да се обединят и организират първите български прогресивни сили в областта на културата и изкуствата и да им се осигурят необходимите условия, за да могат да проявят своите творчески дарования.
2. Да им се създаде възможност да покажат своето дело и изкуство не само пред българския народ, но и в чужбина, за да може по този начин и чуждият свят да бъде запознат с българската култура и изкуство.
3. Да се изгради модерен камерен театър, за да се даде възможност на младите театрални сили да проявят дарованията си, като по този начин се запълни остро чувствуващата се нужда от такъв театър в столицата.
4. Да се построи на подходящо място монументален паметник на българското, който българските скулптори да покажат цялостно неговия развой.
5. Да се организира галерия, където да се създаде постоянна изложба за творението на образните изкуства в България.
6. Да се издаде на български и чужди езици месечно списание за българското изкуство.
7. Да се създаде и поддържа връзка с хората на изкуството от братските нам славянски народи и с народите на великите демокрации.
8. Да се организира и поддържа в чужбина изложени салони на българското изкуство и бит.
9. Да се изгради „Кораб на изкуствата“, който по идея и замисъл да бъде един модерен параход от първите в света със съответен тонаж и да даде възможност да се разполага с изложбени, концертни, театрални и други зали, в които ще бъде изложено и показано на света творчеството на първите наши творци на изкуството, науката и стопанството, както и на световната култура и изкуство.
10. Да се организира трудовокооперативно общество на изкуствата с цел: а) да изгражда и поддържа зали за ателиета, почивни домове и летовища за хората на изкуствата; б) да създаде образцово скотовъдно и земеделско стопанство за добиване нужните продукти от първа необходимост за прехраната на това общество.
11. Да се организира камерен оркестър, хор и пр. (Нурижан, 145: 34–36).

Очевидно е, че това, което „Корабът“ синтезира до Едното на Ноев ковчег за духа на българските и славянските, а защо не и до тракийските народи (предвид наследника на фантазма), е една сложна констелация от форми на употреба на пространства, времена, вещи, връзки (социални, културни, политически) и прочее. Тук четем утопията, а впоследствие, т.е. ретроактив-

но – хетеротопията за създаване на глобална артистична мрежа, насочена към създаване на самоподдържащи се пространства за алтернативен живот (член 10) и артистичен труд; към изграждане на разнообразни медийни канали за международна комуникация между творци и интелектуалци (членове 1, 2, 6, 7); към пропагандиране на любов и гордост (патриотични чувства) към българския гений и дух (чл. 4, 5, 8); и накрая, като перла в короната (член 9) – опитът за синтез без остатък в морска машина, служеща едновременно като плаващ град на духа, като църква за бъдеща религия и не на последно място – като универсален символ на планетата и като „Дионисиев театър на метаморфозите“, по думите на Пламен²⁸.

Тук се открива един централен критически въпрос – без референт ли е фантазмът на Ботьо? Без референт ли са у/хетеро-топичната му програма и визията за бъдещата религия на човечеството? Разбира се, краткият отговор и на двата въпроса е отрицателен. Преди обаче да преминем към по-любопитно представяне на това „не“, обобщаващо амбивалентността, минималните различия между двете големи „страсти към реалното“ на ХХ век, а оттам и да демонстрираме напълно концептуалната сила на почти-събитието на „Кораба“, то ще си позволим един кратък, също спекулативен, коментар върху значението Бараковия фантазъм.

Всъщност от описаното до момента не се ли открива възможността да мислим несъстоялия се *Gesamtkunstwerk* на Ботьо като странен прототип на прословутите „комплексни културни мероприятия“ на Людмила Живкова от епохата на раздвиженото идеологическо въображение (късния социализъм)? Понеже въобразеното от „Обществото“ на Бараков, макар и да му липсва лустрото на апаратния език, наред с чадъра на властта, е проект за „стремящото се към сливане с общочовешките и универсалните принципи на действителността съзнание“ (Живкова, 1978), не по-малко изпъстрено с желанието да се притежава Едното (духът) на българската нация (Еленков, 2008: 324). Казано с други думи, това е фантазъм за екстатично форм(ул)иране на новия човешки индивид през разширяване на съзнанието с изкуство и култура (не е ли корабът метафора за това абсолютно пространство?), така щото последното да може да вмести в себе си „синтетично универсалната цялост на законите на живота“ (Живкова, 1978). Когато към това прибавим близостта на Ботьо с дъновисти (доносникът Киселков) и техните идеи, орбитиращия около проекта художник и професор Васил Стоилов, провъзгласяващ Бараков за наследник на „викинга на духа“ Рьорих (Нурижан, 1945:), наред с конститутивния за късния режим тракийския наратив, усвоен и разширен от Пламен (НБУ, 2019), то едно спекулативно сближаване на Ботьовия с Живковия фантазъм става не само възможно, но и продуктивно. „Корабът на изкуствата“ се оголва като „пътуващ“ през пластове на историята несъзнаван остатък, прекосяващ со-

²⁸ Интервю с Пламен Бараков.

циализма и форм(ул)иращ по радикален начин обсъдената липса, наслада и травма на Едното. (Не)възможността за притежанието и употребата на това Едно, която в провалите си произвежда самото несъзнавано на периода. А, както знаем от Делюз, несъзнаваното е, освен всичко, произведено политически, социално и исторически.

Не желаем, през един или друг метод, да редуцираме несъзнаваното: предпочитаме да го произвеждаме: няма несъзнавано, което е вече там; несъзнаваното трябва да бъде произведено политически, социално и исторически. Въпросът е: на какво място, при какви обстоятелства, в сянката на какви събития може да бъде произведено несъзнаваното. Произвеждането на несъзнаваното означава точно производството на желание в историческо социално поле или появата на твърдения и изрази от нов вид (Deleuze, 2004: 274).

В този смисъл не можем ли да мислим фантазма на Ботьо точно в горния дельюзиански регистър? Като поява на изричане от нов вид, а също и на набор от архивни следи със свръхамбивалентен концептуален и идеологически статус? Следи, през които се очертава логиката на социалистическото желание, а оттам и залогът на понятието за хетеротопия на липсата като опит да се трасират странните пътувания на фантазмите. Пътувания напред и назад през пластове на социалистическите всекидневия. Така Ботьо и Людмила Живкова започват да се оглеждат един в друг, да оголват някои от особените повторения, структуриращи желанието на социалистическия режим, наред с разнообразните опити последното да се улови (притежава), да се употребява, да се субективира в конкретни тела (човешки и нечовешки) и така нататък. Разбира се, това не означава, че няма ключови структурни разлики между двете фигури или че се опитваме да повдигнем генеалогичната важност на Бараковия провален проект до фундаментално събитие. Всъщност спекулативният ни коментар изхожда от обратното. От осезаемата липса на отношение между Бараков и Живкова. От това, че събитието на Ботьовия кораб е под знака на почти-то, картографиращо минимална разлика във визиите, желанията и провалите на двамата да притежават и употребяват Едното. Нека обаче прекъснем дотук тази бележка и я оставим като провокативна траектория за по-нататъшно изследване (в дисертацията). Нека се върнем към по-любопитния отговор за възможните референти на Бараковия фантазъм за „Кораба“.

5.3. Хетеротопията като немска трагедия

Както отбелязахме в предишната глава, текстът на Ани Златева заслужава внимание поради това, че е единственият по-сериозен историко-културен опит върху Бараков и неговото значение. Същевременно работата на Златева притежава многократно споменатия проблем, свързан с начина на представяне на Ботьовия фундаментален фантазъм. По-конкретно и при Златева наблюда-

даваме, макар и в по-имплицитен план, един апологетична техника на разказване. Така тя представя съдбата (със споменатите неточности) на Ботьо и неговата провалена у/хетеро-топична машина като разказ за патриотичен дух, либерални ценности и невинни мечти за солидарност и просвета, унищожени от насилието на ранния комунизъм.

Като „враг на народа“ 30-годишният преуспяващ индустриалец е изпратен в лагера Белене, където изживява най-кошмарното десетилетие от живота си. Оттам „сентименталният, жизненият и благороден човек, бохемът по душа и рицарят на страдащите“ се връща разсипан до крайност физически и дълбоко потресен от преживяното. Банкерът, притежаващ основния пакет акции в няколко водещи банки с международно участие, фабрикантът – собственик на седем завода и предприятия в Габрово, търговецът, осъществил множество успешни за България сделки с почти всички страни от Западна Европа, по указание на партията трябва да бъде забравен [...] чрез мълчание (Златева, 2007: 162).

Макар в тази перспектива също да няма нищо проблемно само по себе си (освен малката фактологична неточност), то тя работи в остър контраст с логиката на настоящия текст. Този контраст е най-вече свързан с отказа тук да четем Бараков като мъченик на режима, като репресиран утопист, който по силата на изтърпяното насилие се открива като свята личност. Както многократно показвахме, нашият избор е да мислим Ботьо през странното, идеологически проблематичното и несъизмеримото. Но най-вече решението ни е да разгръщаме Ботьовия потенциал на концептуален персонаж, представяйки „Кораба“ като място, през което да се огледа иманентната липса (наслада и травма) на Едното. Липса, учленяваща се в самото събитие (конкретно обявяване) на режима през 1944 г. и прекосяваща го до най-късните му проявления (маркираното спекулативно сближаване с Живкова).

При все това в текста на Златева има една любопитна част, заслужаваща вниманието ни. Това именно е сегментът за възможните предшественици и референти на утопичната машина, пожелана от Бараков. Любопитството идва не само от факта, че Златева само маркира един симптоматичен референт и не го изследва по-нататък, но също и от това, че останалият неразгърнат неин пример позволява да направим радикално обобщение на фантазма и неговите идеологически особености.

И така, както пише Златева, наистина има история на корабите на изкуствата и занаятите (Златева, 2007: 166). Това е история на пътуващите базари, театри, изложби, плаващи или пътуващи по море или река църкви и т.н. Това е история на идеята за създаване на морска машина, снабдяването ѝ с различни културни продукти в педагогически и идеологически (*PR* и маркетингова стратегия, както казва Златева) опит за разпространение на производството и артистичния (дори религиозен) гений на дадена нация. Като реализиран пример за последното (Златева не го отбелязва) може да бъде посочена из-

ложбата от 1909 г., представяща продуктите на 40 руски фирми, пътували с товарно-пътническия кораб „Император Николай II“. Изложението имало спирки във Варна и Бургас, а след това обикаляло пристанища из Турция, Гърция и Близкия изток. Можем също да припомним изложбата, посветена на ескимоската култура и гренландското биоразнообразие от 1894 г., което обикаля Швеция, Норвегия, Дания и Русия на борда на китоловния кораб „Хекла“ (Алексиев, 2011). Накрая, като по-специфичен пример, е редно да споменем и плаващата църква „Свети Никола“ (със сугестивното предишно име „Пиратът“), която кръстосва водите на река Волга между 1910 и 1918 г., а след декрета на Ленин за национализиране на флота става спасителен кораб (Barba Lata, Minca, 2018: 122–136).

Разбира се, има редица други образци, вписващи Ботьовия проект в дългата история на корабостроенето и редуциращи в някаква степен лудостта на начинанието (Алексиев, 2011). Както опитахме да покажем обаче, реалното на „Кораба на изкуствата“ не идва от оригиналността на идеята, а от желанието и неговите контексти, форм(ул)иращи Бараковия фундаментален фантазъм. Поради това приемаме референта от текста на Златева за особено симптоматичен. Именно той дава хетеротопичната артикулация на (не)възможния Ноев ковчег, пожелан от габровския меценат, колекционер и индустриалец.

Всъщност за Златева най-близкият аналог на Ботьовия фантазъм (като се има предвид, че визията на Бараков е по-амбициозна, както видяхме от устава на „Обществото“) е немският презокеански кораб „Дойчланд“. През 20-те и 30-те години на XX век „Дойчланд“ пътува по линията Хамбург – Ню Йорк, като първото му плаване е на 27 март 1924 г. Ето как Златева описва немската визия за този тип кораби:

[...] било решено замислената пропагандна дейност да се впише в изградения вече пътнически кораб „Алберт Балин“, плаващ по дългата линия Хамбург – Ню Йорк. Така пасажерите, които имали разнообразен социален състав и статус в обществото, имали достатъчно време докато прекосяват Атлантика да се запознаят с едни от най-добрите образци на германското изкуство и приложни занаяти. Те можели да се насладят на хармонията и красотата и чрез обзавеждането на помещенията – дело на многобройни немски фирми изложители. Вечерите на палубата били изпълнени с богата културна програма, специално подготвена от известни немски творци. Интересът към експозициите от страна на широката публика и най-вече на деловите среди след известна пасивност и двоумение започнал бързо да нараства. Това дало основание на авторитетното списание „Шифбау“ да отбележи, че тези кораби-базари са едни от най-ефикасните пропагандни средства чрез които германската нация отново може да спечели световния пазар.

Положителните отзиви, насърчителните финансови резултати и впечатляващите търговски сделки открили пътя към построяването на нов специален кораб-базар „Германия“ [Дойчланд] с изключително модерен дизайн. Той бил изграден и пуснат на вода от хамбургската корабостроителница „Бролин и

Вис“ и се превърнал в гордостта на възраждащата се родина на Гьоте и Хайне (Златева, 2007: 166–167).

Не знаем кои аспекти от немския гений са били показвани на борда на „Дойчланд“ по време на многобройните му плавания през Атлантическия океан. Това, което знаем, е последващата употреба на този перфектен пропаганден инструмент. Тази, която Златева не споменава в текста си. А именно реалната последваща употреба трансформира „Дойчланд“ в хетеротопия, оголваща радикалния залог на Бараковата морска машина. Нейната амбивалентност и провал, форм(ул)иращи я като почти-събитие, през което да мислим травмите, желанията и провалите на социализма, наред с пунктиращите го минимални разлики с другата голяма „страст към реалното“ на XX век. Ето защо ще разкажем накратко за съдбата на този кораб.

Корабът-базар „Дойчланд“ е придобит от Третия райх през 1940 г. Използван е първо като кораб за настаняване, като мобилна квартира за германския флот. По-късно „Дойчланд“ транспортира цивилни и ранени войници. Но онова, което повдига историята този кораб до място, чрез което да се огледа Ботьовият фантазъм, са последните дни на този перфектен бивш пропаганден инструмент. На 3 май 1945 г., т.е. три дни след събитията в Хитлеровия бункер и един ден преди капитулацията на северозападните германски войски, „Дойчланд“ бива потопен заедно с един далеч по-известен и луксозен презокеански лайнер. Името на последния е „Кап Аркона“ – корабът, използван за двойник на „Титаник“ в провалената мегапродукция на Гьобелс (Watson, 2016: 50–55). Британските военновъздушни сили са отговорни за потъването на двата кораба. Причината е невярна информация, свързана с планирано бягство на висши кадри на Райха към все още окупирана Норвегия. Всъщност онова, от което „Кап Аркона“ и „Дойчланд“ наред с още няколко кораба са част, е операция по преместване на затворници от лагера „Нойенгам“. Атаката на английските военновъздушни сили е успешна. Броят на жертвите е значителен. Състои се предимно от затворници. Нито корабът-базар „Дойчланд“, нито перлата в короната на корабостроителницата *Blohm + Voss* оцеляват (Watson, 2016: 130–136).

Но отвъд реалното на тази трагедия, а може би точно заради него, можем да зададем няколко радикално цинични въпроса относно тези плаващи затвори, тези абсолютни хетеротопии на нацисткото насилие. Бихме могли да се запитаме за германския гений, който унищожените „Кап Аркона“ и „Дойчланд“ са излагали сред пищните си интериори. Дали нацистите оставят декорациите им в последващите им употреби? Творбите на бордовете им били ли са съобразени с естетиката на режима? Или са били унищожени като дегенерирала форма на изкуство? А възможно ли е да са били заменени с други произведения на изкуството? Не можем ли да си представим формата на едно странно и перверзно мъчение чрез изкуство? Нацистският вариант на сюрреалистичните килии за изтезания на анархиста Алфонс Лауренчич, ако припомним как Сла-

вой Жижек започва своя вече класически труд „Паралакс“ (Жижек, 2010: 11)? Плаващи затворници, чакащи финалното решение, измъчвани с някой идеологически неутрален портрет от Томас Баумгартнер²⁹? Директно атакувани с психо-военния потенциал на работите на Конрад Хомел³⁰? Или пък с колекция от безобидни творби, напълно несъизмерими и несвързани с насилието и ужаса на нацизма?

Тези питання е най-добре да останат без отговор. Най-добре е да се запази невъзможността да им бъде отговорено, точно както е невъзможно да се отговори и какви биха били интериорите на Ноевия ковчег, фантазиран и желан от Ботьо.

И все пак по отношение на Бараковия „Кораб“ можем да кажем, че сред нещата, които Ботьо дарява на габровската галерия „Христо Цокев“ през 90-те, правят впечатление четири пейзажа на професор Васил Стоилов (НБУ, 2019). Те, разбира се, са крайно недостатъчни за обзавеждането на 310-метров кораб. Ето защо „Корабът на изкуствата“ е най-добре да бъде въобразен като празен. Като форм(ул)иращ и формализиращ празнината на социализма и желанието му за Едното.

6. БЕЛЕЖКА ВЪРХУ ФАНТАЗМЕНАТА ЛУСТРАЦИЯ

Вместо заключение ще обобщим направеното до момента и ще завършим студията с кратък коментар върху идеята за фантазмена лустрация.

Онова, което студията направи, бе да въведе и представи накратко констелация от концепти и траектории на мислене – основно желанието за привличане, хетеротопията на липсата и фигурата на „почти“. През тях текстът се опита да анализира по един на места спекулативен начин не само залога и особеността на една маргинална практика (тази на колекционирането) в контекста на българския социализъм, но и да предложи ракурс към самия социализъм. Ракурс, фокусиращ се върху травмите и насладите, върху странностите и несъизмеримостите и най-вече – върху липсите, пунктиращи субектите на социалистическите всекидневия, наред с отраженията на тези липси, иманентни на структурата на режима. Именно това е общият смисъл на централното понятие за хетеротопия на липсата/липсите. То осмисля един режим на четене и форм(ул)иране на социалистическата идеология и власт, наред с всекидневията на поданиците ѝ. Режим, разгръщащ се през картографиране

²⁹ Томас Баумгартнер (1892–1962) е от онези неутрални на Хитлеровия режим художници, работещи в една реалистка парадигма. През 1941 г. участва в една от изложбите на Третия райх, показващи „велико германско изкуство“ (*Große Deutsche Kunstausstellung*) (Neumeister, 2025).

³⁰ Конрад Хомел (1883–1971) е един от най-известните нацистки художници и портретисти на фюрера. Картината му „Лидерът на фронта“, в която Хитлер, Гьоринг и Кител наблюдават „германската военна машина“, е била купена от А. Шпеер (German Art Gallery, 2025).

на онова, което е едновременно желано, (не)възможно за притежание и/или употреба (за колекциониране), а оттам и травматично, обект на замествания, трансформации, практически и онтологични провали. В случая хетеротопията, която разгледахме, чийто патос и провал описахме детайлно, бе тази на не по-малко маргиналният от общата ни тема проект за „Кораб на изкуствата“ на Ботьо Бараков. Чрез тази история, наказана с мълчание (Златева, 2007: 162), оголихме една от добре познатите и същевременно заслужаващи непрекъснато критическо внимание липси на социализма. Липсата на Едно-то като структурираща желанието и травмата на тоталитарното в разнообразните му фази и проявления. Артикулирането на последното през амбивалентната, трагикомична, радикално странна (несъизмерима) биография на Бараков и Ноевия му фантазъм допълнително помогна за разгръщането на част от парадоксите (минималната разлика с другата голяма идеология на ХХ век), населяващи желанието за Едно-то, наред с тези, конфигуриращи фигурата на колекционер като лиминален персонаж, настанен в пукнатините на хетерогенните дискурси, форм(ул)иращи социализма.

Въпросът обаче, който продължава да настоява за отговор, е какви са възможните ефекти на всичко споменатото дотук. Как въведената констелация от концепти, наред с изследваната пукнатина (колекционирането и странните му субекти), задава един по-любопитен и в някои случаи по-продуктивен начин за мислене на епохата? Начин, способен да се справи освен всичко с трудността на един актуален локален контекст, дефиниран от безбройни ракурси (исторически, културологични, философски, политологични и т.н.) към социализма и от своеобразното пост-паметно безразличие, мислещо го като изчерпано събитие? Нещо повече, форма на третиране на социалистическото реално, способна да прекосява вече реифицираните регистри на омразата, носталгията и иронията, за да стигне до друго място. До възможното друго място на преработка, разгръщащо се отвъд автоматизмите и автопозициониранията, които дискурсите на омразата, носталгията и иронията произвеждат и поддържат. Така именно преработката (*Durcharbeitung*) е точката, около която се форм(ул)ира залогът и значението на фантазмената лустрация. Тя може да бъде мислена като радикализация и своеобразно повдигане (не без остатък, разбира се) до нивото на колективното на процеса, отвеждащ даден субект отвъд повторението през повторението на онова, което събужда и подхранва съпротивите му (на субекта). Именно в този смисъл Фройд въвежда логиката на преработката през задълбочаване на съпротивите към определена интерпретация, към онова, което субектът не иска да приеме (Freud, 1958: 155).

От тази гледна точка тя [преработката] се дефинира като процес, който може да сложи край на упоритостта на повторението, присъща на несъзнаваните образувания, като ги свърже с цялостната личност на субекта (Понталис, Лапланш, 2009: 314).

Следвайки тази дефиниция, фантазмената лустрация опитва да работи в модуса на определен тип свързване на социализма със собствените му фантазми, травми, провали и желания, както и с тези на пост-паметните субекти, опитващи се да го мислят. Разбира се, това не е свързване без остатък. Не е опит по интеграция и нормализация на тази епоха, дори напротив. Фантазмената лустрация разчита на изключеното, на почти-то, на странното и несъизмеримото. Нейната цел е по-скоро тази на свързване през от-връзване. В този смисъл тя следва и Фройдовото наблюдение за това, че преработката се разгръща най-интензивно в етапи на стагнация на лечението (анализата), в моментите, когато онова, което интерпретацията е засегнала, е било вече интерпретирано и уж-преработено, но съпротивите продължават да действат (Понталис, Лапланш, 2009: 313). Казано с други думи, фантазмената лустрация мисли социализма и неговите дискурси именно като стагнирали – едновременно свръхинтерпретирани, свръхкодирани и прочее, но продължаващи да генерират разнообразни съпротиви. Така фантазмената лустрация допълнително потвърждава и радикализира позицията, изложена по-горе, относно разликата между обект на знанието и обект на желанието. Социализмът е обект на желанието, а не на знанието. Това ще рече, че той е особен тип липса (лаканианска), която продължава да манкира, т.е. да се удвоява, да заблуждава, че не е там или че е запълнена, да произвежда нови форми на липса и т.н. Точно поради това и социализмът се нуждае от преработка. От начин на осмисляне, прекосяващ несъзнаваните му образувания, картографиращ остатъците, парадоксите, глупостта и странността му (реалното му). От техника, която не се оставя на комфорта на наличните дискурси, а преминава през тях в желанието си за другото място. Това друго място, както намекнахме, няма нищо общо с интеграцията на социализма, с „оздравяването“ от травмата му и с хоризонта на някаква цялост отвъд раната на режима. То има общо с от-връзването на режима и с трансформацията му в материал за бъдеща концептуална работа. Фантазмена лустрация е мисленето на социализма като работен материал за спекулативни истории на (не)човешкото желание. Ботьо Бараков и неговият провален кораб е само една от тези спекулативни истории и истории на спекулативното. Той е и симптом за възможността на тези истории. За необходимостта тяхна радикална амбивалентност, предизвикваща омраза, ирония и носталгия, да бъде изписвана.

Колкото до един конкретен пример за тази необходимост, т.е. за необходимостта от нещо като фантазмена лустрация, то примерът (паметникът на Съветската армия) седи ограден в центъра на столицата по диагонал на седалището на университетския дискурс. Седи и устоява в ограждението и празнината си. Би могло да се твърди, че именно това седене и устояване в празнината е достатъчно да се преработи травмата на социализма. Хипотезата ни тук обаче е, че празнините (липсите) е необходимо да бъдат формализирани като празнини. Само така – през формализацията им – реалността им би могла

да бъде артикулирана строго, да бъде афектираща и ефективна. Фантазмената лустрация е опит по формализация на липсите.

В този смисъл несъстоялия се „Кораб“ на Ботьо е един възможен кандидат за мястото по диагонал на университетското седалище. Едно почти-Едно, формализиращо празнината в центъра на столицата.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Агамбен, Дж. (2024). *Употребата на телата. Homo sacer IV.2*. Превод Валентин Калинов. София: Критика и хуманизъм. [Agamben, Dzh. (2024). *Uptrebata na telata. Homo sacer IV.2*. Prevod Valentin Kalinov. Sofia: Kritika i humanizam].
- Алексиев, И. (2011). Българската мечта за „Кораб на изкуствата“. В: *Морски вестник*. [Aleksiev, I. (2011). *Balgarskata mechta za „Korab na izkustvata“*. V: *Morski vestnik*]. https://morskivestnik.com/compass/news/2011/032011/032011_42.html.
- Алипиева, А. (2022). *Вълкът единак. Богомил Райнов*. София: Балкани. [Alipieva, A. (2022). *Valkat edinak. Bogomil Raynov*. Sofia: Balkani].
- Бенямин, В. (2022). *Съчинения по естетика на медиите*. Превод Александър Донеv и Гергана Фъркова. София: ФънТези. [Benyamin, V. (2022). *Sachinenia po estetika na mediite*. Prevod Aleksandar Donev i Gergana Farkova. Sofia: FanTezi].
- Васевски, К. (2010). *Колекционерни картини: 9 имена*. София: Български писател. [Vasevski, K. (2010). *Kolektsioneri na kartini: 9 imena*. Sofia: Balgarski pisatel].
- Василева, С. (2007). Домовете на изкуствата 1920–1944 г. В: *Liternet*, № 11 (96). [Vasileva, S. (2007). *Domovete na izkustvata 1920–1944 g*. V: *Liternet*, № 11 (96)]. https://liternet.bg/publish19/s_vasileva/domovete.htm#1a.
- Везенков, А. (2014). *9 септември 1944 г.* София: Сиела. [Vezenkov, A. (2014). *9 septemvri 1944 g*. Sofia: Siela].
- Габровски, И. (2003). *Бележити хора и събития от Габровския край*. София: ИК ДБ Мария. [Gabrovski, I. (2003). *Belezhiti hora i sabitia ot Gabrovskia kray*. Sofia: IK DB Maria].
- Дебрюне, Н. (2012). *Частни колекции с антични предмети в България: Пътища за социализация 1995–2011*. София: Университетско издателство „За буквите – о писменехъ“. [Debryune, N. (2012). *Chastni kolektsii s antichni predmeti v Bulgaria: Patishhta za sotsializatsia 1995–2011*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Za bukвите – o pismeneha“].
- Еленков, И. (2008). *Културният фронт*. София: Сиела. [Elenkov, I. (2008). *Kulturniyat front*. Sofia: Siela].
- Еленков, И. (2018). *Орбити на социалистическото всекидневие*. София: Сиела. [Elenkov, I. (2018). *Orbiti na sotsialisticheskoto vsekidnevие*. Sofia: Siela].
- Жижек, С. (2010). *Паралакс*. Превод Еньо Стоянов. София: Алтера. [Zhizhek, S. (2010). *Paralaks*. Prevod Enyo Stoyanov. Sofia: Altera].
- Златева, А. (2007). Варненският кораб на изкуствата 1944–1947 г. – храм и символ на новото човечество (Българският вариант на една германска идея). В: *Историческо бъдеще*, 1–2. [Zlateva, A. (2007). *Varnenskiyat korab na izkustvata 1944–1947 g*. – hram i simvol na novoto chovechestvo (Balgarskiyat variant na edna germanska ideya). V: *Istorighesko badeshte*, 1–2].

- Колева, Д. (2020). *Памет и справедливост*. София: Сиела. [Koleva, D. (2020). *Pamet i spravedlivost*. Sofia: Siela].
- Къосев, А. (2002). *Thaumazein и traumazein: Опит върху лъжата*. В: *Около Жак Дерида. Чудовищният дискурс*. София: Дом на науките за човека и обществото. [Kyosev, A. (2002). *Thaumazein i traumazein: Oпит varhu lazhatata*. V: *Okolo Zhak Derida. Chudovishtniyat diskurs*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].
- Къосев, А. (2017). *Как си спомняме социализма: носталгия и омраза*. В: *Какво се случи преди 89-та? Исторически сборник за комунизма в България*. София: Фондация „Софийска платформа“. [Kyosev, A. (2017). *Kak si spomnyame sotsializma: nostalgia i omraza*. V: *Kakvo se sluchi predi 89-ta? Istoricheski sbornik za komunizma v Bulgaria*. Sofia: Fondatsia „Sofiyska platforma“].
- Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б. (2009). *Речник на психоанализата*. Превод Никола Атанасов. София: Колибри. [Laplansh, Zh., Pontalis, Zh.-B. (2009). *Rechnik na psihoanalizata*. Prevod Nikola Atanasov. Sofia: Kolibri].
- Лилков, В., Христов, Х. (2019). *Погубената България*. София: Сиела. [Lilkov, V., Hristov, H. (2019). *Pogubenata Bulgaria*. Sofia: Siela].
- Марковски, М. П. (2006). *Анатомия на любопитството*. Превод Правда Спасова. София: СОНМ. [Markovski, M. P. (2006). *Anatomia na lyubopitstvoto*. Prevod Pravda Spasova. Sofia: SONM].
- Николчина, М. (2012). *Изгубените еднорози на революцията*. София: Фондация „Литературен вестник“. [Nikolchina, M. (2012). *Izgubenite ednorози na revolyutsiyata*. Sofia: Fondatsia „Literaturen vestnik“].
- Нурижан, Ж. (1945). *Корабът на изкуствата*. София. [Nurizhan, Zh. (1945). *Korabat na izkustvata*. Sofia].
- Петкова, С. (2014). *Колекционирането на произведения на изкуството като феномен на културата. Българският опит в частното колекциониране (живопис, графика, скулптура) от края на XX и началото на XXI век*. София: НАЦИД. [Petkova, S. (2014). *Kolektsionirane na proizvedenia na izkustvoto kato fenomen na kulturata. Balgarskiyat opit v chastното kolektsionirane (zhivopis, grafika, skulptura) ot kraya na NN i nachaloto na NNI vek*. Sofia: NATsID].
- Петкова, С. (2021). *Колекциониране на изкуство в България. История, посоки и проблеми на средата*. В: *OpenArtFiles*. [Petkova, S. (2021). *Kolektsionirane na izkustvo v Bulgaria. Istorija, posoki i problemi na sredata*. V: *OpenArtFiles*]. <https://openartfiles.bg/bg/topics/3308-art-collection-in-bulgaria>.
- Райнов, Б. (1978). *Този странен занаят*. София: Български писател. [Raynov, B. (1978). *Tozi stranen zanayut*. Sofia: Balgarski pisatel].
- Стефанов, В. (2020). *Колекционерството. Страст и ценност*. София: Съюз на колекционерите в България. [Stefanov, V. (2020). *Kolektsionerstvoto. Strast i tsennost*. Sofia: Sayuz na kolektsionerite v Bulgaria].
- Фуко, М. (2016). *Генеалогия на модерността*. Превод Владимир Градев. София: Изток-Запад. [Fuko, M. (2016). *Genealogia na modernostta*. Prevod Vladimir Gradev. Sofia: Iztok-Zapad].
- Badiou, A. (2001). *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. Translated by Peter Hallward. London: Verso [ebook].

- Badiou, A. (2007). *The Century*. Translated by Alberto Toscano. Cambridge: Polity Press.
- Barba Lata, I. V., & Minca, C. (2018). The floating churches of Volgograd: river topologies and warped spatialities of faith. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 43(1): 122–136.
- Baudrillard, J. (2005). *The System of Objects*. Translated by James Benedict. London: Verso [ebook].
- Crawford, M. (2020). *An Expressive Theory of Possession*. Oxford: Bloomsbury.
- Deleuze, G. (2004). *Desert Islands and Other Texts 1953–1974*. Translated by Michael Taormina. South Pasadena: Semiotext(e).
- Elsner, J., Cardinal, R. (eds.). (1994). *The Cultures of Collecting*. London: Reaktion Books.
- Evans, D. (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Foucault, M. (2020). *Aesthetics. Essential Works 1954–1984*. Translated by Robert Hurley and others. UK: Penguin Random House.
- Freud, S. (1958). *Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Volume XII*. Translated by James Strachey. London: Hogarth Press.
- Harper, D. (2025). *Wyrđ*. Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com/word/wyrđ>
- Hegel, G.W. (1991). *Elements of the Philosophy of Right*. Translated by H.B. Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heidegger, M. (2012). *Bremen and Freiburg Lectures. Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*. Translated by Andrew J. Mitchell. Bloomington: Indiana University Press.
- Jameson, F. (2005). *Archeologies of the Future*. London: Verso.
- Lacan, 2008: Lacan, J. (2008). *The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960*. Translated by Dennis Porter. London: Routledge.
- Lacan, J. (1991). *The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954–1955*. Translated by Sylvana Tomaselli. London: W.W. Norton & Company.
- Lacan, J. (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. Translated by Alan Sheridan. London: W.W. Norton & Company.
- Lacan, J. (2019). *Desire and Its Interpretation*. Translated by Bruce Fink. Cambridge: Polity Press.
- Pomian, K. (1990). *Collectors and Curiosities*. Translated by Elizabeth Wiles-Portier. Cambridge: Polity Press.
- Rheims, M. (1961). *The Strange Life of Objects*. Translated by David Pryce-Jones. New York: Atheneum Publishers.
- Thompson, E. (2016). *Possession. The Curious History of Private Collectors from Antiquity to the Present*. London: Yale University Press [ebook].
- Watson, R.P. (2016). *Nazi Titanic. The Incredible Untold Story of a Doomed Ship in World War II*. Boston: De Capo Press [ebook].

АРХИВНИ, ПУБЛИЦИСТИЧНИ И ДРУГИ ИЗТОЧНИЦИ

- АКРДОПБГДРСБНА – II съд – 4584 + М.
 АКРДОПБГДРСБНА – II съд – 4584, т. 1.
 АКРДОПБГДРСБНА – II съд – 4584, т. 10.

- АКРДОПБГДРСБНА – II съд – 4584, т.11.
 АКРДОПБГДРСБНА – III раз. – 16497 + P.
- Бараков, П. (2025). Ботьо Бараков. [Barakov, P. (2025). Botyo Barakov]. <https://www.botyobarakov.com>
- Велинов, П. (1976). Постигнат е напредък. В: Филателен преглед, бр. 3 [Velinov, P. (1976). Postignat e napredak. V: Filatelen pregled, br. 3]. <https://philacademybg.com/?p=3771>
- Живкова, Л. (1978). Комплексно културно мероприятие с голямо значение и възможности. В: Народна култура, № 12 (1133). [Zhivkova, L. (1978). Kompleksno kulturno meropriyatie s golyamo znachenie i vazmozhnosti. V: Narodna kultura, № 12 (1133)]. <https://newspaper.kultura.bg/media/file/phpyO0Qn51483.pdf>
- Наумов, Л. (1959). Георги Димитров и филателията. В: Филателен преглед, бр. 6. [Naumov, L. (1959). Georgi Dimitrov i filateliyata. V: Filatelen pregled, br. 6]. <https://philacademybg.com/?p=2742>
- НБУ. (2019). Васил Стоилов и Корабът на изкуствата. [NBU. (2019). Vasil Stoilov i Korabat na izkustvata]. <https://www.youtube.com/watch?v=WXYQGdckOU4>.
- Неделчев, К. (1939). Нумизматиката или иманярство. София: ЦДА-12, 1292к, а.е. 11. [Nedelchev, K. (1939). Numizmatikata ili imanyarstvo. Sofia: TsDA-12, 1292k, a.e. 11].
- Филателен преглед. (1976). Филателията – масово народополезно дело. В: Филателен преглед, бр. 11 [Filatelen pregled. (1976). Filateliyata – masovo narodopolezno delo. V: Filatelen pregled, br. 11]. <https://philacademybg.com/?p=3754>
- German Art Gallery, 2025: German Art Gallery. (2025). Conrad Hommel The Leader. <https://germanartgallery.eu/conrad-hommel-the-leader/>
- GG, 2025: GG. (2025). Deutschland. <https://www.ggarchives.com/OceanTravel/ImmigrantShips/Deutschland.html>
- https://www.neumeister.com/en/magazine/magazinesarchive/specialauctionfaussnercollection/artistsinthetraditionoftheleiblcircle/thomasbaumgartneradrawingfarmer/?utm_source=chatgpt.com
- Neumeister, 2025: Neumeister. (2025). Thomas Baumgartner.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

МЕДИЙНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ОСТАРЯВАНЕТО
В БЪЛГАРСКИ КОНТЕКСТ: СТРУКТУРЕН АНАЛИЗ
НА СЪДЪРЖАНИЕТО НА В-К „ТРЕТА ВЪЗРАСТ“
В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК

КРИСТИЯН ХРИСТОВ

Тенденцията на увеличаваща се средна възраст на населението, която преpraща към нуждата от полагането на качествени грижи за най-възрастните хора, продължава да се разглежда като един от най-значимите социални и икономически проблеми на съвременното ни, пораждащи допълнителни ефекти във всички обществени сфери, превръщайки го и в специфичен културологичен феномен. Настоящата статия предлага опит за идентифициране на някои образи на остаряването в съвременния български медиен пейзаж чрез поглед към специализирания печат, насочен към по-възрастната аудитория. Основно негово допускане е, че потреблението на различни културни продукти едновременно налага обществено валидни образи на стареенето и черпи вдъхновение от съвременните практики на поколенията по-възрастни хора. С цел емпирично очертаване на образите на стареенето и тяхната динамика е извършен структурен анализ на съдържанието на най-тиражирания български седмичник – вестник „Трета възраст“ – в няколко отделни години (1992, 2003, 2013 и 2023 г.), представящи първите три десетилетия от XXI в. с техните разнопосочни обществени процеси и настроения въз основа на количествени данни.

Ключови думи: стареене, медийни репрезентации, културни модели, трета възраст

MEDIA REPRESENTATIONS OF AGEING IN THE BULGARIAN CONTEXT:
A STRUCTURAL CONTENT ANALYSIS OF *THIRD AGE* NEWSPAPER
AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

KRISTIYAN HRISTOV

The rising average age of the population—and the corresponding need for high-quality care for the oldest members of society—continues to be regarded as one of the most significant social and economic challenges of our time. It generates secondary effects across all social spheres, ultimately transforming ageing into a distinct cultural phenomenon. This article seeks to identify some of the images of ageing in the contemporary Bulgarian media landscape by examining the specialised Bulgarian press targeting older audiences. Its central assumption is that the consumption of various cultural products simultaneously imposes socially recognised images of ageing and draws inspiration from the contemporary practices of different generations of older people. To empirically outline these images and trace their dynamics, the article analyses the content structure of the most widely circulated Bulgarian weekly newspaper—*Third Age*—based on quantitative data collected in several key years (1992, 2003, 2013, and 2023), covering the first three decades of the 21st century and their diverse social processes and attitudes.

Keywords: ageing, media representations, cultural models, third age

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Актуалните демографски процеси в България показват устойчива картина на намаляващо население с увеличаваща се средна възраст според официалните данни, в които дялът на възрастните хора (+60 г.) достига 26,4% от населението на страната (НСИ, 2024). Успоредно с увеличаването на дяла на възрастните хора сред общото население се очаква и повишаване на изследователския интерес към практиките, вкусовете и навиците им, доколкото те имат потенциала да оставят сериозен икономически отпечатък и се очаква да произведат сериозни обществени промени в идните десетилетия.

Във фокуса на настоящото изследване е вестник „Трета възраст“ в качеството му на едно от най-старите печатни издания, посветено на възрастните хора в България. Предмет на изследване са промените в рамката на дискурса за възрастните хора на страниците на вестника, разпознаваем в структурата на съдържанието му в първите три десетилетия на настоящия век. Избраната методология за постигане на заявената цел е анализ на съдържанието от количествен тип, с акцент върху измерване относителния дял на различните рубрики на вестника спрямо общото му съдържание през конкретното десетилетие.

Доколкото възрастните хора често биват определяни като такива „в над трудоспособна възраст“, следва да приемем, че основното, което ги характеризира, е напускането на трудовия пазар, водещо до увеличаване на тяхното „свободно“ време. Противно на очакванията, че вследствие от това е възможно да се наблюдава повишен интерес към четенето, скорошни изследвания (Кьосев, Вакарелова, 2022) показват, че броят на хората в пенсионна възраст, които не

четат, е около 41%, което се свързва с местожителството им (предимно в извънградска среда) и отдалечеността им от по-големи градове. Тази тенденция може да се разгледа като част от една по-различна динамика на консумация на културни продукти и снабдяване с актуална информация спрямо тази сред по-младите хора, които все повече се обръщат към дигиталните алтернативи, загърбвайки традиционните печатни издания. Други национално представителни проучвания (Маркет Линкс, 2023) акцентират върху голямата разлика в достъпа до културни събития между градското и извънградското население на страната на възраст над 55 г., обяснявана най-често чрез по-ниските доходи и физическата отдалеченост от градските центрове.

Проблемът за наличието и качеството на печатните издания в български контекст е значим и по отношение на това как възрастните хора ги възприемат – дали ги считат за частично компенсиращ продукт, който освен обичайната функция по предоставяне на информация, изпълнява и ролята на основно развлекателно средство в тяхното ежедневие. Това е особено важно в житейски ситуации, когато възрастните се оказват изолирани от другите, по-активни социални групи, живеещи и работещи в големите градове.

Проучванията на сегмента от печатната преса в България, посветен на хората в напреднала възраст, са малко на брой и насочени към анализирането им през призмата на медийния пазар (Цанкова, 2013; 2021). В тази изследователска перспектива пресата за възрастни хора е значима с оглед на особеностите на тяхната аудитория, която представлява една постоянно нарастваща част от населението на страната и има специфичен тип потребление на културни блага, определяно най-вече от финансовата им достъпност. На практика популярността на печата за възрастни хора е тясно обвързана с неговата цена, която се оказва решаваща за предпочитанията на читателите. Те обикновено разполагат с ограничен личен бюджет за културно потребление и съответно – с ограничени възможности при избора на четива. Въпреки това наличието на общо 9 печатни издания, посветени на по-възрастното население, показва, че в този сегмент има налице сериозна конкуренция, която би трябвало да подтиква различните издания към една по-внимателна редакционна политика, доколкото те следва да се възприемат и държат като пазарни участници.

Вестник „Трета възраст“ продължава да бъде най-старият седмичник, посветен на хората в напреднала възраст, започнал своя живот през м. юли 1992 г. като продължител на специализирания вестник „Пенсионер“. Постепенно, в началото на XXI в., вестникът се превръща в седмичника, насочен към по-възрастното население, с най-голям тираж, достигащ до рекордните 240 000 бр. седмично, макар и тази информация да не може да бъде проверена по достоверен начин чрез публичен източник (Цанкова, 2021), докато самият вестник предоставя далеч по-големи числа (334 564 бр., повече от 100 000 абонати в началото на 2023 г.). Независимо от това, можем да приемем, че до края на второто десетилетие на XXI в. печатните издания за възрастни хора остават

един от малкото официални медийни канали, тематично насочени към тази възрастова група. Поради това те предоставят възможност да се разгледат важните за тази група теми през променящата се редакционна политика на съответните издания. Тъкмо тези промени са предмет на настоящото изследване, което ще се опита да проследи структурните трансформации в съдържанието на вестника и по-специално – на отделните специализирани рубрики.

2. ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване се придържа към традицията на анализите на медийно съдържание, които целят да идентифицират и измерят определени тенденции при създаването на съдържание, насочено към различни обществени групи. Въпросът как медиите конструират и представят образа на възрастните хора и какви дискурси относно стареенето и грижата циркулират в различни културни и социални контексти е ключов за разбирането на взаимоотношенията между редакция и аудитория на дадено печатно издание в условията на пазарна конкуренция, както между издания със сходен профил, така и между различни медийни платформи. Разбирането на медийното съдържание минава през понятието за „медийна репрезентация“, което в класическия си вид най-често се разбира като начина, по който „индивиди, групи или общности са представени в различни медийни формати като телевизия, кино, новинарски издания, социални медии, реклама и др.“¹. В този смисъл всяко медийно съдържание представлява преднамерен (редакторски) избор на образи, наративи, език и други изразни средства, чрез които в публичното пространство се конструират образите на конкретни събития, групи, индивиди и т.н. Идеята за „репрезентация“ има дълга и противоречива история на теоретизиране, доколкото тя служи за арена между позитивизма, семиотиката и (пост)структурализма в различните му форми, простиращи се от Сосюр до Рорти и Бодрияр (Барт, 2003; Спасов, 2022).

2.1. Основи на метода „анализ на съдържание“ в количествена и качествена перспектива

Основният метод на изследване е анализът на съдържание, разбран като систематичен, обективен и възпроизводим метод за изучаване на съобщения (Berelson, 1952). Доколкото главната цел на този вид анализ е да се извлече смисъл от текстови, визуални или аудиоматериали чрез систематично категоризиране и интерпретация, при настоящото изследване ще бъде направен опит да се приложи комбинация от количествен и качествен тип анализ на

¹ <https://oxford-review.com/the-oxford-review-dei-diversity-equity-and-inclusion-dictionary/media-representation-definition-and-explanation/> (последно достъпен на: 31.08.2025 г.).

съдържание. Този подход е особено полезен за изследване на латентно съдържание, на символни и идеологически значения, както и на начина, по който дадена реалност се конструира на езиково равнище (Mayring, 2000).

Съвременната методология насърчава комбинирането на двата подхода – „квантификация на качествено“ и „качествено тълкуване на количествено“, като пример за такъв комбиниран метод е т.нар. „обобщаващ анализ на съдържание“ (Hsieh, Shannon, 2005), който започва с количествено броене и преминава към качествена интерпретация.

2.2. Количествени и качествени подходи при изследване на печатното съдържание за възрастни хора

Изследванията върху изданията за възрастни хора показват, че технологиите все по-дълбоко навлизат в живота на най-старите поколения, като трансформират техните комуникационни навици и възможности за социални контакти (Nimrod, 2010). Паралелно с това редица автори изследват как възрастните хора биват представени в пресата. Така например Коскинен и др. (Koskinen et al. 2014) установяват, че във финландските вестници старостта често се рамкира чрез дефицитен дискурс – болест, бедност, социални проблеми – докато възрастните рядко се показват като активни носители на опит и разнообразни ресурси. Така медиите възпроизвеждат стереотипи и конструират пасивна визия за стареенето.

Подобен модел се наблюдава и в Китай по време на пандемията от *COVID-19*. Джан и Лиу анализират 568 новинарски текста и показват как възрастните са изобразявани основно като уязвими и зависими, доминирани от биомедицински дискурс, което от своя страна засилва тенденциите към ейджизъм и подкопава междупоколенческата солидарност (Zhang, Liu, 2021). В друго изследване Джан и др. (Zhang et al., 2021) предлагат концептуална рамка, в която уязвимостта се разглежда като резултат от взаимодействие между социално-икономически и биомедицински фактори, допълнително усилен от медийните образи.

Ван Леувен и др. (Van Leeuwen et al., 2024) обръщат внимание на дигиталното включване в Нидерландия и Белгия. Прегледът на 281 статии за последните 20 години показва три устойчиви стереотипа: възрастните като дигитално неграмотни, неспособни или провалили се. Подобни рамки рядко дават глас на самите възрастни, а ги представят като пасивен обект на технологичното развитие, особено изострено по време на пандемията от *COVID-19*.

Така например в Румъния мащабно изследване регистрира, че за възрастните хора този период е асоцииран с негативни емоции като „страх“, „изолация“ и „бедствие“ (Sargu et al., 2023). През цялото това време телевизията се утвърждава като основен медиен канал за сметка на печатните издания, които срещат все по-големи трудности при разпространението си.

Отвъд извънредната ситуация, породена от пандемията от *COVID-19*, някои изследователи (Hansen, Slagsvold, 2017) обръщат внимание на неколккратно по-високите нива на депресия сред жителите на Източна Европа спрямо тези от западната половина на континента. Това дава основание да предположим, че подобни особености на аудиторията биха могли да повлияят редакционната политика в посока на повече популяризиране на печатни материали, свързани с миналото.

В български контекст има оскъден изследователски интерес към сегмента на вестниците за пенсионери, макар някои от тях (Цанкова 2021) да посочват в-к „Трета възраст“ като най-устойчивото и успешно издание в този жанр. Формулата на успеха включва достъпна цена, балансирано съдържание между полезна и развлекателна информация и лоялна аудитория. Вестникът функционира не само като източник на информация, но и като културна платформа, която създава наратив за традиционни ценности и национална идентичност. Още повече, че самият вестник действа в атмосфера на изострена конкуренция наред с други издания като „Минаха години“, „Вестник на пенсионера“, „Златна възраст“, „Ретро“ и др. Показателно е, че е налична и онлайн страница на вестника², която позволява поне частичната му дигитализация в третото десетилетие на XXI в.

За структурния анализ на съдържанието на периодиката за възрастни хора е от ключово значение допускането, че е налице сходство между нея и структурата на социалното време на възрастния човек, положен в даден културно-исторически контекст. Това време може най-общо да се схване като „процеса на преосмисляне и диференциация на представите на човека за настоящето, миналото и бъдещето, интерпретирани като компоненти на социалното време“ (Пехливанова, 2005: 49). Следвайки Мишел дьо Серто, Дейвид Лоуентал и Юрий Лотман, Пехливанова очертава една привидно хронологична времева ос, в която миналото служи за спомен и (само) оценка, както и за забрава; настоящето е актуалното състояние, което подхранва определени нагласи за миналото и бъдещето, а последното, ако изобщо присъства, е запазено за надеждите, свързани с по-младите поколения и уповаването в собствените сили. Това ни дава основание да категоризираме структурата на съдържанието на пенсионерския печат съгласно линейната времева ос „минало – настояще – бъдеще“, чрез която да се оцени къде е поставен основният акцент при медийното съдържание за възрастни хора в български контекст.

Съвременните изследвания сочат, че печатните медии за хора в напреднала възраст в България притежават потенциал за алтернативна репрезентация на този етап от живота – такава, която е по-приобщаваща и достоверна, предлагаща възможности за изява на възрастните хора. Именно напрежението меж-

² Достъпна на адрес <https://tretavazrast.com>

ду стереотипизиращите образи и самопредставянето очертава основното поле на медийните дискурси за старостта и присъщата ѝ грижа.

3. СЪБИРАНЕ НА ДАННИ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА СТРАТЕГИЯ

Настоящият структурен анализ на съдържанието от количествен тип се основава на изчерпателен физически преглед на всички броеве на вестника за 1992 г., както и извадка от 2003 г., 2013 г. и 2023 г. Кодирането бе извършено въз основа на единица на анализ стандартна печатна страница. Изследователската стратегия включва използването на индуктивен тип кодиране, според който за изходни категории се приемат имената на рубриките във вестника. Измерването на пропорцията от страницата, която съответната рубрика заема, се извършва въз основа на визуален анализ и наслагване обема на отделните материали към размера на страницата. В случай че такива липсват, съдържанието бива кодирано в секция „Други“, освен ако то не е недвусмислено определимо (например кръстословица, ребус, хороскоп и т.н.). Рекламите на страниците на вестника не бяха кодирани отделно, поради което попаднаха в категорията „Други“. Заглавната страница не бе кодирана тематично, а бе отбелязана единствено количествено. Количествените показатели представляват средноаритметични стойности от приблизителния обем страници, който заема съответната рубрика в броевете през изследваната година.

Ограниченията на изследването са свързани с кодирането, което се извършва единствено по линия на обема на предварително дефинираните от редакторския екип рубрики, а не на допълнително кодирани тематични ядра. Това е продиктувано от големия брой рубрики и нарастващия обем на изданието, които говорят за промени в тематичното ядро на вестника.

4. РЕЗУЛТАТИ

Като отправна точка на изследването бяха кодирани всички броеве от първоначалната година на изданието (1992 г.), което тогава е било в обем 8 стандартни вестникарски страници. Резултатите задават следната структура на съдържанието, според наличните в тогавашните броеве обособени рубрики (фиг. 1).

Категория	Среден брой стр.	Относителен дял
Заглавна страница	1	12,5%
Седмична хроника	2,0	25,0%
„Здраве и дълголетие“	0,6	7,3%
Планета „Трета възраст“	0,7	8,9%
„Вести от клубовете“	0,1	0,9%
„ТВ програма“ + „Времето“	0,5	6,2%
„Преди и сега“	0,1	1,0%
„Къде сте сега?“	0,1	0,7%
„Обяви“ + Клуб „Запознанства“	0,2	2,5%
„Разказ с продължение“	0,6	7,2%
„Весел рентниер“	0,4	5,0%
„Любопитно“	0,1	1,3%
„ДиAGONАЛИ“	0,2	2,5%
Други	1,5	19,2%

Фиг. 1. Относителен дял на рубрики във в-к „Трета възраст“ през 1992 г.

Както е видно от направените изчисления, в началото на 90-те години на миналия век основната част от съдържанието на вестника е заета от 12 рубрики, които се отнасят предимно до актуалните събития в тогавашния исторически период, белязан от множество динамични промени на прага на т.нар. „Преход“. Рубриците включват каре „Седмична хроника“, както и множество материали, касаещи различни нормативни промени и проблеми от живота на хората в пенсионна възраст, като например предстоящи увеличения на пенсиите, увеличения на цените на различни стоки и услуги, въпроси от читатели и др. Второ място с 9% от обема на изданието е отредено на рубриката „Планета Трета Възраст“, която прави преглед на различни аспекти от живота на възрастните хора в чужбина с акцент върху постиженията, проблемите и предизвикателствата пред пенсионерите в други държави и континенти.

Количественото разпределение в структурата на изданието отрежда третото място на рубриката, посветена на здравни въпроси и личности, достигнали достолепна възраст, а именно „Здраве и дълголетие“. Същата ще се окаже една от малкото с непроменено заглавие в близо 33-годишната история на печатното издание. Сходен обем заема развлекателната част в лицето на рубриката „Разказ с продължение“ (в хода на почти цялата 1992 г. е представен превод на разказ от Д. Х. Чейс). Впечатление прави относително малкият обем, отделен на телевизионната програма и прогнозата за времето – едва 6% от общия обем на изданието, което може да се обясни с еднообразието на телевизионните канали, доминирани от националните в този период.

Друга знакова за вестника рубрика, която се оформя още в зората на издаването му, е с подчертано хумористична (развлекателна) нагласа и е озаглаве-

на „Весел рентиер“ (5%), която се запазва чак до днешните издания на „Трета възраст“. В началната година на издаването си вестникът стартира с една по-скоро хетерогенна структура на съдържанието, стремяща се да обедини както най-важните новини от български контекст, така и полезна информация за читателите, като им предостави трибуна и възможност за обявления от практическо и лично естество.

През следващото десетилетие настъпват редица промени в структурата на съдържанието на вестника, който е увеличил своя обем от 8 на 12 стандартни печатни страници (т.е. 50% увеличение в обема), на които са разположени повече от 20 отделни рубрики. За анализ на този период бе изготвена представителна извадка от 10 броя, подбрани на случаен принцип, които показаха следните резултати при структурния анализ на съдържанието (фиг. 2).

Категория	Среден брой стр.	Относителен дял
Заглавна страница	1	8,3%
„Актуално“ + „Седмична хроника“ + „Пенсионна и правна консултация“	1,7	14,1%
„Здраве и дълголетие“	0,6	5,2%
„Вести от клубовете“	0,1	0,9%
„Стопански съветник“ + „За вас, стопани!“	0,1	1,2%
ТВ програма	1,3	10,4%
„Ребуси, игри, кръстословици“ + „Тоторезултати“	0,2	1,7%
„Исторически очерци“ + „Памет“ + „Героите на България“ + Пътуване в историята	0,4	3,6%
„Личности и време“	0,3	2,5%
„Дълголетници“	0,1	1,1%
„Снимката, която ми напомня“	0,1	0,8%
„Културни посоки“	0,2	1,3%
„Духовни маршрути“ + „Духовен календар“	0,2	1,3%
„С раница на път“	0,2	1,3%
„Семейна хроника + Лирика + Разказ + Третовъзрастни вълнения“	0,9	7,2%
„За Вашата трапеза“	0,1	0,9%
„Брачно дълголетие“ + „Къде сте приятели?“	0,1	1,1%
Планета „Трета възраст“ + „По света“	0,4	2,9%
Седмичен хороскоп + Клуб „Запознанство“	0,3	2,1%
„Обявления + възпоменания“	1,1	8,8%
„Весел Рентиер“	1,0	8,3%
Други	2,7	22,3%

Фиг. 2. Относителен дял на рубрики във в-к „В-3“ през 2003 г.

През новото хилядолетие в-к „Трета възраст“ развива значително структурата на съдържанието си, като се въвеждат общо около 16 основни рубрики с различен обем и честота. Силен акцент на заглавната страница на вестника представлява определението „национален независим седмичник“, което говори за натрупан опит и аудитория. Най-обемната рубрика е „Актуално“ (14%), посветена на текущи теми от обществения живот, заедно със „Седмична хроника“ и „Правна консултация“. Новините за актуалните събития се открояват сред най-значимите рубрики, което потвърждава информационната функция на този тип седмичници за възрастните хора. Веднага след нея по обем се нареждат рубрики, свързани с прекарването на свободното време, като „ТВ Програма“ (10%) и хумористичната рубрика „Весел рентиер“ (8,3%). Забележимо е увеличението в обема на телевизионната програма, което може да се обясни с трайното навлизане на нови форми на разпространение на телевизионен сигнал, типични за началото на века. Актуални препоръки за по-добра организация на бита също се считат за значими, тъй като заемат приблизително 7% от целия обем на печатното издание. Всички останали рубрики се намират в диапазона 1–6%, което показва тяхната по-скоро допълваща функция спрямо останалите тематични полета.

Категория	Среден брой стр.	Относителен дял
Заглавна страница	1,00	3,1%
Актуално + Седмична хроника + Пенсионна и правна консултация	3,77	11,8%
Здраве и дълголетие	2,66	8,3%
Коментари и анализи	0,75	2,3%
ТВ програма	7,00	21,9%
Ребуси, игри, кръстословици	2,00	6,3%
Любопитно/Куриозно	1,40	4,4%
Исторически очерци	1,88	5,9%
Личности и време	1,00	3,1%
Семейна хроника	0,92	2,9%
„За вас, стопани“ + „За Вашата трапеза“	0,98	3,1%
„Брачно дълголетие“ + „Къде сте приятели?“	0,84	2,6%
Спорт	1,75	5,5%
Литературна рубрика	0,50	1,6%
Седмичен хороскоп + Клуб „Запознанство“	0,75	2,3%
„Обявления + възпоменания“	1,10	3,4%
„Весел Рентиер“	1,00	3,1%
Други	2,71	8,5%

Фиг. 3. Относителен дял на рубрики във в-к „Трета възраст“ през 2013 г.

Съдържанието на вестника две десетилетия по-късно не отразява значителна промяна в тематичната му структура, макар и рубриките да са вече 14 на брой при обем на печатното издание от 32 страници (фиг. 3). Най-голям относителен дял се пада на развлекателната рубрика „ТВ Програма“ (обичаен обем от 7 стр.), като едва на второ място се нареждат страниците, посветени на актуални събития, правни консултации, въпроси и коментари от страна на читателите. Рубриката „Здраве и дълголетие“ се нарежда на трето място, което показва устойчивия интерес на редакционния екип, а и на аудиторията, към различни теми от здравен характер. Прави впечатление обособяването на рубрики, посветени на исторически събития, емблематични личности и знакови годишнини, които подхранват обществената ангажираност и усещането за общност сред читателите на печатното издание. Тези теми заемат същия обем от съдържанието като спортните материали, които често се поделят равномерно между актуална информация и истории от света на спорта. Селскостопанската рубрика представлява нововъведение спрямо началните години на вестника, което предполагаемо отразява нуждите на част от аудиторията да се образова в сферата на земеделието. В същия обем се явяват съвкупните рубрики, отнасящи се до личния свят на читателя – седмичния хороскоп, възможностите за запознанства, обявите и възпоменанията. На фона на нарасналия обем на вестника, хуморът заема относително малък дял, който за сметка на това остава постоянен.

Категория	Среден брой стр.	Относителен дял
Заглавна страница	1,0	2,1%
„Новини“ („Седмична хроника“ + други)	1,9	3,9%
„Интервю“	1,0	2,1%
„Консултация“	0,9	1,8%
„Здраве и дълголетие“	2,0	4,2%
Национален клуб „Столетник“	0,9	1,8%
Клубовете с девиз: „Жизнени и с бодър дух“	0,3	0,5%
„Коментар“	0,9	1,9%
„Културни посоки“	0,3	0,7%
„Хора, оставили следа“ + „Спомени прежни“ + „Спомени весели, Спомени тъжни“	0,3	0,6%
Фото галерия „Нашите деца и внуци“ + „Децата творят“ + „Прочетете с внучетата“	0,4	0,8%
„Здрав дух в здраво тяло“	0,1	0,2%
„Личности и време“	1,7	3,6%
„Упражнения на ума“	4,0	8,3%
„ТВ програма“	7,0	14,6%

„Хороскопи (седмичен + лунен)“ + Биопрогноза + Лунна диета	1,0	2,2%
„Въпроси и отговори“ + „Двама по пътя“ + „Родители и деца“ + „Именити съвременници“	0,8	1,8%
„Личности от историята“ + „Документални свидетелства“ + „Съдбоносни годишнини“ + „Любопитен поглед в миналото“ + „Памет“ („Исторически очерци“)	2,5	5,2%
„За духовно единение“ + „Духовен календар“ + „Духовни маршрути“	0,5	1,0%
„Загадки, открития, хипотези“	0,2	0,5%
„За вас, стопани“	0,9	1,9%
„Кулинарна география“ + „Кулинарни пътешествия“ + „За Вашата трапеза“ + „Полезно и вкусно“ + „Рецептите на...“	0,9	1,8%
„Лирика“ + „Семейни хроники“ + „Българско словно ковчеже“ + „Богатство от спомени“ (Читателско литературно творчество)	0,6	1,3%
„Снимката, която ми напомня“	0,4	0,9%
„Лов и риболов, вино и любов“	1,0	2,0%
„Пътешествия по географската карта“ + „Планета Трета възраст“ + „Шарен свят“ + „Българи се прославят в чужбина“ + „С раница на път“	0,9	1,8%
Спорт	1,8	3,7%
„Имам нужда от близък човек“ + Клуб „Запознанство“ + „Посредничество за запознанства“*	0,4	0,8%
„Библиотека Трета възраст“ + Друг авторски материал с продължение	0,5	1,0%
Обяви + възпоменания	1,2	2,4%
„Брачно дълголетие“ + „Честито“ + „Къде сте сега, приятели?“ + „Потърсихте съдействието ни“ + „Докторе, благодаря“ + „Добрите хора около нас“	1,0	2,0%
„Весел рентиер“	2,0	4,2%
Други	8,7	18,2%

Фиг. 4. Относителен дял на рубрики във в-к „Трета възраст“ през 2023 г.

В най-скорошната анализирана година (2023 г.) е видимо двойното увеличение в броя на рубриците, обособени като част от съдържанието на вестника, за период от 10 г. – от 14 през 2013 г. на 29 през 2023 г. (фиг. 4). Това има пряко отношение към нарасналия обем на вестника, който вече възлиза

на 48 стр. Отново на водещо място е телевизионната програма, която бива разнообразена от подлистник, включващ част от другите рубрики. На второ място е допълнената рубрика за занимателни дейности, която е озаглавена „Упражнения за ума“ (8%). Почти четвърт от цялото съдържание на вестника е посветено на развлекателни тематики. Далеч назад остават рубриците, свързани с историческите материали (6%), следвани от спорта (4%) и хумора (4%). Като изцяло нова рубрика следва да се спомене и тази посветена на знакова културна практика, а именно „Лов и риболов, вино и любов“, която се явява ясно разпознаваема противотежест на иначе по-консервативни рубрики, каквито са „Духовен календар“ и „За духовно единение“. Рубриката „Здраве и дълголетие“ запазва мястото си на една от най-големите постоянни рубрики, като честването на достигнатото дълголетие се случва и чрез специално обособената секция „Клуб столетник“.

В обобщение, тематичната структура на вестника от третото десетилетие на ХХІ в. показва не толкова изменение в своята аморфна структура, колкото нарастване на обема и въвеждане на допълнителни рубрики. Подобно „рое-не“ на нови тематични полета продължава тенденцията, наблюдавана още от началото на настоящия век, вестникът да се стреми да разширява обхвата на своите теми, а не толкова да задълбочава тяхната съдържателност. Друг ключов принцип, който остава непроменен през изминалите десетилетия редакционен живот, е споменаването на имената на авторите и родните им места под публикуваните материали, което едновременно демонстрира широкото географско покритие на изданието и опитва да установи една по-стабилна и персонализирана читателска общност.

Количественото проследяване на трансформациите в структурата на съдържанието на в-к „Трета възраст“ осветяват процеса на нарастване обема на вестника и разширяването на тематичните му полета и рубрики. От гледна точка на аудиторията обаче, подобен количествен подход казва твърде малко за качествените измерения на наблюдаваните периоди. В пряка връзка с феноменологичното възприятие на старостта и в традицията на хрононормативността, изследваното съдържание следва да се съотнесе към трите основни линейни точки, а именно оста „минало – настояще – бъдеще“ (фиг. 5).

Год.	„Минало“ (рубрики)	Ср. обем стр.	Относ. дял	„Настояще“ (рубрики)	Ср. обем стр.	Относ. дял	„Бъдеще“ (рубрики)	Ср. обем стр.	Относ. дял
1992	Преди и сега; „Къде сте сега?“	0.1	1%	Седмична хроника; „Здраве и дълголетие“; Планета „Трета възраст“; „Вести от клубовете“; „ТВ програма“ + „Времето“; „Обяви“ + Клуб „Запознаства“; „Разказ с продължение“; „Весел рентиер“; „Любопитно“ и „Оригинали“	6.3	78.8%	„Весел рентиер“	0.4	5%
2003	Исторически очерци + памет + героите на България + пътуване в историята + Сняжката, която ми напомня + „Брачно дълголетие“ + „Къде сте приятели?“	1.5	12.8%	„Актуално“ + „Седмична хроника“ + „Пенсионна и правна консултация“; „Здраве и дълголетие“; „Вести от клубовете“; „Стопански съветник“ + „За вас, стопани!“; ТВ програма; „Ребуси, игри, кръстословици“ + „Тоторезултати“; „Личности и време“; „Дълголетници“; „Културни посоки“; „Духовни маршрути“ + „Духовен календар“; „С раница на път“; „За Вашата трапеза“; „Брачно дълголетие“ + „Къде сте приятели?“; Планета „Трета възраст“ + „По света“; Седмичен хороскоп + Клуб „Запознаство“; „Обявления + възпоменания“	6.8	56.7%	„Весел рентиер“	1	8.30%
2013	Исторически очерци, семейна хроника, Брачно дълголетие + „Къде сте приятели?“	3.65	11.40%	„Актуално“ + „Седмична хроника“ + „Пенсионна и правна консултация“; „Здраве и дълголетие“; „Вести от клубовете“; „Стопански съветник“ + „За вас, стопани!“; ТВ програма; „Ребуси, игри, кръстословици“ + Тоторезултати; „Личности и време“; „Дълголетници“; „Културни посоки“	23.6	74%	„Весел рентиер“	1	3.10%
2023	Национален клуб „Столетник“; „Хора, оставили следа“ + „Спомени прежани“ + „Спомени весели, Спомени тъжни“; „Личности от историята“ + Документални свидетелства + Съзбоносни годишници + „Любопитен поглед в миналото“ + „Памет“ („Исторически очерци“); „Лирика“ + „Семейни хроники“ + „Българско словно ковчеже“ + „Богатство от спомени“ (Читателско литературно творчество); „Сняжката, която ми напомня“; „Брачно дълголетие“ + „Честито“ + „Къде сте сега, приятели?“ + „Погърсите съдействието ни“ + „Докторе, благ опаря“ + „Добрите хора около нас“	5.7	12%	„Новини“ („Седмична хроника“ + други); „Интервю“; „Здраве и дълголетие“; „Коментар“; „Културни посоки“; Клубовете с девиз: „Жизнени и с боляр дух“; „Здрав дух в здраво тяло“; „Личности и време“; „Упражнения на ума“; ТВ програма; „Хороскопи (седмичен + лунен)“ + Биопрогноза + Лунна диета; „Въпроси и отговори“ или „Двама по пътя“ или „Родители и деца“ или „Именити съвременници“; „За духовно единение“ + „Духовен календар“ + „Духовни маршрути“; „За Вас, стопани“; Загадки, открития, хитове; „Кулинарна география“ + „Кулинарни пътешествия“ + „За Вашата трапеза“ + „Полезно и вкусно“ + „Рецептите на...“; „Лов и риболов, вино и любов“; „Пътешествия по географската карта“; „Планета Трета възраст“; „Шарен свят“ + „Българи се прославят в чужбина“ + „С раница на път“; „Спорт“; „Имам нужда от близък човек“; Клуб „Запознаство“ + „Посредничество за запознаства“; „Библиотека Трета възраст“ (+друг авторски материал с продължение); „Обяви + възпоменания“	30.1	62.70%	Фотогалерия „Нашите деца и внуци“ + „Децата творят“ + „Прочетете с внучетата“ + „Весел рентиер“	2.4	5%

Фиг. 5. Относителен дял на рубриците във в-к „Трета възраст“ в периода 1992–2023 г. съгласно времевата ос „минало – настояще – бъдеще“

Вторичното прекодиране на вече получените разпределения за годините 1992, 2003, 2013 и 2023 г. показват еднотипна структура на съдържанието по отношение на времевата ос „минало – настояще – бъдеще“. С цялата услов-

ност на подобно разграничение, бихме могли да открием тенденцията на ясно доминиране на темите и рубриките, свързани с настоящето, още от началната година на издаването на вестника, когато приблизително три четвърти от съдържанието му се отнасят към настоящето, а погледът към миналото почти липсва. Това може да се обясни с особеностите на началните години на демократичните промени в страната, когато печатът изпълнява важна информационна роля наред с другите средства за масово осведомяване, без още ясно да припознава функцията си да създава читателска общност. С голяма доза предпазливост можем да определим наличието на хумористична рубрика още на този етап като ориентир за своеобразна проекция на бъдещето, което въображаемият „български пенсионер“ си представя на прага на предстоящите промени.

Едно десетилетие по-късно (2003 г.) виждаме явно нарастване в относителния дял на рубриките, насочени към миналото, които достигат до 12% от общия обем на печатното издание. Появяват се много нови рубрики, които ще продължат да присъстват на страниците на вестника в различна форма до актуалните му издания, като например „Спомени прежни“, „Пътуване в миналото“, „Памет“ и др., които недвусмислено насочват читателя към рефлексия върху отминалото време. Съдържанието, посветено на настоящето, заема повече от половината място на страниците на вестника и препраща към широк набор от теми, свързани с актуалните новини и всекидневните нужди, проблеми и възможности, които се разкриват пред читателя. Сходна е ситуацията и през следващите десетилетия – 2013 и 2023 г. С нарастването на обема на вестника расте и средният брой страници, посветени на миналото (от 3,7 през 2013 г. до 5,7 през 2023 г.), които, съпоставени с общия обем на изданието, му отреждат дял от около 12% от цялото съдържание през второто и третото десетилетие на XXI в. Различен е случаят при „настоящото“, доколкото то заема три четвърти от общия обем на изданието от 2013 г. насетне или приблизително 24 стр. от обема на вестника, които са посветени на новини, актуални въпроси, коментари, интервюта, различни форми на прекарване на свободното време и полезни съвети за домашното пространство (рецепти, съвети за двора и др.) и много други.

На практика ясно обособени рубрики, посветени на бъдещето, липсват – то бива проектирано през хумористичната рубрика, където често има „намигване“ към „пенсионерския“ начин на живот и неговите перспективи. Единствените подобни рубрики, които препращат към бъдещето, са свързани с междупоколенческо общуване, залегнало в рубрики като „Прочети с внуците“ и „Семейна гордост“. Тези наблюдения разкриват динамичната структура на съдържанието на вестника, която поставя недвусмислен акцент върху настоящето, бъденето тук-и-сега, което може да насърчи читателите да действат съгласно собствените си вкусове, предпочитания и навици в познатите за тях граници.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият структурен анализ на съдържанието на в-к „Трета възраст“ бе продиктуван от нарастващата нужда да се проучат и оценят по-добре тематичните полета, изградени от планомерно провежданата редакционна политика от екипа на изданието през неговото над 33-годишно присъствие на българския медиен пазар. Изследваните времеви периоди – от стартирането на вестника през неговото налагане като водещ на българския пазар на печатни издания за най-възрастните хора – показват липсата на единна, хомогенна структура на поднасяната информация през различните десетилетия. Тази аморфност на съдържанието, което често отива отвъд обичайните граници на самите рубрики, изисква прилагането и на качествен подход при анализирането му, за да могат да се обхванат в дълбочина различните смислови пластове и да се отиде отвъд предварително зададените етикети.

Макар и да са налице сериозни ограничения на използваната методология, настоящият анализ показва тематичната структура на изданието, която представлява сбор от актуална и полезна информация, исторически материали, лични спомени и архиви, както и популярни хобита и развлекателни дейности. Именно в този калейдоскопичен по своя характер състав на представяната информация се съдържа основната характеристика на преживяването на напредващата възраст – нейното тематично богатство и изначална отвореност към промяна. Пред българския периодичен печат, посветен на хората в напреднала възраст, остава отворен въпросът дали разполага с потенциал и професионални ресурси да отведе читателите си към един опит за „въобразяване“ (по Бенедикт Андерсън) на единна „пенсионерска“ общност в България в условията на ожесточена конкуренция с дигиталните медии. Съгласно измерената количествена структура на съдържанието на вестника можем да твърдим, че той е обърнат много повече към настоящето, докато миналото има по-скоро допълваща функция, макар то да е по дефиниция основният ресурс на по-възрастните хора. В този смисъл можем да възприемем цялостната съдържателна структура на най-тиражирувания пенсионерски седмичник като по-близка до тази на други родни „таблоиди“, насочени към широката общественост, което подпомага изграждането на един по-динамичен и пъстри образ на „третата“ възраст, оспорващ обществените стереотипи за нейното преживяване и възприемане.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барт, Р. (2003). Смъртта на автора. *Литературен клуб*. [Bart, R. (2003). Smartta na avtora. *Literaturen klub*]. <https://www.litclub.com/library/kritika/bart/dead.html>
- Къосев, А., Вакарелова, М. (2022). За състоянието на четенето в България. *Информационен портал за НПО в България*. [Kyosev, A., Vakarelova, M. (2022). Za sastoyaniето na cheteneto v Bulgaria. *Informatsionen portal za NPO v Bulgaria*].

- <https://www.ngobg.info/bg/news/127594-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D1%8A%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F.html>
- Маркет Линкс. (2023). Потребление на културни продукти от пълнолетното население на РБ. [Market Links. (2023). Potreblenie na kulturni produkti ot palnoletnoto naselenie na RB]. https://drive.google.com/file/d/1ojTvvq10YNmWUmsqdpJPFW0runcnt_mUN/view
- НСИ. (2024). Население и демографски процеси през 2024 година. [NSI. (2024). Naselenie i demografski protsesi prez 2024 godina]. https://www.nsi.bg/file/28603/Population2024_F59F6N4.pdf
- Пехливанова, М. (2005). Възрастните хора в осмисляне на социалното време. В: Желева, Ст. (съст.). *Дългата трета възраст в българското село*. ИК АЛЯ. [Pehlivanova, M. (2005). Vazrastnite hora v osmislyane na sotsialnoto vreme. V: Zheleva, St. (sast.). *Dalgata tretta vazrast v balgarskoto selo*. IK ALYa].
- Спасов, О. (2022). Репрезентацията и нейните кризи: поглед към теоретичните дебати. *Медialog*, бр. 12/2022: 10–38. [Spasov, O. (2022). Rerezentatsiyata i neynite krizi: pogled kam teoretichnite debati. *Medialog*, br. 12/2022: 10–38].
- Трета възраст. (n.d.). За нас. [Tretta vazrast. (n.d.). Za nas]. <https://tretavazrast.com/za-nas/>
- Цанкова, С. (2013). Периодичният печат в България – съвременни пазарни асиметрии (2010 – 2012 г.). *Научни трудове на УНСС*, Том 3/2013: 175–210. [Tsankova, S. (2013). Periodichniyat pechat v Bulgaria – savremenni pazarni asimetrii (2010–2012 g.). *Nauchni trudove na UNSS*, Tom 3/2013: 175–210].
- Цанкова, С. (2021). Сегментът на вестници за хората от третата възраст – специфика и профили на изданията. *Научни трудове на УНСС* (1), 2021, ИК – УНСС, ISSN (online): 2534-8957; ISSN (print): 0861-9344. [Tsankova, S. (2021). Segmentat na vestnitsi za horata ot tretata vazrast – spetsifika i profili na izdaniyata. *Nauchni trudove na UNSS* (1), 2021, IK – UNSS, ISSN (online): 2534-8957; ISSN (print): 0861-9344].
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe, IL: Free Press.
- Hansen, T., & Slagsvold, B. (2017). The East–West divide in late-life depression in Europe: Results from the Generations and Gender Survey. *Scandinavian Psychologist*, 4, e4. <https://doi.org/10.15714/scandpsychol.4.e4>
- Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288.
- Koskinen et al. (2014). *Int J. Qualitative Stud Health Well-being* 2014, 9: 25304 – <http://dx.doi.org/10.3402/qhw.v9.25304>
- Krippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (4th ed.). SAGE Publications.
- Mayring, P. (2000). Qualitative Content Analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(2).
- Sargu, L. et al. (2023). The Role of Mass Media in Influencing the Lifestyle of the Elderly during the COVID-19 Pandemic. *Healthcare* 2023,11, 1816. <https://doi.org/10.3390/healthcare11131816>

- Sinnott, E., Bussolo, M., Koettl, J. (2015). Golden Aging: Prospects for Healthy, Active, and Prosperous Aging in Europe and Central Asia. *World Bank*. <http://hdl.handle.net/10986/22018> License: CC BY 3.0 IGO
- van Leeuwen, C. (2024). *Digital ageing: How ageism and technology influence the ageing experience of older adults*. [PhD Thesis, Vrije Universiteit Brussel, University of the Western Cape].
- Wangler, J., Jansky, M. (2023). Media portrayal of old age and its effects on attitudes in older people: findings from a series of studies. In: *Humanities & Social Sciences Communications*. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01671-5>
- Zhang, J., Liu, X. (2021). Media representation of older people's vulnerability during the COVID-19 pandemic in China. In: *European Journal of Ageing* (2021) 18: 149–158. <https://doi.org/10.1007/s10433-021-00613-x>
- Zhang, Z. et. al. (2021). Fine-grained Information Extraction from Biomedical Literature based on Knowledge-enriched Abstract Meaning Representation. In: *Proceedings of the 59th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 11th International Joint Conference on Natural Language Processing* (Volume 1: Long Papers), 6261–6270.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО В КУЛТУРНИТЕ
ПОЛИТИКИ НА ГРАДОВЕТЕ СОФИЯ И КЕМНИЦ:
СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ В КОНТЕКСТА
НА КАНДИДАТУРИТЕ ИМ ЗА ЕВРОПЕЙСКА СТОЛИЦА
НА КУЛТУРАТА

ПЕТЯ ПЕШЕВА

Европейските културни политики поставят акцент както върху локалните културни разнообразия, така и върху общото европейско измерение, което обхваща споделени аспекти на културата, наследството и историята. Индустриалният период, общ за множество европейски държави, се разглежда като обединяващ исторически период на континента, а индустриалното наследство – като неизменна част от неговото общо минало. Настоящата статия има за цел да разгледа ролята на индустриалното наследство в културните политики, свързани с избора на Европейска столица на културата. Фокусът е върху град София и германския град Кемниц, който носи титлата през 2025 г. Чрез сравнителен анализ се разглеждат сходствата и разликите в подходите на двата града към опазването и интегрирането на индустриалното наследство в съвременния културен контекст, както и неговото използване като инструмент за постигане на стратегически цели. Повдига се въпросът за устойчивостта на проектите след приключването на инициативата и за възможностите за дългосрочно интегриране на индустриалното наследство в културните политики на градовете.

Ключови думи: културни политики, индустриално наследство, София, Кемниц, устойчивост, Европейска столица на културата

INDUSTRIAL HERITAGE IN THE CULTURAL POLICIES OF THE CITIES OF SOFIA AND CHEMNITZ: A COMPARATIVE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THEIR APPLICATIONS FOR EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE

PETYA PESHEVA

European cultural policies emphasise both local cultural diversities and the shared European dimension, which encompasses common aspects of culture, heritage, and history. The industrial period, common to many European countries, is regarded as a unifying historical era for the continent, and industrial heritage—as an integral part of its shared past. This article aims to examine the role of industrial heritage in the cultural policies related to the selection of the European Capital of Culture. The focus is on Sofia and Chemnitz, which hold this title in 2025. Through a comparative analysis, the article explores the similarities and differences in the approaches of the two cities to the preservation and integration of industrial heritage in the contemporary cultural context, as well as its use as a tool for achieving strategic goals. The article also raises the question of the sustainability of projects after the initiative concludes and the possibilities for the long-term integration of industrial heritage into city cultural policies.

Keywords: cultural policies, industrial heritage, Sofia, Chemnitz, sustainability, European Capital of Culture

1. УВОД

Европейските културни политики поставят акцент както върху локалните културни разнообразия, така и върху общото европейско измерение, което обхваща споделени аспекти на културата, наследството и историята. Индустриалният период, общ за множество европейски държави, се разглежда като обединяващ исторически фактор на континента, а индустриалното наследство – като неизменна част от неговото общо минало. Настоящата статия има за цел да разгледа ролята на индустриалното наследство в градските културни политики и културните програми, свързани с избора на Европейска столица на културата. Фокусът е върху град София, която беше кандидат за ЕСК през 2019 г., и германския град Кемниц, който носи тази титла през 2025 г. Разглеждат се сходствата и разликите в подходите на двата града към осмислянето, опазването и интегрирането на индустриалното наследство в съвременния културен контекст. Градовете София и Кемниц споделят някои общи исторически характеристики. Те са бивши индустриални центрове, разширени по време на социалистическия период и преминали през деиндустриализация след 90-те години на ХХ век. И двата града залагат на индустриалното наследство като ключов елемент в културните си политики, свързани с кандидатурите им за Европейска столица на културата. Сходното им минало, свързано с индустриализацията, социалистическия период и последвалата постсоциалистическа трансформация, както и усилията за културно репозициониране на наследството, останало от този период, ги правят подходящи обекти за сравнителен анализ.

2. ЗНАЧЕНИЕ НА ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО. ИНИЦИАТИВАТА „ЕВРОПЕЙСКА СТОЛИЦА НА КУЛТУРАТА“ КАТО КАТАЛИЗАТОР ЗА НЕГОВОТО РЕИНТЕГРИРАНЕ

Индустриалната епоха, споделена от множество европейски държави, се утвърждава като важен обединяващ фактор в историческото развитие на континента. Индустиалното наследство се възприема не само като свидетелство за икономическия и технологичен напредък на Европа, но и като съществен елемент от нейното колективно историческо и културно минало.

Материалните бази от индустриалния период се сблъскват с множество предизвикателства, свързани с тяхното осмисляне като ценност със собствен смисъл и значение, като *място на памет* (Nora, 1989), която да се съхранява и припомня, и като неизменна част от историята на Европа. От друга страна, индустриалният период невинаги се възприема еднозначно, затова неговото наследство често се тълкува по противоречиви начини и представлява своеобразно поле на противопоставяне. Тази негова амбивалентност задълбочава проблемите, с които бившите индустриални градове се сблъскват.

От теоретична перспектива можем да позиционираме и разглеждаме постиндустриалните обекти като места със собствена ценност и значение, изгубили специфичния си смисъл във времето (Augé, 1995; Tuan, 1977), като места на паметта. Този вид наследство не може да бъде разглеждано като „мъртва, фиксирана, немобилна“ локалност, приемана за даденост, нито като празен контейнер, предназначен да поеме друго съдържание (Shields, 1991). Това, от което се интересува антропологическият подход към местата и пространствата, е техният човешки смисъл. Тази перспектива включва не само историческото и физическото им възпроизводство, но и вложените в тях чувства, желания, емоции и социални взаимодействия (Gieseeking, Mangold, Katz, Low, Saegert, 2013). На практика обаче постиндустриалното наследство изглежда трябва да „заслужи“ своето място в градската среда и обикновено се възприема като „контейнер“ за различни, най-често културно-творчески инициативи. Индустриалните обекти често биват възприемани като пространства, лишени от собствена стойност и съдържание, които получават смисъл само чрез адаптирането им за друг вид дейност, която да ги превърне от празни контейнери в места по смисъла на Марк Оже (Augé, 1995). Концепцията за интегриране на индустриалното наследство все по-често се свързва с адаптивното му повторно използване. То се разглежда като начин за придаване на нова стойност на тези обекти, което може да генерира икономически ползи и да стимулира местното развитие. Този подход към индустриалните места съществено се отличава от традиционните практики за опазване на културното наследство, които обикновено се фокусират върху мемориализацията или монументализацията, без да предвиждат активна функция или ново пред-

назначение на културните обекти. Разказът за други исторически обекти като дворци и крепости, които отдавна не изпълняват оригиналната си функция, е различен. Те обикновено не се описват с термини като „неизползваемост“, „икономическа неефективност“ и „изостаналост“. За индустриалното наследство обаче езикът, с който се борави, често подчертава необходимостта тези пространства първо да се трансформират в продуктивни обекти, преди да се говори за тяхното съхранение и опазване (Jones, Zhang, 2024). В този контекст, както отбелязват и Лузиани и Паноцо (цит. по Jones, Zhang, 2024), индустриалните обекти се възприемат като „празни контейнери“, които трябва да бъдат запълнени с предварително определени функции и съдържание, превръщайки ги най-често в креативни центрове, свързани с изкуство и дизайн, или употребявайки ги за кина, театри, концертни зали, галерии. Креативните артистични практики изглежда имат най-голяма роля за придаване на смисъл и ценност, които да върнат индустриалното наследство обратно в градската среда. Въпреки подхода, който инструментализира индустриалните обекти и ги разглежда като пространства или контейнери без собствена стойност, според Дела Лучия и Пашкевич (цит. по Jones, Zhang, 2024) надеждата е в това, че именно той ще допринесе за тяхното опазване, като същевременно ги интегрира в местните кръгове икономики. От друга страна, възприемайки тези сгради единствено като туристически ресурс или пространства, които трябва да бъдат запълнени с различен смисъл, съществува реален риск от загуба или заличаване на тяхната първоначална материалната и нематериална стойност (пак там).

В редица държави официалните институции осмислят и осъзнават възможните икономически ползи от обектите, останали от индустриалния период, и потенциалния им принос за създаване на привлекателен имидж и развитие на града. Съществуват модели на инициативи „отгоре“ (Кемниц, Ливърпул), в които институциите заемат активна страна в опазването на индустриалното наследство на градовете. Много от инициативите за адаптиране на бивши индустриални обекти и опити за спасяването им от разрухата обаче тръгват „отдолу“. Редица световни примери показват, че независими организации на архитекти и артисти са първите, които разпознават изоставените индустриални обекти като ценност, която трябва да бъде съхранена. Програмата „Европейска столица на културата“ се очертава като възможен посредник между институционалните и гражданските усилия, действайки като катализатор за активното реинтегриране на индустриалното наследство в съвременните градски и културни политики.

3. ИНИЦИАТИВАТА ЕСК КАТО КАТАЛИЗАТОР ЗА РЕИНТЕГРИРАНЕ НА ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО. ДОБРИ ПРАКТИКИ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАДОВЕ

Инициативата „Европейска столица на културата“ стартира през 1985 г. по предложение на министрите на културата на Гърция (Мелина Меркури) и Франция (Жак Ланг). Основната ѝ цел е да подчертае значението на културата като средство за европейска интеграция. Изборът на градове се осъществява от Съвета на Европейския съюз по препоръка на Европейската комисия, съвместно с Европейския парламент, като всяка година един или повече градове получават титлата за срок от една година.

Програмата ЕСК поставя във фокус не само локалните културни специфики на градовете, но и общото им културно минало, част от които е индустриалното наследство. Покрай тази инициатива се заражда и един нов поглед върху културата и наследството – не само като символна, но и като икономическа сила, което е тясно свързано с развитието на творческите индустрии и тяхното участие като механизми за възстановяване на постиндустриални пространства. В допълнение към икономическото и социалното въздействие, инициативата ЕСК предоставя възможност на кандидатстващите градове да развият стратегии за културна отвореност, европейска свързаност и многообразие, с цел да преобразят своето индустриално минало и да изградят нова културна идентичност (Urbančiková, 2018). Съществуват множество примери, в които участието в проекта ЕСК се явява катализатор за преосмисляне на бившите индустриални обекти, включвайки ги, най-често през културно-творчески събития, в културния живот на градовете.

Заедно с положителните аспекти, които се свързват с инициативата ЕСК, обаче съществуват и редица рискове, които поставят индустриалното наследство в ролята на инструмент, двигател, мотор и то често бива мобилизирано както „отгоре“ – като ресурс за изпълнение на стратегии и политики, често с наднационален характер, – така и „отдолу“ – като икономически изгодна материална база, създаваща привлекателен имидж, – без при това да се отчита неговата реална ценност и да се осмисля като културно наследство. Политиките по инструментализиране на наследството и културните процеси са свързани с мобилизирането им в изпълнение на културни програми и стратегии, силно повлияни от наднационални тенденции, и са част от тенденция, свързана със стремежа на постиндустриалните градове към трансформация в „културни столици“. Тя включва физическо възстановяване на изоставени индустриални обекти като част от цялостно предефиниране на представата за града, създаване и представяне на културни артефакти (места на показ), икономическа ориентираност към консумация. Културните и творческите дейности се възприемат като мерки от спешна необходимост за съживяване на градовете и се превръщат в централни за тяхното общество и икономика. Икономическият

подход към наследството и културните практики на локално ниво са част от по-глобален процес, който ги възприема като катализатор за икономическо развитие и туристически ръст и включва тяхното количествено измерване. Управляващите виждат в тази тенденция сравнително лесен, нискобюджетен и сигурен начин да развият градовете в нови алтернативни образи и икономически реалности (Johnson, 2009: 6).

4. ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ КАТО СРЕДСТВО ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ НА КУЛТУРНАТА СТРАТЕГИЯ ЗА ЕСК

Според чл. 6 от приетия през 2009 г. в България Закон за културното наследство индустриалното наследство представлява част от културното наследство на страната. Като културно наследство, то е носител на историческа памет, национална идентичност, има научна и културна стойност, представлява обществено достояние и се ползва със закрилата на държавните органи в интерес на гражданите (Закон за културното наследство, чл. 2, 6). То е „послание от миналото“ (Кръстев, 2008), разказ за живота на работниците, условията на труд, политическата реалност, която носи времето (Landry, Matarasso, 1999: 38). Не всички държави обаче, включително и нашата, успяват да постигнат съгласие и да направят адекватна преоценка на близкото минало както на политическо, така и на обществено ниво, а продължаващото противопоставяне представлява съществена пречка за преосмисляне на материалната база, останала от него. Наследството от по-новата ни история, в частност индустриалното наследство, е силно подценявано, „липсва нагласа и умение за използването и адаптирането му за съвременния живот“ (Кръстев, 2008: 7).

Допълнителна трудност, възпрепятстваща намирането на начини за адаптиране на индустриалното наследство, е неговата приватизация и смяна на собствеността. Почти всички сгради от индустриалния период преминават в частно притежание, включително тези, обявени за паметници на културата. Частните лица нямат стимул и финансова полза от скъпата им поддръжка и те се оказват в тежест за своите собственици. На тяхно място бързо започват да се изграждат нови сгради, най-често офисни центрове, които носят със себе си бързи приходи. По този начин „стотици стари ценни сгради, вместо да бъдат внимателно адаптирани за съвременни функции, се събарят в стремежа за бърза и лесна печалба“, с което се нанася вреда както върху идентичността на средата, така и върху цялостния пейзаж (Кръстев, 2008: 7). Липсата на адекватни законодателни мерки и осмисляне на ценността на наследството от по-ново време стеснява възможностите на държавните и общински институции за намеса при неговото опазване.

В сравнение със световните и европейски тенденции, в България процесите по осмисляне на индустриалното наследство като важна част от историята на града значително изостават, като започват да стават по-видими около раздвижването на културните пластове, свързано с излъчването на първата българска Европейска столица на културата през 2019 г. Кандидатурите на гр. София и гр. Пловдив за ЕСК през 2019 г. са част от процеси, които целят промяна на имиджа на градовете и тяхното развитие, стимулиране на инвестициите, туризма и пр. Насоките за кандидатстване за ЕСК и тяхното приложение на локално ниво могат да се възприемат като част от т.нар. проектна култура (Дичев, 2005), която спуска „отгоре“ основни изисквания и ключови думи, които градовете кандидати следва да включат като акцент в концепцията на предложената културна програма. Сред тях е т.нар. европейско измерение, което се отнася до общите аспекти на европейската култура, наследство и история. В него се включват обекти, наследени от индустриалния и социалистическия период, които представляват част от общоевропейското минало и развитие.

Инициативата ЕСК в столицата създава възможност за реинтегриране на индустриални обекти в градската среда през артистични намеси. За кратък период се появяват множество артистични инициативи, насочени към адаптиране на бивши индустриални обекти, които срещат подкрепа от страна на местната власт. По този начин, в условията на състезанието за титлата ЕСК, представители на градската управа, неправителствени организации и независими артисти се оказват партньори както за постигане на собствени интереси, така и за разрешаване на общи проблеми. Интересът на независимите артисти към пустеещото наследство има редица ползи за общинските структури – временното ползване за артистични цели би осигурило поддръжката и „осветяването“ на проблемни, изоставени сгради и индустриални зони, тяхното развитие, повишаване на стойността им и привличане на инвеститорски интерес. По онова време този модел на развитие на бивши индустриални градове във все по-голяма степен започва да се осъзнава като печеливша стратегия и сред управляващите културните политики в София (вж. също Пешева, 2015; Пешева, 2016).

Мобилизира се изоставеното индустриално наследство като сцена на артистични проекти и креативни дейности, което представлява стъпка към изпълнение на целите, заложили в апликационната книга на столицата за „ЕСК 2019“. Превръщайки индустриалното наследство в средство за постигане на цели, каквато е титлата ЕСК, то бива инструментализирано. От гледна точка на местната власт усвояването на изоставени пространства от независими артисти и организации се превръща в ресурс за създаване на благоприятна креативна среда, „мотор“ и „двигател“ за икономически прираст, създаване на имидж на самата институция като подкрепяща алтернативната културна сцена, изпълнение на планове за деконцентрация и децентрализация на

културния живот, съобразени с международни директиви, и най-вече – за изпълнение на условията за достигане до титлата ЕСК. Поставянето на темата за адаптирането на индустриалното наследство чрез независими артистични практики в контекста на кандидатурата на София за ЕСК води до съмнения доколко желанието за съхраняване и интегриране на наследството представляват реално осмислен проблем на институционално ниво и доколко е част от т.нар. проектна култура, спусната „отгоре“, която служи за изпълнение на политики и стратегии, свързани най-вече с успешната кандидатура на града. Тук основателно възникват въпросите дали индустриалното наследство би имало шанс за втори живот извън политиките за ЕСК, които акцентират върху общото европейско минало на градовете, доколко програмата на ЕСК допринася само за временното активизиране на тази тема, и дали тя ще доведе до реално преосмисляне и преоценка на неговата историческа стойност извън тази кандидатура.

Процесите, задействани в рамките на инициативата Европейска столица на културата, крият рискове, свързани с редуцирането на индустриалното наследство до инструмент за постигане на политически и икономически цели. По този начин се подкопават неговата стойност, смисъл и съдържание. Като пространства на паметта, индустриалните обекти представляват сложен и многопластов културен конструкт. Въпреки това те се възприемат предимно като артистично предизвикателство с нестандартна привлекателност и икономически потенциал, способни да създадат разпознаваем имидж. Така паметта и проблематичната многопластовост на постиндустриалните пространства биват изтласкани или напълно пренебрегнати.

След отшумяването на еуфорията около неуспешната в крайна сметка кандидатура на гр. София за Европейска столица на културата голяма част от свързаните с нея инициативи бяха преустановени. Единствено проектът за трансформация на бившата Топлоцентрала на НДК успя да се развие устойчиво. Сред основните фактори за този успех могат да се открият създадената инерция покрай кандидатурата, държавната собственост на обекта, както и активното участие на обединението от независими артисти, подкрепени от чуждестранните културни институти в София и различни международни мрежи, което спомогна за ангажирането на Столична община като партньор. Въпреки този успешен към момента пример, неуспехът на по-голямата част от започнатите инициативи показва, че индустриалното наследство не се възприема като дългосрочен приоритет от институциите. Извън рамките на инициативата ЕСК то остава в периферията на културната политика, което засилва впечатлението за неговото инструментализиране в служба на временни и наложени „отгоре“ стратегии.

Едва близо десетилетие по-късно се появява нова инициатива – „Нов живот за Сточна гара“, реализирана от организацията „Градоскоп“ с подкрепата на Национална компания „Железопътна инфраструктура“, програма „Творческа

Европа“ на Европейската комисия, Национален фонд „Култура“ и програма „Култура“ на Столична община. Проектът има за цел да преобрази някогашното индустриално пространство в нов културен център на града. Устойчивостта на тази инициатива тепърва предстои да бъде оценена.

На този фон град Габрово, кандидат за титлата Европейска столица на културата през 2032 г., притежава потенциал да промени тази негативна доминираща тенденция, като изведе индустриалното наследство до стабилен и дългосрочен приоритет. Това изглежда още по-реалистично в светлината на вече натрупаните местни практики и традиции, които могат да бъдат използвани като основа за устойчива и интегрирана културна стратегия.

5. РЕИНТЕГРАЦИЯТА НА ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО В СЪВРЕМЕННАТА КУЛТУРНА СРЕДА: ДОБРИ ПРАКТИКИ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАДОВЕ

В рамките на инициативата ЕСК се забелязва устойчивото присъствие и нарастващата значимост на индустриалното наследство. В своята статия „Идентифициране на ролята на индустриалното наследство в програмата „Европейска столица на културата“ З. Джоунс и Х. Жанг анализират присъствието на индустриалната тема в програмите на 36 града, домакини на ЕСК за периода 2006 – 2023 г. Според изследването 24 от тях изрично включват темата за реинтеграцията на индустриалното наследство в своите кандидатури, а още два града засягат свързани с нея елементи в програмната си дейност. Само три от всички разгледани градове не проявяват интерес в това направление. Общо 66% от градовете, сред които и Пловдив, предприемат конкретни стъпки за възстановяване и повторно използване на индустриални обекти, свързани с участието си в ЕСК, а цели 72% засягат темата поне частично. Авторите подчертават, че тези данни свидетелстват за устойчивото присъствие и нарастващата значимост на индустриалното наследство в начина, по който се представя европейската култура и история чрез платформата на ЕСК (Jones, Zhang, 2024).

Примери за градове, които са реинтегрирали индустриалното наследство като част от своята програма за Европейска столица на културата, включват изоставената промишлена зона на пивоварна „Световар“, трансформирана в културен център по време на инициативата в Пилзен през 2015 г. Подобен подход е възприет и в Пловдив, където по повод титлата през 2019 г. бивш тютюнев склад е адаптиран като ново пространство за изкуство (вж. повече у Гергова, Гергова, 2016). През 2023 г. Тимишоара също интегрира в програмата си редица неизползвани индустриални обекти като фабрика за цигари, фабрика за шапки, шивашката фабрика *Garofit*, както и фабриките „Лазур“ (за сапун и боя) и „Оптика“, които са превърнати във функционални творчески пространства (Jones, Zhang, 2024).

Особено показателен за успешна синергия между Античност и по-нова история е примерът с гръцкия град Елевсина, носител на титлата ЕСК за 2023 г. Още през 1975 г. старата фабрика за маслини се превръща в сцена за ежегоден арт фестивал и културен център, демонстрирайки как индустриалното наследство може да бъде съзнателно интегрирано в съвременната културна идентичност на града. Елевсина представлява пример за хармоничното развиване на наследство от различни исторически периоди и подчертава необходимостта от съвместно съществуване на различни исторически пластове – античен и индустриален, без приоритизиране на „представителното“ антично наследство (Jones, Zhang, 2024). В град Елевсина титлата ЕСК е само още един повод да се доразвие вече започналата инициатива за реинтегриране на индустриалното наследство и да се насърчи осведомеността на жителите и посетителите за неговата история. Тук културните практики се превръщат в мост между Античност и близко минало, без да отдават приоритет на първото (пак там).

Ливърпул е друг показателен пример за постиндустриален град, който започва да развива индустриалното си наследство още преди да стане ЕСК през 2008 г. През 1980 г. започва трансформацията на изоставения Алберт Док в многофункционално културно и търговско пространство, което играе ключова роля за културната стратегия на града. За разлика от други градове, Ливърпул използва титлата ЕСК не за да акцентира върху индустриалното наследство, а за да подчертае новата си културна идентичност, като така индустриалното минало остава на заден план (пак там).

Друг положителен пример за осмисляне и опазване на наследството от индустриалната епоха е германският град Кемниц, избран за ЕСК през 2025 г., където се наблюдава ясна последователност на възприемането на индустриалното наследство като ценност, която трябва да бъде опазена и надграждана, далеч преди кандидатурата на града за ЕСК. Тук кандидатурата идва не като външен стимул, а в резултат на усилията на саксонския регион да опази, адаптира и надгради индустриалната култура и наследство съобразно обществените нужди.

6. ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА КЕМНИЦ КАТО УСТОЙЧИВ КУЛТУРЕН РЕСУРС

Кемниц е град с дълги индустриални традиции, който преминава през редица трансформации – от богат индустриален център до „град на работническата класа“, за да спечели титлата „Европейска столица на културата“ през 2025 г. В основата на този път стои индустриалното наследство на града, което играе ключова роля в изграждането на неговата културната идентичност.

Форми на ранна индустриална активност в региона датират още от XIV век, което по-късно създава предпоставки за разцвета на индустриализацията.

През 1800 г., благодарение на географското си положение, развито селско стопанство и търговски потенциал, Саксония заема ключово място в индустриалното развитие на Германия. Текстилното производство и машиностроенето поставят основите на модерната индустрия, а в началото на XX век регионът е най-силно индустриализираният в страната (Industriemuseum Chemnitz, 2024). След Втората световна война гр. Кемниц преживява тежки разрушения и е преименуван на Карлмаркшат. В периода на социалистическо управление градът се развива според новата градоустройствена програма в стил източен модернизъм. През 1990 г. възвръща историческото си име, а в следващите години реструктурира изоставените индустриални зони и обновява празните сгради от индустриалния период. Реструктурирането на града и съживяването на изоставените индустриални зони се превръщат в основни теми за градската управа.

През 2020 г. градът е избран за Европейска столица на културата за 2025 г. с мотото *C the Unseen*, което насочва вниманието към невидимите, неразкрити, забравени индустриални места и историите, свързани с тях, използвайки миналото като отправна точка към бъдещето (Chemnitz Travel, 2025). Значимостта на индустриалното наследство в региона обаче намира институционален израз още през 1999 г., когато Кемниц, заедно с градовете Кримичау, Еренфридерсдорф и Бауцен, създават Асоциацията на саксонските индустриални музеи. Това е публична структура, която управлява и финансира музеите в региона. Обекти като текстилната фабрика „Гебр. Пфау“ в Кримичау, калаената мина и минераложкият музей в Еренфридерсдорф, енергийната фабрика „Кнаппенроде“ се считат за основополагащи стълбове на саксонската индустрия. Те функционират като музеи на индустриалното наследство и заедно съставляват ядрото на Асоциацията на саксонските индустриални музеи, създадена с цел съхранение, представяне и популяризиране на индустриалната история на региона като важен аспект от историята, традицията и идентичността на федералната провинция Саксония (Industriemuseum Chemnitz, 2024). И четирите музея от асоциацията са включени в Европейския маршрут на индустриалното наследство (*European Route of Industrial Heritage*).

Работата на Асоциацията не се изчерпва с опазването на индустриалното минало; тя цели и неговото активно включване в настоящето и бъдещето на региона. В основата на дейността ѝ стои стремежът да се предаде гордостта на саксонското население от постиженията на техните предци. Същевременно се насърчава откритост към техническо и икономическо развитие. Посетителите не са просто наблюдатели, а участници в процес на учене и преживяване, при който чрез експозиции и програми се илюстрират сложните взаимовръзки между технологии, икономика, общество, екология и култура, целяйки формиране на по-дълбоко съзнание и отговорност към настоящето и бъдещето (Sächsisches Industriemuseum, 2025).

Значението, което има индустрията за Кемниц и региона, е представено в музея на индустрията в града. Той се помещава в реставрирана леярна с архитектура от началото на XX век, съчетана със съвременна стъклена архитектура. Тази архитектурна комбинация между минало и настояще символизира връзката между история и съвременност, представени в музея. В него може да се проследи индустриалната история на града и етапите, през които преминава от неговото създаване до наши дни. Там могат да се видят както исторически текстилни машини и все още функциониращ едноцилиндров парен двигател от 1896 г., така и съвременни индустриални роботи, които прокарват връзка между минало и настояще (Chemnitz Travel, 2025). Музеят предлага богата програма за всички възрасти и интереси: от образователни проекти за ученици до специализирани екскурзии и демонстрации на исторически технологии. Особено внимание се отделя на човешките истории на предприемачи, работници и техните семейства. Музеят предлага разбиране чрез преживяване под мотото „Изживейте и разберете индустриалната култура“, както и различни дейности, свързани с образователни цели, предназначени за учебни заведения и интердисциплинарни предмети (Industriemuseum Chemnitz, 2024).

В рамките на проекта „Европейска столица на културата 2025“ Индустриалният музей в Кемниц представя изложбата „Разкази за трансформация“ (*Tales of Transformation*), посветена на развитието на града от времето на индустриализацията до днешните процеси на трансформация. Изложбата позиционира Кемниц като „саксонския Манчестър“, но подчертава, че подобни индустриални градове могат да бъдат открити из цяла Европа, включително в България. Чрез съпоставка между градове като Габрово (България), Лодз (Полша), Тампере (Финландия), Мюлуз (Франция) и Манчестър (Обединеното кралство) изложбата задава ключовия въпрос: Какво могат да научат тези индустриални градове един от друг в процесите по опазване, приобщаване и развитие на индустриалното си наследство? Разгледани са истории на хората, дали живот на индустриалните сгради – от тяхното създаване до днес. Програмата включва разходки, четения, филмови прожекции, работилници, лекции и концерти (пак там). Паралелно с тази инициатива, проектът „Метаморфози на работното облекло“, финансиран по програма „Творческа Европа“, свързва шест индустриални града: Кемниц, Габрово, Лодз, Манчестър, Мюлуз и Тампере в обща артистична и културна мрежа. Целта е да се преосмисли индустриалното минало чрез съвременно изкуство и общностен диалог.

Кемниц и съседните градове предлагат пример за стратегическо и цялостно управление на индустриалното наследство, при което миналото не е просто обект на консервация, а ресурс за формиране на идентичност, социална ангажираност и икономическо развитие. Институционалната рамка, създадена с тази цел, се отличава с ясна визия: индустриалното наследство е не само история, но и механизъм за изграждане на обществена гордост, образователна платформа и културен капитал, който може да се превърне в основа за устой-

чиво развитие. Моделът показва как индустриалната култура може да бъде използвана като свързващо звено между поколенията. Тук наблюдаваме последователна и дългосрочна политика по отношение на индустриалната култура, като нейната стойност се признава, съхранява и надгражда далеч преди кандидатурата на града за Европейска столица на културата. Кандидатурата не се явява външен стимул или инструмент за ускорено развитие, а по-скоро естествено продължение на вече утвърдените усилия на саксонския регион да адаптира индустриалното наследство спрямо съвременните културни, социални и образователни нужди на населението. В това се корени и съществената разлика между подходите на градовете Кемниц и София към тяхното индустриалното минало. Докато в първия случай индустриалното наследство е вече установен стратегически ресурс, във втория то се използва предимно като временен инструмент за постигане на конкретни проектни или програмни цели.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Инициативи като Европейската столица на културата могат да бъдат ключова възможност за адаптивна повторна употреба, трансформация и опазване на индустриалното наследство. Реинтегрирането на индустриалните обекти като сцена за независими артистични дейности може да им вдъхне нов живот, като допринесе за архитектурното им обновяване, привличане на обществено внимание, развитие на нови културни функции и вписване в съвременни урбанистични контексти. Това е един от работещите начини този вид наследство да бъде спасено от разруха и забравя. Когато обаче това наследство се използва основно като инструмент за културни политики или като фон за артистични интервенции, без ясно съзнание за нуждата от съхранение на паметта им, то рискува да изгуби своята историческа дълбочина. Естетизирането на такива пространства извън техния контекст може да ги превърне в обикновен декор, вместо да ги утвърди като самостоятелна културна ценност със смисъл и памет.

В случая на гр. Кемниц индустриалното минало е разгледано не просто като архив от сгради, а като източник на идентичност, социален капитал, възможност за културно и икономическо обновление и мост към бъдещето. Градът успява стратегически да интегрира това наследство в своята визия за развитие, използвайки го като основа за съвременни културни политики и децентрализация. Така бившите индустриални зони се превръщат в сцени за изкуство, образование и социална ангажираност. В Саксония се наблюдава ясно институционализиране на индустриалното наследство чрез създаването на мрежи като Асоциацията на саксонските индустриални музеи и включването ѝ в Европейския маршрут на индустриалното наследство. Подобна координирана рамка липсва в София, където управлението на индустриални обекти е разпокъсано между различни институции и частни собственици. Столицата

остава по-скоро в периферията на този тип трансформации. Въпреки наличието на значими индустриални обекти с културна и историческа стойност, тяхната роля в културната политика е слабо дефинирана, често оставена на пазарни сили, частни интереси или спорадичен активизъм. Липсата на цялостна дългосрочна визия и институционална рамка води до пропуснати възможности за превръщане на тези пространства в места на колективна памет, културна активност и социална интеграция.

Ключова разлика между двата града е и начинът, по който се изгражда културният наратив. Докато Кемниц открито заявява своята индустриална идентичност и я влита в кандидатурата си за Европейска столица на културата, за София индустриалното наследство често остава в периферията на официалния културен разказ, който продължава да акцентира основно върху античното, духовното и средновековното наследство. Индустриалното такова остава на заден план, все още неразчетен и често negliжиран потенциал, чиято съдба остава неясна в отсъствието на цялостна визия и институционална воля. Това води до явен дисбаланс, в който определени исторически пластове са силно представени, а други – почти напълно изтрити.

Кемниц възприема индустриалното наследство като активен културен ресурс и стремеж към устойчивост. София, от своя страна, демонстрира по-фрагментарен и реактивен подход. Двата града имат сходен произход като индустриални центрове от края на XIX и началото на XX век, но културните им политики спрямо индустриалното наследство се различават съществено както по стратегически визии, така и по конкретни реализации.

И все пак примери като Регионалния център за съвременни изкуства „Топлоцентрала“ в гр. София показват, че когато се създаде партньорство между общината, артистични обединения и международни организации, е възможна успешна трансформация на индустриални обекти в живи културни пространства. Подобни модели следва да бъдат насърчавани и развивани. Индустриалното наследство има шанс да заеме по-видимо място в културния и градския пейзаж, ако се създадат устойчиви обединения между архитекти, артисти, урбанисти и активни граждани, като в същото време индустриалните обекти се осмислят като културно наследство, което е носител на памет, смисъл и ценност. Именно тези фактори могат да преформулират мястото на индустриалното наследство в града, да насочат вниманието към потенциала на изоставените пространства, което да доведе до устойчиви трансформации.

В заключение, бъдещето на индустриалното наследство в София зависи от способността на различни заинтересовани страни да действат колективно и визионерски. Макар към момента градът да не разполага със стратегическа рамка, именно чрез споменатите обединения и добри примери може да се постави началото на нов подход, в който индустриалното минало не е бreme, а ресурс за културно, социално и икономическо обновление.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гергова, Л., Гергова, Я. (2016). Тютюневият град: дискурсът на индустриалното наследство. *Българска етнология*, 2, 243–258. [Gergova, L., Gergova, Y. (2016). Tyutyuneviyat grad: diskursat na industrialното nasledstvo. *Balgarska etnologia*, 2, 243–258].
- Дичев, Ив. (2005). *Пространства на желанието, желания за пространство. Етюди по градска антропология*. София: Изток-Запад. [Ditchev, Iv. (2005). *Prostranstva na zhelaniето, zhelania za prostranstvo. Etyudi po gradska antropologia*. Sofia: Iztok-Zapad].
- Закон за културното наследство. (2009). Обн. ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г. [Zakon za kulturnoto nasledstvo (2009). Obn. DV, br. 19 ot 13.03.2009 g.]. <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>
- Кръстев, Т. (2008). Проектозаконът за културното наследство: Рисковете. *ИКОМОС България*. [Krstev, T. (2008). Proektozakon za kulturnoto nasledstvo: Riskovete. *ICOMOS Bulgaria*], http://icomos-bg.org/filebank/att_28.pdf
- Пешева, П. (2015). Пост-индустриалните пространства за творчески практики: от периферия към център, от алтернативно към пазарно. *Семинар_BG*, 12. [Pesheva, P. (2015). Post-industrialnite prostranstva za tvorcheski praktiki: ot periferia kam tsentar, ot alternativno kam pazarno. *Seminar_BG*, 12]. https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy12/633-post_industrialnite_prostranstva.html
- Пешева, П. (2016). *Нови артистични практики, алтернативни градски пространства. Адаптиране на индустриално наследство от независимата артистична сцена в контекста на кандидатурата на гр. София за Европейска столица на културата 2019 г.* Непубл. докторска дисертация, СУ „Св. Климент Охридски“ [Pesheva, P. (2016). *Novi artistichni praktiki, alternativni gradski prostranstva. Adaptirane na industrialno nasledstvo ot nezavisimata artistichna stsena v konteksta na kandidaturata na gr. Sofia za Evropeyska stolitsa na kulturata 2019 g.* Unpublished doctoral dissertation, Sofia University “St. Kliment Ohridski”].
- Augé, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso
- Chemnitz.travel. (2025). Industrial Heritage History Tour. <https://chemnitz.travel/en/discover-chemnitz/industrial-culture/industrial-heritage-tour/industrial-heritage-history>.
- Gieseking, J., Mangold, W., Katz, C., Low, S., Saegert, S. (eds.). (2013). *The People, Place, and Space Reader*. New York: Routledge.
- Industriemuseum Chemnitz. (2024). Kommen und gehen. <https://industriemuseum-chemnitz.de/dauerausstellung-detail/kommen-und-gehen-135>
- Johnson, L. (2009). *Cultural Capitals: Revaluing the Arts, Remaking Urban Spaces*. London: Routledge.
- Jones, Z. M., Zhang, X. (2024). Identifying the Role of Industrial Heritage in the European Capital of Culture Programme. *Built Heritage*, 8 (20). <https://doi.org/10.1186/s43238-024-00133-4>
- Landry, C., Matarasso, F. (1999). *Balancing Act: Twenty-one Strategic Dilemmas in Cultural Policy*. Strasbourg: Council of Europe.

- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Pardo Abad, C. J. (2020). Valuation of Industrial Heritage in Terms of Sustainability: Some Cases of Tourist Reference in Spain. *Sustainability*, 12 (21): 9216. <https://doi.org/10.3390/su12219216>
- Sächsisches Industriemuseum. (2025). Zweckverband Sächsisches Industriemuseum. <https://saechsisches-industriemuseum.de/zweckverband>
- Shields, R. (1991). *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*. London: Routledge.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Urbančíková, N. (2018). European Capitals of Culture: What are Their Individualities? *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 13 (4), 43–55. <https://um.ase.ro/no134/3.pdf>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ЗЕЛЕНИЯТ КАМПУС ПРЕЗ ПЕРСПЕКТИВАТА НА СТУДЕНТСКИ ИНИЦИАТИВИ ЗА ПОВТОРНО УСВОЯВАНЕ НА ЗЕЛЕНИ ПЛОЩИ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ¹

РАДОСЛАВА КЪНЕВА

Изследването разглежда концепцията за зелен кампус през опита на две студентски инициативи за обновяване и поддръжка на зелени паркови площи в кампусите на Софийския университет от 2010 г. насам. Статията се фокусира върху начините, по които студентите присвояват и трансформират университетските външни пространства. Чрез етнографски подход – теренни наблюдения и неформални разговори със студенти, участвали в инициативите – изследването проследява как студентските колективи конструират представи за „зелен кампус“ и как тези представи се вписват в по-широки културни и политически дискурси за устойчивото развитие, връзката между университета и обществото и правото на град. Основните въпроси, разгледани в статията, са: какви са желанията на студентите за парковата среда около университетските сгради, какви са начините за намеса от тяхна страна и как могат да бъдат разбрани действията им през призмата на по-обхватни проблеми като устойчивост и право на град. Двете избрани студентски инициативи са доброволческа акция за възстановяване на парка зад Философския и Стопанския факултет и работата на студентски клуб С.К.О.Р.Е.Ц. за подобряване на условията за биоразнообразието в зелените площи на Биологическия факултет.

Ключови думи: зелен кампус, студентски инициативи, устойчиво развитие

¹ Изследването е подкрепено от Министерството на образованието и науката в рамките на Националната програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

THE GREEN CAMPUS THROUGH THE PERSPECTIVE OF STUDENT INITIATIVES FOR RECLAIMING GREEN SPACES AT SOFIA UNIVERSITY

RADOSLAVA KUNEVA

The study examines the concept of a green campus through the experiences of two student initiatives for the renewal and upkeep of green spaces on the campuses of Sofia University since 2010. The paper focuses on the ways in which students appropriate and transform university outdoor spaces. Through an ethnographic approach—field observations and interviews with students involved in the initiatives—the research traces how student collectives construct notions of a ‘green campus’ and how these notions fit into wider cultural and political discourses of sustainable development, the relationship between university and society, and the right to the city. The key questions addressed in this paper are: what are students’ desires for the green spaces around university buildings, what are the ways in which they can intervene, and how can students’ actions be understood through broader themes such as sustainability and the right to the city. The two selected student initiatives are a volunteer action to restore the park behind the Faculties of Philosophy and Economics and the work of the student club S.K.O.R.E.C. to improve the conditions for biodiversity in the green areas of the Faculty of Biology.

Keywords: green campus, student initiatives, sustainable development

1. УВОД И МЕТОДОЛОГИЯ

В европейски мащаб устойчивото развитие е в основата на водещи публични политики. Устойчивостта, разбираана през трите ѝ стълба – социален, икономически и природен, определя международни, национални и регионални стратегии за развитие. През последните близо три десетилетия във фокуса на устойчивостта е дебатът за измененията на климата и последиците от тях. Междуправителственият панел за климатичните промени (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) изготвя доклади от 1990 г. насам, в които ясно показва връзката между човешката дейност и причините за измененията в климата, провокирайки нуждата от глобален политически отговор. През 2015 г. ООН формулира 17 цели за устойчиво развитие, които са приети от 193 държави и определят политиките на редица държавни и местни власти в Европа и света. Ангажиментът за ограничаване на въглеродните емисии, за намаляване на социалните неравенства и за опазване на природните ресурси и биоразнообразието е задължение както за публични институции, така и за частния сектор и дори за всеки индивид.

Зеленият кампус представлява обединяване на отделните университетски политики в цялостен подход за постигане на целите на устойчивото развитие (Islam and Dooty, 2015). Понятието обхваща дейностите на преподавателите, администрацията и студентите на университета спрямо основните елементи на устойчивост: енергийна ефективност, опазване на околната среда и управление на отпадъците, както и подобряване на осведомеността по темата (пак там). Кампусът се разбира като повече от сграден фонд и площи, принадлежащи на университета. Той е пространство, което отразява политиките на

институцията, която представлява. Екологичната осъзнатост на институцията се въплъщава във физическите ѝ качества през действия за енергийна ефективност, нулев отпадък и опазване на околната среда. Макар в наличните управленски документи на университети от Европа (и не само) устойчивото развитие да се извежда като основна цел, неговият образ придобива различни измерения. Институционално приетият ангажимент включва промяна в средата, в която студенти и преподаватели учат и работят ежедневно. Остава въпросът до каква степен идеите за устойчивост и „зелените“ практики са видими в кампусите на университета и какъв е ангажиментът на студентите към тях.

Настоящото изследване се концентрира върху перспективата на студентските инициативи и техните разбирания за устойчив зелен кампус, желаната от тях промяна в средата им и начините, по които я постигат. Целта на статията не е да покаже институционалния език на устойчивостта и да оцени ефективността на заложените цели и мерки на университета. Напротив, статията цели да покаже съществуващите на терен разбирания за кампус и ангажимента на студентите към устойчивото му развитие. По този начин проучването обогатява утвърдените понятия за природосъобразност и устойчивост с палитра от тесни по мащаб, но богати на значение студентски действия за усвояване на външни публични пространства към университета. Проследяването на степента на постигане на дадена глобална цел минава не само през нейното количествено остойностяване по предварително зададени критерии, но и чрез вглеждане и интерпретация на конкретни действия на реални личности и социални групи. Поради тази причина изследването се основава на качествени данни от наблюдения и интервюта.

Изследването, проведено между август 2024 г. и юни 2025 г., има за цел да идентифицира устойчиви („зелени“) практики, свързани със зелените площи около сградите на Софийския университет. Зелените площи са избрани, тъй като студентските инициативи касаят основно прилежащите на сградния фонд терени като едно от достъпните за тях пространства, поддаващи се лесно на пряка намеса. В началната фаза бяха анализирани ключови стратегически документи на институцията и бе извършено теренно наблюдение в три кампуса – на Факултета по математика и информатика (ФМИ), Философския и Стопанския факултет (ФФ и СтФ) на 4^{та} километър (появяващ се на места в информационните канали на университета като кампус „Изток“) и Биологическия факултет (БФ).

Документалното проучване установи ангажимент от страна на Софийския университет за изпълнение на целите за устойчиво развитие. Софийският университет „Св. Климент Охридски“ (СУ) приема своята стратегия за постигане на целите на ООН през 2022 г., като изготвя план за действие за следващите пет години. Приетият „План за опазване на околната среда и намаляване на последиците от климатичните промени“ (Софийски университет, 2021), както

и „Стратегията за постигане на глобалните цели на ООН за устойчиво развитие 2022–2027“ (Софийски университет, 2022) са двата основни документа, в които университетът заявява отговорността и политиките си за постигане на „зелено“ бъдеще. Макар да няма изрично позоваване на концепцията за зелен кампус, в документите сградният фонд на университета е споменат многократно по теми за подобряване на условията за разделно събиране на отпадъци, оптимизиране на енергийната ефективност, намаляване на загубите на вода и др. Зелените площи на университета присъстват като мярка със следния текст: „добро управление на Университетски ботанически градини (УБГ), опитното поле, селскостопанските земи и сградите на СУ“ (Софийски университет, 2022: 17), като се предвижда и увеличаването на площите (Софийски университет, 2021: 11).

Теренните наблюдения показаха значителни различия между кампусите по отношение на управлението и поддръжката им. Зелените площи около ФМИ демонстрират високо ниво на поддръжка от професионален градинарски екип и по-висока степен на декоративност и оформеност на зеленината. Подобно отношение към прилежащите открити пространства се наблюдава и пред сградата на БФ. В сравнение, терените около кампус „Изток“ се оформят основно от т.н. саморасла растителност, овощни дървета, по-ниска степен на декоративност и поддръжка. Косенето на трева се осъществява основно пред главните входове на ФФ и СтФ. Една от причините за наблюдаваните разлики може да се търси в разликата в статута на собственост на земята. Сградите на ФФ и СтФ представляват локация с голяма разгърната площ и насищане на сгради, управлявани от СУ. Въпреки това земята около самите сгради, макар и физически прилежаща им, не е собственост на университета. Наблюдаваните белези на устойчиви политики и в трите локации са оскъдни – няколко стойки за велосипеди и стойки за изложби с информация за устойчивото развитие, като изцяло липсват контейнери за разделно събиране на отпадъци. Факторите, които оформят откритите, публични пространства в кампусите на СУ, се влияят слабо или частично от приетите управленски документи.

На втори етап изследването се фокусира върху две студентски инициативи, насочени към подобряване на зелените пространства около университета. Те представляват повторно усвояване на открити пространства в близост до сгради на Софийския университет като пример за промяна и грижа. От едната страна, това предоставя възможност да се проследят физическите промени в пространството, а от друга – да се разберат значенията зад идеята за устойчивост и университетски кампус.

Първата инициатива е на студентски клуб С.К.О.Р.Е.Ц., активен в БФ в последните петнадесет години. Клубът е с основна цел подобряване на „екологични аспекти на устойчивост, свързани с природозащитни дейности и въвличане на студенти в такива“ (Софийски университет, 2014). За своята работа върху зелените площи на БФ клубът печели финансов грант от организацията

„За Земята“ през 2015 г. за дейности по природосъобразно облагородяване на зелените площи. Две години по-късно печели първа награда в общинския конкурс за градско озеленяване *Homemade Green Sofia*. Втората инициатива започва през 2024 г. като доброволческа акция „Заедно да възстановим парка зад Философския и Стопанския факултет на СУ“. Зад акцията стои студентът по политология и член на дипломатическия студентски клуб Андрей Димитров. Събитието се подкрепя от столична районна администрация „Слатина“ в лицето на районния кмет Георги Илиев. Целта на доброволческата акция е да възстанови зелената площ между двата факултета и малкия стадион „Академик“.

Събраният емпиричен материал включва теренни наблюдения по време на събития на двете инициативи, анализ на комуникационни канали и неформални разговори с участници. Тези данни формират основата за по-задълбочено разбиране на неинституционалните форми на ангажимент с устойчивостта в университетски контекст. Текстът на статията се фокусира първо върху идеята за кампуса като повече от физическо пространство, а на второ място интерпретира разбиранията на студентите за зелен и устойчив кампус.

2. КАМПУСЪТ Е: МЯСТО ЗА УЧЕНЕ, МЯСТО ЗА ГРАЖДАНСТВО, МЯСТО ЗА ХОРА И НЕ-ХОРА

Литературата върху висшето образование и в частност университетите показва два основни подхода за тяхното осмисляне от гледна точка на социалните науки. Бояджиева (1998) дефинира първия като либерален поглед, който счита университета за основен фактор за социална промяна на обществото. Втория подход определя като критичен поглед, според който университетът е функция от съществуващите властови отношения и доминантната идеология на обществото, който репродуцира социалните структури, без да ги променя (Бояджиева, 1998: 24–33). Социологическият и същевременно исторически преглед, който Бояджиева прави на връзката между университетите и обществото в едноименната си монография, разкрива трудността в еднозначното тълкуване и анализ на тези взаимоотношения. От една страна, работата ѝ показва отказ от идеята за самостоятелно социално присъствие на образователните институции. От друга страна, активната позиция и (без)действията на отделни актьори са аргумент срещу редуцираната репродуктивна роля на университетите (Бояджиева, 1998: 34). Трудно може да се сведе идеята за университет само до инструментализирането му за постигане на определени социални цели и съответно – до резултат от утилитарните интереси на отделните актьори. Но същевременно интересите на отделните актьори предопределят до голяма степен и политиките на университета. Тези бележки следва да са изходната точка за тълкуването на теренните данни.

В класическото си определение университетът е единство на научно изследване, обучение и личностно формиране (Бояджиева, 1995). В него се привижда специфична концепция за академична свобода, развита през XVIII в. и XIX в. в Германия (Бояджиева, 1998). Образованието, получено в университета, често следва един по-скоро античен идеал извън рамките на утилитарното постигане на власт или печалба (пак там). Нещо повече, пространството на университета излиза от профанното – то е пространство за усамотение, усъвършенстване, постигане на знание. Университетите предоставят спокойна и сигурна обстановка на своите студенти и преподаватели, като дори властите в Оксфорд в началото на XIV в. налагат ограничения на гражданите за спазване на тишина около висшите заведения, за да се гарантират добрите условия: „научните занимания изискват пълна вглъбеност и свобода на духа“ (пак там: 84).

С времето територията, на която се намират университетите и техните земи, наричани кампуси, започва да се използва като означаващо за цялата образователна институция. Думата *campus* е латинска и означава „поле“ и според Оксфордския речник е използвана за първи път в сегашния си смисъл в САЩ през XVIII в. Кампусът на всеки университет включва в себе си сградите, в които се провеждат лекции, и всяка друга инфраструктура на висшето училище – спортна, културна, социална (общезития, столова и т.н.). Съвременните университети провеждат политиките си за устойчивост и социална ангажираност именно чрез своите кампуси. Концепцията за „зелен кампус“ може да се разбере в рамките на либералния поглед за ролята на университета като фактор за социална промяна. По този начин терминът „кампус“ не е неутрален и не се изчерпва само и единствено с физическите характеристики и географското положение на имотите на университета. Напротив, кампусът е място за свобода на духа и вглъбяване с цел постигане на знание и промяна в обществото.

Същевременно, особено в случаите на публичните университети, кампусът се разглежда като общо благо (*commons*) и освен студенти и преподаватели гражданите също са ангажирани с неговото благополучие. Общите блага са ресурси и пространства, които са достъпни за всички членове на общността (виж Harvey, 2011). В градските изследвания това са най-често публични пространства, но също така зелени площи, минерална (или друга) вода, обекти на историческо наследство и т.н. Кампусите на университетите, т.е. сградният фонд и прилежащите територии, са мислени като обществени пространства, достъпни за всички, макар и със специфичен режим на ползване. Поради тази характеристика състоянието на кампусите на публичните висши заведения могат да се мислят през идеите на Льофевр (1996) за правото на град. Правото на град е правото да се участва в неговото създаване и преобразяване. В своята радикална форма то представлява пълното колективно право да се преобрази градът и да се създаде нова градска среда и нов социално-икономически ред. Едно от основополагащите измерения на това право е възможността за присвояване и сътворяване на градското пространство чрез активно участие.

Случаят на Софийския университет може да бъде разглеждан през най-различни елементи, както в историческа перспектива, така и в съвременни казуси. Университетът е основа през 1888 г. не без конфликти в обществено мнение относно нуждите и ролята на висшето образование (Бояджиева, 1998). Сградният фонд на университета е в постоянно състояние на недостиг (виж „Университетът“, 1999). Централната сграда на Ректората се строи между 1924 г. и 1934 г., макар че още 1898 г. се създава ефория „Евлоги и Христо Георгиеви“ (Донков, 1999). Преди завършването на Ректората се отваря построената през 1928 г. сграда на Агрономо-лесовъдния факултет, понастоящем сградата на БФ. Другите факултети са разпръснати в различни общински и държавни сгради (Огнянов, 1999). След 1960 г. се изместват факултетите по физика, химия и математика в кв. Лозенец: ФМИ – в сграда на бившия френски мъжки колеж от 1934 г., Физическият факултет – в сграда за общежитие на Висшата партийна школа от 50-те години. Сградите на ФФ и СтФ са поместени в сгради от комплекса на БАН на 4-ти км, основно строени през 50-те и 60-те години на миналия век. Настоящата статия не претендира за изчерпателен анализ на значението на кампуса на Софийския университет за обществото. Въпреки това заслужава да се отбележи, че във всеки етап от историческото развитие на университета се наблюдават последователни усилия за материално обезпечаване на отделните факултети. Необходимостта от собствени сгради, гарантиращи пълноценния живот и образование на студентите, е ясно осъзната и се проявява в постоянна борба за тяхното осигуряване. Разпръснати из целия град, тези сгради често приютяват факултети заедно с други публични институции. Избраните тук студентски инициативи по никакъв начин не могат да обхванат напълно проблема за откритите пространства на кампусите на университета и за тяхното управление и предназначение. Въпреки това считам, че дори тези два казуса могат да представят някои от основните теми и елементи на един по-широк изследователски проблем.

Двете инициативи – на студентски клуб С.К.О.Р.Е.Ц. и на студента Андрей Димитров, са специално насочени към прилежащите площи на сгради на Софийския университет – съответно Биологическия факултет и Философския и Стопанския факултет. Членовете на клуб С.К.О.Р.Е.Ц. поддържат зелените площи зад БФ по начин, който да съответства на факултета (по техни думи), т.е. като се грижат за градското биоразнообразие на първо място. Освен с грижа към не-човешки биологични видове, С.К.О.Р.Е.Ц. използват площта зад сградата си и за провеждане на обучения и студентски изследвания. Студентите от клуба поставят хранилка за птици през зимата, редовно записват наблюденията си – брой и вид птици, които посещават хранилката, честота и поведение на птиците. От събраните данни публикуват статия (виж Nenov et al., 2016). Допълнително студенти по ботаника имат възможност да наблюдават растения, посадени от клуба, директно на зелената площ. Това включва

водни растения като водната леща, поставена в изкуствен малък воден обект. В същия вкопан воден обект (фиг. 1) студентите наблюдават земноводни като различни видове жаби, които хвърлят хайвера си вътре. Инфраструктурата на СУ предоставя на своите студенти от БФ достъп до опитно поле в квартал Кръстова вада с обработваеми земи и парник. Въпреки това близостта на зелените площи до сградата на факултета е основна причина за нейното усвояване от страна на студентите. Тъй като прекарват там голяма част от времето си, както свободно, така и заето с лекции и упражнения, кампусът на техния университет представлява незаменимо пространство за личното им формиране. Двама от интервюираните дългогодишни членове на клуба споделят като важни не само ценния опит, който са натрупали, но и силните приятелски връзки, които поддържат десет години по-късно. Това е вследствие на цялостната работа на клуба, в която грижата за зеленото пространство е само малка част. Въпреки това в отношението им към кампуса проличава разбирането му като пространство за обучение и изследователско любопитство и място за не-хора (жаби, водни лилии, птици и др.).

Фиг. 1. Изкуствен малък воден обект в зелената площ на Биологическия факултет (Сн. © Радослава Кънева, 2025)

„Паркът, намиращ се зад Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ има нужда от нашите общи усилия, за да върне старата си красота“ – пише във *Facebook* събитието на доброволческата инициатива създателят му Андрей Димитров (2025). Така нареченият парк „Академик“, който седи между сградите на ФФ, СтФ и малкия стадион „Академик“, е в центъра на доброволческата инициатива на този студент от спе-

циалност „Политология“. Самата инициатива излиза извън обхвата на университета, като включва доброволци от столицата, ангажиран районен кмет и доброжелателна областна администрация. Причината е, че паркът зад ФФ не принадлежи като площ на самия университет. Статутът на земята е държавен и съответно за него отговаря областният управител на София. Идеята за кампус е трудно приложима в случаи, в които земята не е собственост на самия университет. Въпреки това самото разположение на зелената площ и начинът, по който гражданите я възприемат, свидетелстват за тясна връзка. Интригуваща е анкетата за името на парка, публикувана от организаторите, в която фигурират следните предложения: „кът на знанието“, „философски парк“, „кампус парк“, „парк=философите“, „Ивайло Дичев“ – имена, свързани тясно с университета. Най-много гласове събират имената „Академик“ и „Младежки парк“. Въпреки това предложенията за имена свидетелстват за връзката на мястото с кампуса на университета.

Инициативата за възстановяване на парка е доброволческа кауза с активно участие на граждани от квартала и отвъд. Представители на най-близките институции – СУ и малкия стадион „Академик“ – липсват. По време на доброволческите дни на терен се наблюдават малко на брой преподаватели и студенти от СУ. В медийни изказвания и публикации в официални комуникационни канали на университета темата също отсъства. Самият инициатор Андрей Димитров участва в няколко медийни репортажа заедно с районния кмет Георги Илиев. Реториката на техните изказвания следва добре познат наратив на отсъстващата държава, чиято липса води до упадък и разруха. Като отговор на отсъстващата държава се явява гражданското общество в лицето на активните доброволци, както и местната общинска администрация. Като решение на проблема с изоставено пространство инициаторите предлагат държавата да прехвърли земята на общината, за да може последната да я включи в своите ангажименти и да има легално право да изразходва публични средства за нейната поддръжка.

Университетът, като основна заинтересована страна, отсъства в наблюдения казус. В неформални разговори по време на доброволческите инициативи бе споменато отношението на ректора на СУ към инициативата през погледа на самите доброволци. Студентът Димитров очевидно не вижда решение в придобиването на имота от университета и официалното му включване към т.н. кампус.

Прилежащите на ФФ зелени площи се превръщат в поле за повторно усвояване на територия от граждански активни студенти. Територия става залог за позицията на районен кмет. По време на теренното изследване Георги Илиев е освободен (февруари 2025 г.), организират се нови избори за кмет на район „Слатина“ и на 15 юни той успешно печели отново поста си. Темата за прехвърлянето на държавната земя в притежание на общината и последващата грижа за зелените площи са важен елемент от предизборната кампания на

местно ниво². Пространството на парка може да се разглежда основно като обществено благо, около чието управление има спор и опит за промяна, с участието на широк кръг от заинтересовани лица. Той е и място за упражняване на гражданска позиция и активност, място за преговори между местната и областната власт, място за политика в по-общия смисъл на думата, но и в по-тесния. По-общия, тъй като се предоговаря системата, по която управлявате общите ни блага, и по-конкретен, тъй като инициативата е въввлечена в предизборната кампания за кмет на „Слатина“. Активно участващите доброволци упражняват правото на присвояване на пространство като част от правото на град.

3. ЗЕЛЕНИЯТ КАМПУС Е: ЧЕРВЕНОБУЗИ КОСТЕНУРКИ И ИСТОРИЧЕСКА ПРИЕМСТВЕНОСТ

Какво всъщност представлява зеленият кампус в разгледаните студентски инициативи? „Зелен“ като термин надскача значението на цвят, както и на представата за „озеленен“. В публичния дискурс „зелен“ придобива приблизително сходно значение с „устойчив“. В най-базисното си определение устойчивото развитие може да се сведе до такова, което „задоволява нуждите на сегашните поколения, без да вреди на възможностите на бъдещите поколения да задоволят своите нужди“ (Brundtland, 1987). По-стриктно определение спрямо екологичния аспект на устойчивото развитие може да се намери в Рийс и Вакернагел: „Всяко поколение следва да наследи адекватен запас от природен актив на глава от населението, не по-малко от запаса на същия актив, наследен от предишното поколение“ (Rees and Wackernagel, 1996: 539). Но сведено до ежедневните действия на групи от хора, общности или институции, определението може да приема най-разнообразни измерения.

В работата на клуб С.К.О.Р.Е.Ц. лесно може да се открие „зеленият“ ангажимент на кампуса на БФ. Както бе споменато в предходната част на статията, в техните разбирания кампусът е територия, която се споделя с не-хора: птици, насекоми, земноводни и растения. Поради това интервенциите, които членовете на клуба предприемат в пространството, са съобразени с екологичната среда и с видовете, които се очаква да обитават или посещават градското местообитание. Близостта с Борисовата градина засилва усещането за ангажираност – паркът представлява една от малкото гористи територии в града и служи като убежище за разнообразни животински видове. В така наречения „зелен кампус“ на С.К.О.Р.Е.Ц. тревата се оставя неокосена, храстите оформ-

² След приключване на теренното проучване темата за прехвърлянето на собствеността на земята остана на дневен ред заради списъка с обявени за продажба над 4400 държавни имота, публикуван от правителството на Росен Желязков. Доброволческата инициатива за парк „Академик“ събира подписка срещу продаването на имота с близо 4000 подписа.

мят жив плет, а поддръжката е насочена към това, което участниците в клуба определят като градска природозащита (фиг. 2).

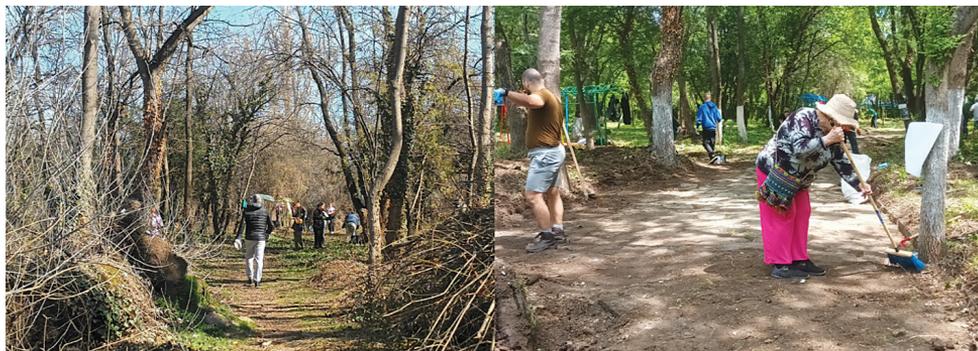
Фиг. 2. Информационна табела за градско биоразнообразие в зелените площи на Биологическия факултет. (Сн. © Радослава Кънева, 2025)

Този екологичен ангажимент надхвърля рамките на непосредствената градска среда. В разговорите ми с членове на клуба природозащитата се явява повтаряща се тема – клубът си сътрудничи с природозащитни организации извън столицата, като изпраща доброволци в подкрепа на техните каузи. На местно ниво организацията поддържа партньорства с центъра „Дивите животни“, който оказва помощ на пострадали диви животни. Работата им с червенобузи костенурки в лабораторията на клуба става символ на ангажимента им към градската природозащита. Този вид е инвазивен за територията на България и неговото разпространение в природата често е резултат от дейст-

вията на недобросъвестни собственици, които освобождават нежеланите си домашни любимци. Клубът предлага алтернатива – всеки гражданин може да предаде своята червенобузи костенурка, а също така и да осинови такава, ако желае. Един споделен по време на интервю пример е този на майка на бивш студент – начална учителка, която осиновява костенурка за класа си, а впоследствие я задържа и се грижи за нея като за домашен любимец. В лабораторията си студентите показват на външни посетители различни видове влечуги, гризачи и паяци и се опитват да преборят негативните стереотипите, свързани най-често със страх към тези животни. Чрез тези дейности клубът провежда образователни инициативи, насочени към студенти и широката общественост, като изнася беседи за рисковете, свързани с инвазивните видове, за отношението към дивите животни и отговорността на гражданите към опазването им. Друга активност, която участници в клуба започват, е *Facebook* страница „Дивата София/*Sofia Wildlife*“, която представя дивите животни в столицата. Към момента на написване на статията страницата има над 4900 последователи. Информацията, която студентите генерират в социалните мрежи, допълва работата им по повишаване на осведомеността, която извършват на място – послания за опазване и грижа към градското биоразнообразие. Екологичната си отговорност студентите припознават в действията си за намаляване броя на освободените в дивото инвазивни видове и работа върху промяната на нагласите на гражданите към стигматизирани животни. Зеленият кампус е този, който активно предефинира взаимоотношенията между хората и другите видове, като се грижи за благополучието на не-хората.

В друга посока се разгръща идеята за „зелен“ кампус в инициативата за възстановяване на парк „Академик“. По време на наблюденията ми на терен основната дейност по възстановяване на парка бе разчистването му от саморасла растителност и възстановяването на пейки и пътеки. Доброволците шеговито наричат обраслите от растителност участъци на парка „Джуманджи“ и „Джурасик парк“, придавайки му конотация на диво и опасно, не-градско пространство. Кампусното пространство се възстановява като такова, създадено от и за хора. Буйната растителност не съответства на желаното пространство за срещи и събития, което те описват като малък парк, в който да има хубави алеи, добро осветление и пейки. Въпреки това устойчивостта е от изключително значение за инициативата, разбираана не само като постоянна поддръжка на парка, но и като историческа приемственост: „Някога тук е имало добре поддържан парк, алеи, пейки и прекрасна зеленина, оживен от зрители и спортисти. Днес обаче състоянието на този исторически район преплита забравената история и настоящата разруха“ (Андрей Димитров, 2025). Инициаторът успява да се сдобие с оригиналния архитектурен план на парка, както и със снимки на мястото от средата на миналия век. В рамките на доброволческата акция се извършва „археологическа работа“ (по думи на доброволците) по откриване на старата каменна настилка на алеите, затрупана

от пръст (фиг. 3). Социалната устойчивост, разбираана като сформирана активна общност с памет, както и политическата устойчивост за управлението на парка са в основата на инициативата. Зеленият кампус е траещо във времето обществено пространство, което предоставя достъп на гражданите и предлага безопасно място за отдих, срещи и събития.

Фиг. 3. Преди и след разчистване на натрупана почва върху пешеходна алея в парк „Академик“. (Сн. © Радослава Кънева, 2025)

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дотук разгледаните две студентски инициативи представляват предизвикателство за директно сравнение по предзададени унифицирани категории. Въпреки това някои от характеристиките на двете инициативи могат да бъдат разгледани като сходни. Повторното усвояване на зелените пространства, прилежащи на сградите на университета, заявяват позицията, че гражданите (студенти или доброволци) са трансформиращият фактор, който поема контрол върху публичните блага. Напрежението между различните властови позиции и мащаби – от университетско ръководство до районна, градска и областна администрация, служат като илюстрация за многостепенно управление. Гражданските инициативи отдолу-нагоре (*bottom-up*) са в постоянен диалог със съответните йерархични рамки и структури, създавайки уникални констелации от партньори, съмишленици или опозиция. В търсене на начин за директна промяна и упражняване на един елемент от правото на град студентските инициативи имат възможност да сформират близки връзки със странични властови структури (каквато е районната администрация в случая с парк „Академик“). Алтернативно, инициативата отдолу-нагоре може да поиска одобрението от преките ползватели, без да изиска писмено официално разрешение от основния собственик на земята (както правят клуб С.К.О.Р.Е.Ц.). Правото върху кампуса се осъществява чрез палитра от постоянни и временни намеси и в партньорство с широк спектър от актьори, без задължителната намеса от страна на ръководството на самия университет.

Теорията за репродуктивната роля на университета можем да видим в действията на студентите, отразяващи съществуващи доминиращи обществени дискурси. Разказът за абдикиралата от задълженията си държава в случая на парк „Академик“ е подобен пример за репродуцирането им. Наред с това, утилитарните интереси на отделните актьори помагат да се разбере важността и спешността на доброволната акция. Предизборната кампания за районна власт оказва силно влияние върху израза на гражданска активност във повторното усвояване на пространството.

Работата на клуб С.К.О.Р.Е.Ц. значително предхожда във времето приемането на Стратегията на университета за изпълнение на целите на ООН. Дори години по-късно техните разбирания за градска природозащита са периферни що се отнася до общите университетски практики. Като фактор за социална промяна С.К.О.Р.Е.Ц. се стремят да предефинират отношението на вътрешни и външни за университета обществени групи към екологични проблеми.

Действията на студентските инициативи често не срещат силен ангажимент от страна на ръководството на институцията и съответно остават извън радара на разписаните стратегии и планове за устойчиво развитие на институцията. Въпреки това те представляват примери за реална материална намеса в средата, възплътяваща настоящите разбирания на студентите за зелено и устойчиво развитие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бояджиева, П. (1995). *Измерения на университетската идея*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Boyadzhieva, P. (1995). *Izmereniya na universitetskata ideya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Бояджиева, П. (1998). *Университет и общество: Два социологически случая*. София: ЛИК. [Boyadzhieva, P. (1998). *Universitetat i obshtestvoto: Dva sociologicheski sluchaya*. Sofia: LIK].
- Донков, Р. (1999). Кризи и военни години (1907–1918). В: Кочанкова, А., Донков, Р., Попнеделев, Т. (съст.). *Университетът*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Donkov, R. (1999). *Krizi i voenni godini (1907–1918)*. V: Kochankova, A., Donkov, R., Popnedelelev, T. (sast.). *Universitetat*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Огнянов, Л. (1999). Университетът – мерило за национално достойнство (1918 – 1931). В: Кочанкова, А., Донков, Р., Попнеделев, Т. (съст.). *Университетът*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Ognianov, L. (1999). *Universitetat – merilo za nacionalno dostoinstvo (1918 – 1931)*. V: Kochankova, A., Donkov, R., Popnedelelev, T. (sast.). *Universitetat*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Brundtland, G. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future [online]. United Nations General Assembly Document A/42/427. Retrieved April 24, 2024, from [https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our common-future.pdf](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our%20common-future.pdf)

- Harvey, D. (2011). The Future of commons. *Radical History Review*, 2011(109). <https://doi.org/10.1215/01636545-2010-017>
- Islam, M., Dooty, Ev. (2015). Green Campus: A New Roadmap to Combat Climate Vulnerability [Paper Presentation]. 12th International NEWS Conference on Globalization of Higher Education and the Role of Universities, June 18–21, 2015, Tribhuvan University, Nepal.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell (Original work published 1968).
- Nenov, D. et al. (2016). Observations on Species Composition and Behavioral Specifics on Monitored Bird Feeders in the Green Belt of Faculty of Biology, Sofia University. Improving the Conditions for Biodiversity in the Area. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1708.3125>
- Rees, W., Wackernagel, M. (1996). Urban Ecological Footprints: Why Cities Cannot be Sustainable—and Why They are a Key to Sustainability. *Environmental Impact Assessment* 16(4): 537–555.

ПРОГРАМНИ ДОКУМЕНТИ И СТРАТЕГИИ

- Софийски университет „Св. Климент Охридски“. (2021). *План на Софийския университет за работа по опазването на околната среда, намаляване на последиците от климатичните промени, повишаване на ресурсната и енергийна ефективност*, приет с решение на Академичния съвет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, протокол №16 от 29 септември 2021 година. [Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“. (2021). *Plan na Sofiyskia universitet za rabota po opazvaneto na okolnata sreda, namalyavane na posleditsite ot klimatichnite promeni, povishavane na resursnata i energiyana ефективност*, priet s reshenie na Akademichnia savet na Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, protokol №16 ot 29 septemvri 2021 godina].
- Софийски университет „Св. Климент Охридски“. (2022). *Стратегия 2022 – 2027 за постигане на глобалните цели на ООН за устойчиво развитие*. [Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“. (2022). *Strategia 2022 – 2027 za postigane na globalnite tseli na OON za ustoychivo razvitie*].

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

- Димитров, А. (2025). Доброволческа акция: Заедно да възстановим парка зад Философския и Стопанския факултет на СУ. Facebook. [Dimitrov, A. (2025). *Dobrovolcheska aktsia: Zaedno da vazstanovim parka zad Filosofskia i Stopanskia fakultet na SU*. Facebook]. https://www.facebook.com/events/1335329737518317?active_tab=about
- Сайт на Софийския университет (2014). [Sayt na Sofiyskia universitet (2014)]. https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/biologicheski_fakultet2/s_k_o_r_e_c

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

RECONSTRUCTION OF THE LIVES OF KOREANS IN BULGARIA: BIOGRAPHICAL NARRATIVES OF MIGRATION AND SETTLEMENT

JUNGMIN HEO

This study aims to explore the socio-cultural adaptation process and strategies, including the motives for migration and settlement patterns of Korean immigrants in Bulgaria, through a life history approach and narrative inquiry. Data were collected through fieldwork and participant observation, beginning in 2020, focusing on community members who arrived during the early stages of the formation of the Korean community in Bulgaria between 1990 and the early 2000s. This study is based on in-depth interviews with 20 Korean adults who had lived in Bulgaria for decades, from various walks of life, who could present different motives for migrating to Bulgaria and the settlement processes characteristic of Korean immigrants in the country. The collected data were analysed by dividing them into thematic categories and by comparing them based on the life stories.

The analysis results allowed for the classification of the migration motives and settlement patterns of Koreans in Bulgaria into four major narratives: (i) migration and settlement driven by a strong desire for higher education; (ii) migration and settlement using social networks through family and relatives, forming transnational families; (iii) migration and settlement through religious activities; and (iv) migration and settlement driven by a strong desire for economic success and a higher social position.

This study provides insights into the first-generation Korean diaspora in Bulgaria and their migration narratives and contributes to the understanding of the core frameworks and migration patterns that form the Korean community in the country. It broadens the horizon for follow-up research on the next generation of Korean immigrants in Bulgaria.

Keywords: Koreans in Bulgaria, Korean Migration, International Migration, Migration Drivers, Lifestyle Migration, Life History, Narrative Life History

РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ЖИВОТА НА КОРЕЙЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ: БИОГРАФИЧНИ РАЗКАЗИ ЗА МИГРАЦИЯТА И ЗАСЕЛВАНЕТО

ДЖУНГМИН ХЕО

Настоящото изследване има за цел да проследи процеса и стратегиите за социокултурна адаптация на корейските имигранти в България, включително мотивите им за миграция и моделите на заселване, като използва методите на житейските истории и наративното проучване. Данните са събрани чрез теренни проучвания и включено наблюдение, започнали през 2020 г., като фокусът е поставен върху членове на общността, пристигнали в ранните етапи на формирането на корейската общност в България – между 1990 г. и началото на XXI век. Изследването се основава на дълбочинни интервюта с 20 респонденти от корейски произход на зряла възраст, живеещи в България от десетилетия и принадлежащи към различни социални слоеве, които разкриват разнообразни мотиви за миграция и процеси на заселване, характерни за корейските имигранти в страната. Събраните данни са анализирани, като са разделени на тематични категории и са съпоставени с оглед на житейските истории.

Резултатите от анализа дават възможност за класифициране на мотивите за миграция и моделите на заселване на корейците в България в четири основни категории: (i) миграция и заселване, мотивирани от стремежа към висше образование; (ii) миграция и заселване чрез социални мрежи от близки и роднини, формиращи транснационални семейства; (iii) миграция и заселване вследствие на религиозни дейности; и (iv) миграция и заселване, мотивирани от стремежа към икономически успех и по-високо социално положение.

Изследването предоставя сведения за първото поколение представители на корейската диаспора в България и техните разкази за миграцията им, като по този начин допринася за разбирането на основните рамки и миграционни модели, формиращи корейската общност в страната. То разкрива перспективи за бъдещи изследвания на следващото поколение корейски имигранти в България.

Ключови думи: корейци в България, корейска миграция, международна миграция, миграционни стимули, миграционен лайфстайл, житейска история, наративна житейска история

1. INTRODUCTION

Since the establishment of diplomatic relations between the Republic of Bulgaria and the Republic of Korea in 1990, a small but notable community of Koreans has emerged in Bulgaria, a non-traditional destination for East Asian migrants. This paper seeks to understand this unique diaspora by asking: What motivates Koreans to migrate to Bulgaria, and how do these initial motivations shape their subsequent settlement patterns and daily life practices? To address this question, we will first examine the long-term residents of the Korean community in Bulgaria and explore how they have adapted to Bulgarian society through their occupations and economic activities. By identifying their consumption patterns and daily practices, we can assess the extent to which they are integrated into their country of residence.

The various occupations among resident Koreans in Bulgaria can be categorised into three main groups: 1) educators; 2) individual entrepreneurs; and 3) Protestant

missionaries. By examining these groups, this study shows that each cohort's original impetus for choosing Bulgaria—whether for educational opportunities, economic advancement, or religious mission—profoundly shapes their specific settlement pathways, strategies for economic survival, and distinct forms of engagement with both Bulgarian society and the wider Korean community.

This discussion will provide an important indicator of how Koreans in Bulgaria have adapted to local culture and society, and how deeply they are integrated into mainstream society. Through in-depth interviews and participant observation, I examined their lives in various ways, providing a bottom-up perspective on the character and identity of this emerging *Hanin* community.¹

2. METHODOLOGY AND FRAMEWORK

2.1. Designing Interviews and the Relationship between Researcher and Participant

This research is based on five years of participant observation and information gathered through both formal and informal interactions with members of the Korean community in Bulgaria. Since 2020, my active involvement in various organisations has allowed me to build close relationships and gain valuable insights from a diverse range of Koreans—from those in leadership positions to members of international couples and young people who are less active in the community. For this study, I conducted semi-structured, in-depth interviews primarily with long-term residents of Sofia representing different fields, such as education, private business, and religion. To ensure participants' comfort, interviews were held in their homes or in nearby cafés and conducted in Korean, as many interviewees are monolingual. Each interview, lasting one to two hours, covered three main themes: 1) life and motivations before migrating to Bulgaria; 2) the migration process itself, including the influence of organisations and chain migration patterns; and 3) integration into the Bulgarian community, livelihoods, economic activities, and job search strategies. Follow-up interviews were conducted as needed to clarify the information obtained in the initial sessions.

2.2. Migrant Narrative

A life history narrative approach was used to interpret the interview data. Life history research is a qualitative research method, most famously exemplified by Thomas and Znaniecki's *The Polish Peasant in Europe and America*, which examined the peasantry and lives of Polish immigrants in the United States. Since then,

¹ The term Hanin (한인) is used throughout this paper to denote a specific ethnic identity (Korean). The Hanin community, therefore, refers to a community based on this shared ethnicity.

it has become an established method for exploring migration experiences, making it particularly suitable for studying the lives of Korean immigrants in Bulgaria. By reconstructing the life stories of migrants from various occupational groups, we can examine relationships between individuals and the role of the community in the migration process. As Bathmaker and Harnett (2010) emphasise in *Exploring Learning, Identity and Power through Life History and Narrative Research*, this approach is also effective for investigating the relationship between individual identity and power. Ultimately, life history research aims to provide profound insights into the complexity of human experiences and social issues, often shedding light on systemic inequities and fostering a deeper public understanding (Landford and Herrera, 2025).

To understand the Hanin in Bulgaria, I conducted participant observations in various organisations, as well as during different activities and meetings attended by members of the community. In addition to the interviews, data were collected through personal interactions and conversations. Once collected, the data were documented, analysed, and interpreted. Furthermore, this study aims to understand the individual experiences of Korean immigrants in Bulgaria across different domains. To this end, I will employ five conceptual frameworks to analyse several key factors, including the level and manner of their local social adaptation, their socioeconomic status, their ethnic identity, and their ethnic relations (see Figure 1).

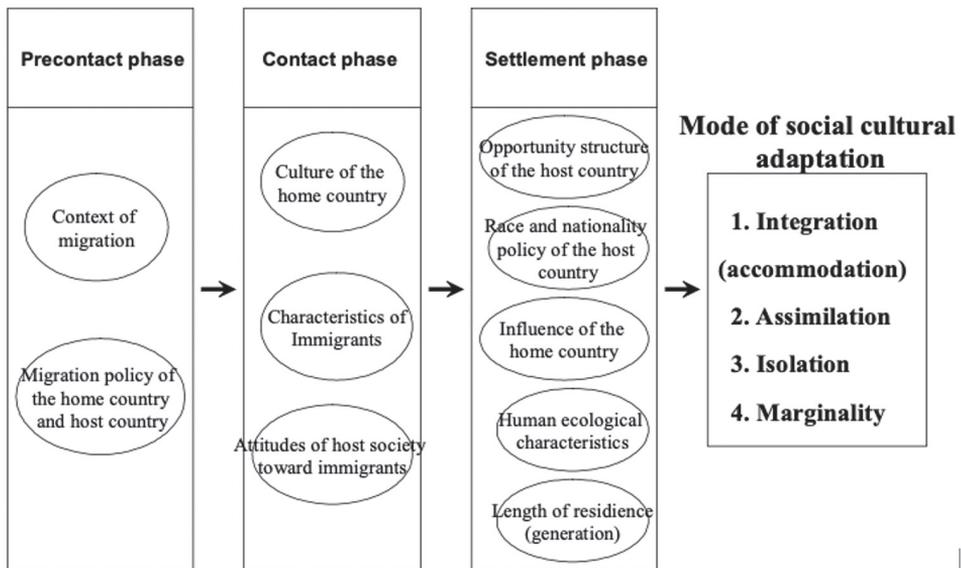

Fig. 1. Yoon's Model of Social-Cultural Adaptation of Overseas Koreans (Yoon, 2006)

The five frameworks are the following: immigration background (timing and mode of immigration), immigrant characteristics (individual and collective), eco-

logical factors (size of immigrants, degree of spatial concentration), host country reception conditions (political economy, immigration and ethnic policies, social ideology), and relations with the home country (level and mode of exchange).

3. THEORETICAL BACKGROUND AND LITERATURE REVIEW: LIFESTYLE MIGRATION FROM KOREA'S 'RISK SOCIETY'

This study examines the dynamics of the Korean community in Bulgaria and proposes an integrated theoretical framework centred on the concept of lifestyle migration (Benson and O'Reilly, 2009). Unlike traditional labour migration models, this approach posits that relatively affluent individuals move not purely for economic reasons but in a deliberate pursuit for a perceived better quality of life. This framework enables the exploration of three critical dimensions of the Korean experience in Bulgaria: 1) the push factors within contemporary Korean society that motivate this search for an alternative life; 2) the transnational elements of their settlement process, which keep them connected to their home country even as they forge new lives; and 3) the varied socioeconomic pathways they follow in Bulgaria, understood through the lens of segmented assimilation (Portes and Zhou, 1993). Together, these concepts provide a multi-layered understanding of this emerging migration phenomenon.

3.1. The Core Driver of Migration: Seeking a Better Life

The primary driver for Korean migration to Bulgaria can be understood as a form of lifestyle migration, defined as the movement of 'relatively affluent individuals of all ages [...] to places that [...] signify, for the migrant, a better quality of life' (Benson and O'Reilly, 2009: 621). While many existing studies have used the concept of lifestyle migration to discuss the movement of people from developing countries to Europe or North America for economic reasons in search of a better quality of life, migration driven by non-economic motivations has also begun to attract scholarly attention. (Hayes, 2015; Janoschka and Haas, 2013). Over time, the concept has expanded to encompass practices that go beyond the mere physical relocation from one place to another, redefining the migrant's way of life itself. As seen in the case of young Japanese adults (Park, 2023) who leave their country in search of a better quality of life and relief from compulsive social and structural pressures, this phenomenon is approached less from the perspective of consumption and more as a matter of personal choice.

To understand why Koreans choose to leave their country, we must first examine the society that compels them to do so. Contemporary South Korea is often described as a nation of 'compressed modernity' and a 'risk society.' Having undergone rapid economic and political development within just a few decades, South

Korea is marked by intense competition, social pressure, and a pervasive sense of insecurity. This environment is further exacerbated by a deeply entrenched hierarchical social structure and a militaristic culture rooted in its recent authoritarian past (from the 1960s to the 1980s).

These structural pressures are reinforced by strong cultural norms. According to Hofstede (1980), South Korea is a highly collectivistic society where a ‘welfare’ mentality prevails. While beneficial for national development, collectivism can also give rise to social problems such as intense pressure to conform to a narrow definition of success and the social marginalisation of those who deviate. As Markus and Kitayama (1991) observe in a similar context, the society is dominated by the logic of the Japanese saying, ‘the nail that stands out gets pounded down.’ Such pressures are compounded by systemic nepotism and favouritism, where personal connections often outweigh merit, creating a ‘glass ceiling effect’ for those outside elite networks and fostering ongoing conflicts within communities, both domestically and abroad (Chae, 2017; Jeong, 2017). For many, this combination of fierce competition, social rigidity, and systemic unfairness generates a frustrating and psychologically taxing environment, motivating them to seek a more stable and individualistic life abroad—with Europe often perceived as an attractive destination.

3.2. Transnationalism

To understand the dynamics of contemporary migrant communities such as the Koreans in Bulgaria, a theoretical lens that moves beyond traditional paradigms of assimilation and integration is required. A transnational approach offers such a framework, conceptualising migration as the construction of ‘social field’ that links societies of origin and settlement (Apitzsch and Siouti, 2015). This perspective allows for a more nuanced analysis of cross-border practices, viewing them as potential resources rather than obstacles.

This approach is particularly suitable for analysing the Korean community in Bulgaria, which largely consists of individuals and families who maintain deep, ongoing connections with Korea even after establishing new lives in Bulgaria. While transnationalism provides the macro-level framework for understanding these cross-border social fields, the biographical method serves as a powerful tool for examining how these large-scale processes are experienced, navigated, and shaped at the individual level. This combined perspective highlights migrants as proactive agents who not only navigate existing structures but also possess the capacity to ‘mitigate’ and reshape them (Wang and Zhang, 2024).

To analyse these dynamics, I adopt the specific social relationships approach proposed by Kim (2014), which distinguishes between hierarchical relationships (based on gender and status), relationships of intimacy, and transnational networks that connect individuals across borders. This multifaceted framework is essential

for understanding how a small community like the Koreans in Bulgaria sustains itself through the continuous flow of human and material resources, such as funding for missionary work or chain migration through kinship.

3.3. Segmented Assimilation Theory in the Korean Context in Bulgaria

The psychological perspective of Berry's (1992) social assimilation model has traditionally been used to examine immigrants' adaptation to local societies. This framework classifies immigrants into four types—assimilation, separation, integration, and marginalisation—based on the extent to which they adopt the values and culture of their host country and the extent to which they maintain those of their country of origin.

The theory of segmented assimilation proposed by Portes and Zhou (1993) approaches immigrants' adaptation to local society from a socioeconomic perspective grounded in diverse life experiences. It emphasises that differences in socioeconomic conditions and status—such as racial differences and quality of education—can influence outcomes of social adaptation (Piedra and Engstrom, 2009). This model identifies three distinct pathways of assimilation: upward assimilation, downward assimilation, and selective acculturation. The latter, a selective and strategic type of adaptation, is particularly common among second-generation Koreans (Xie and Greenman, 2005). Given that Koreans in Bulgaria are non-European immigrants with a strong sense of community, this model is especially well-suited for analysing their varied life experiences and for determining how their initial motivations and settlement strategies—whether educational, entrepreneurial, or religious—shape their ultimate position within Bulgarian society.

4. FINDINGS AND DISCUSSION

The results of in-depth interviews with Koreans in Bulgaria indicate that their migration is best understood as a form of lifestyle migration. Their narratives reveal that the Korean community is driven not by simple economic necessity but by a deliberate search for an alternative way of life, distinct from the high-pressure environment of their home country. Their migration motivations and settlement patterns demonstrate how the desire to escape Korea's 'risk society' shapes their transnational lives and the diverse trajectories of their integration—or segmented integration—into Bulgarian society.

4.1. Migration Drivers: Low Cost of Living and a Leisurely Lifestyle

The decision to move to Bulgaria in pursuit of a better, more leisurely quality of life—the core characteristic of lifestyle migration—is clearly evident in this study. The affordability of the host country was a major factor, offering possibilities that

would not have been feasible in Korea. Several participants highlighted the economic accessibility of education as an important reason for choosing Bulgaria:

I started studying music when I joined the military band while serving in Seoul. I became interested in music and enrolled in the music department of a Christian university in Korea. During my college vacation, I looked for a place to study abroad and went to Germany for a short period in 1996; however, I found the cost of living to be high at the time. [...] After that, I could not continue my studies in Germany for a long time and visited Bulgaria in 1997, staying there for about 50 days. At the time, private lesson fees in Korea were 110 dollars per hour, but in Bulgaria, they were only 2 dollars per hour, which was extremely affordable, yet I could receive a high-quality education. I was greatly attracted by the low cost of living and moved to Bulgaria in the following year. (K, 50s, Missionary)

I had studied in the UK, so I considered immigrating there or to another English-speaking country. However, at the time, I was young, did not have much savings, and did not have a professional career or social status, so it was not easy to immigrate to an English-speaking country. However, like many Koreans who once had the American Dream, I thought I needed to go abroad to be successful in my career. I thought that Koreans who lived better and economically prospered than Bulgaria could come here and start something new or challenge themselves in a new business, so I decided to immigrate to Bulgaria. Coincidentally, my older brother was already living in Bulgaria, so I thought I could count on his help in settling down. Additionally, Bulgaria's low cost of living was another factor that influenced my decision to immigrate. (P, 40s, Korean language instructor)

These narratives clearly show that the decision-making process was not driven by remittances or escaping poverty but by the pursuit of an alternative lifestyle and the desire to maximise life satisfaction.

Among the interviewees, those who chose Bulgaria as a destination pointed out that the relatively low cost of living and the high level of life satisfaction were key reasons for their migration. The opportunity to engage in various cultural activities—such as music, painting, and sports—which were not economically feasible in their home country, was a major attraction. Activities like golf, typically enjoyed only by the middle-to-upper class in Korea, as well as owning luxury cars and real estate, have become attainable parts of their lifestyle. Additionally, participants also highlighted the ability to travel freely within Europe at a relatively low cost and to live a more leisurely life. This opportunity to 'start something new' and achieve a higher social and cultural status reflects what Benson and O'Reilly describe as a 'better quality of life,' functioning as a pull factor.

While it is important to emphasise that not all Koreans in Bulgaria live in this way, most participants expressed a high level of satisfaction with the fact that they could enjoy things in Bulgaria that would have been too expensive for them in Korea.

4.2. Dissatisfaction with South Korean Society: Academic Elitism, Credentialism, Hierarchical and Competitive Social Structures

The decision to seek this lifestyle is motivated by the *push factors* of Korea's hyper-competitive and hierarchical society, which several participants described as suffocating. This corresponds directly with the notion of Korea as a 'risk society' discussed earlier.

I felt dissatisfied with the relationships between juniors and seniors in high school, between teachers and students, between people of different ages, and with a society that divides people based on economic status. I felt that if I continued to live in Korea and went to college, I would feel suffocated and something terrible would happen to me. So, I chose to immigrate. (J, 20s, International student)

This desire to escape social pressures extends to future generations—a common concern among migrant parents. P did not want her child to experience the same academic pressures she had endured, while L emphasised the advantages of a less demanding work culture and a society that is more accepting of diversity:

I did not want my child to experience the academically driven society that I had gone through. I thought that if we lived in Europe, my child would not have to spend all day studying like students in Korea. I wanted my child to grow up in Europe, where she could have many experiences and find things to love. (P, 40s, Korean language teacher)

Korean society does not accept diversity. That's why I have never wanted to live in Korea. I grew up hearing things like, 'You are Korean,' or 'You must do this because you are a man,' so I have wanted to live abroad for a long time. (L, 40s, Korean language teacher)

My husband was in the shipbuilding business, but after the Sewol ferry disaster in South Korea, his business completely collapsed. After being unemployed for eight months, we decided that I should find new opportunities overseas, so we decided to immigrate to Bulgaria. (P, 40s, Korean language teacher)

Even if I have to make some sacrifices while living abroad, I want to raise my children overseas, so they don't have to live a stressful life in Korea. If you agree with this way of thinking, I recommend immigrating to Bulgaria. Considering the various costs of studying abroad, Bulgaria is a good choice. (L, 40s, Korean language teacher)

In Korea, having a heavy workload is considered normal, but if I were to work at the same level here, I could handle far more than most people. I find the significantly lighter workload here appealing. (L, 40s, Korean language teacher)

These sentiments are a direct reflection of the social pressures produced by Korea's 'compressed modernity' and collectivist values. The rejection of rigid hierarchies, credentialism, and lack of diversity clearly illustrates *the push factors* outlined in the theoretical framework. The participants are not merely moving to Bulgaria; they are moving away from a specific set of social conditions that they find untenable and intolerable.

4.3. Arrival—First Impression and Finding Life in Bulgaria

Early migrants who came during the post-socialist transition in the 1990s recalled a society that, while economically challenged, was warm and welcoming.

The Bulgarian people were very nice and helpful to us. Back then, if you wanted to buy bread or eggs, you had to wait in line for an hour, but our landlord's grandparents would buy bread in the morning and always bring some for us. And whenever we visited their home, they would give us homemade pickles or jars of paprika, so that we would never leave empty-handed. (K, 60s, Professor)

K moved to Bulgaria in 1990, and she recalled the difficulties of living in the country—necessities were scarce, so she and staff from the Korean Embassy in Sofia were forced to travel to Greece to buy groceries. Since there were fewer international students compared to today, the embassy provided them with some supplies. K described Bulgaria at the time as politically and socially strained, and before her move, she had known very little about the country. Initially, she felt uncomfortable living there because she could not speak the language, yet she recalled Bulgarians as friendly toward foreigners. In those early days, the Korean community was very small—about 20-30 people, mostly international students, expatriates, and embassy staff. Given their small numbers in a country that felt both geographically and psychologically distant from home, they formed a tightly knit group, welcoming newcomers and helping each other adapt to the new society and culture. This supportive environment played a crucial role in sustaining long-term settlement.

The regime change made people very uneasy, and inflation was so bad that the government constantly raised the prices of things and food. In Sofia, there was nothing. When I returned to Bulgaria in 1992 after giving birth in Korea, my parents regularly sent me Korean food, diapers, and baby food by ship. (K, 60s, Professor)

When I first came to Bulgaria in 1995, there was no proper infrastructure. The roads were poorly maintained, and I remember everyone looking gloomy. But when I returned in 2002, the environment was much cleaner and better organised, which made me feel a little more comfortable. (P, 50s, Businessman)

In 2002, I met an elderly Bulgarian woman at church. At that time, I did not know a single word of Bulgarian. But I'll never forget how hard she tried to understand what my husband and I were saying. (W, 50s, Missionary and Korean language teacher)

I first visited Bulgaria in 2012. When I met my wife and started dating, my first impression was that the country was gloomy and still bore traces of communism. Even on the plane, a Bulgarian man who had lived in New York for a long time expressed many concerns to me. For example, he warned me not to leave my phone on the table or wear an expensive watch. However, since he had left Bulgaria when he was young and had lived abroad for many years, I assumed he was speaking from his memories, so I did not take it too seriously. Still, the image of Bulgaria that he described has stayed with me. (L, 40s, Korean language teacher)

According to Koreans who moved to Bulgaria within the last five years, the most striking observation was that the first generation of Koreans seemed deeply entrenched in the Korean community, making it difficult for newcomers to find meaningful opportunities in the country. They emphasised that this pattern was visible across all sectors, including education, business, and religious organisations.

This final point highlights a crucial aspect of the lifestyle migration narrative. Migrants may successfully escape the macro-level pressures of Korea's 'risk society,' yet they often recreate similar social dynamics within their own diasporic community. This reflects the persistence of cultural values such as nepotism and favouritism, as discussed by Chae (2017) and Jeong (2017). Consequently, the dream of a purely individualistic life in Bulgaria is mediated by the realities of the small, tight-knit ethnic community they join, creating a tension between the ideal of the new life and its practical realisation.

Another prominent pattern, particularly among first-generation migrants who settled in the 1990s, was migration facilitated through transnational family and kinship networks. At the time, Bulgaria was still unfamiliar to Koreans, and as a minority group within the host society, they faced language barriers and a lack of background knowledge about the local community, making it difficult to settle without ethnic or family connections. As a result, they preferred to live in areas with other Koreans. This pattern is also evident in the case of the first Korean restaurant in the 1990s, situated near the former office of the South Korean embassy. However, it persists among more recent immigrants as well. They often begin their lives in Bulgaria by finding housing near other members of their church or by renting a room in the home of a long-established Korean.

4.4. Settlement Pathways: The Role of Transnational Networks

Another notable finding is that almost all Koreans utilised transnational networks for settlement. These networks—based on family, marriage, education, or religion—provide crucial social support, channelling human and material resources across borders. They serve as a guide for navigating a new country, and their structure directly shapes migrants' integration trajectories, reflecting the different paths of segmented assimilation. Analysing these pathways reveals how different forms of social capital lead to varied settlement experiences and outcomes, which

can be understood through the lens of segmented assimilation. In the case of early entrepreneurs, one migrated to Bulgaria through family and kinship networks. This is a clear example of chain migration, driven by both economic hardship in Korea and the pull of family abroad:

The main reason I decided to immigrate to Bulgaria was that my brothers had already settled there. My eldest brother moved in 1990, my second brother in 1998, and I followed in 2002 [...] The business I was running in Korea was struggling due to intense competition, and the 1997 Asian Financial Crisis made things even harder. That's when I decided I needed to go abroad to find new opportunities. I had considered moving to the United States, but my brother in Bulgaria suggested that I immigrate together with my wife and work together, so I decided to come here. (P, 50s, Businessman)

My husband moved to Bulgaria to expand his business. Since our children were still young, I couldn't bear the thought of leaving them alone in Korea, so I decided that we all move here. (Y, 50s, Korean language teacher)

The second pathway is through marriage migration, which creates an immediate and intimate connection to the host society. L's reason for moving to Bulgaria was straightforward:

Personally, I never wanted to live in Korea. That's why I finished college in the US. I ended up coming to Bulgaria because I got married, and my wife is Bulgarian, so I thought it would be okay to live here. (L, 40s, Korean language teacher)

A third settlement pathway operates through religious networks that transcend family ties and are based on shared faith. In this pathway, churches act as mediating agents between Korea and Bulgaria, providing comprehensive support to newcomers. The experiences of K and W illustrate this dynamic:

My father is a pastor in Korea. He came to Bulgaria in 1996 for missionary work, so it was not a strange country to me. I was eligible for a religious visa, but I stayed on an NGO visa. The organisation that sent me to Korea provides me with living expenses and financial support. (K, 50s, Missionary)

As a foreigner, I had difficulty communicating with locals when I first came to Bulgaria, but people from a local church connected to a Korean church helped me with everything—from interpreting to obtaining a missionary visa and finding a place to live. (W, 50s, Missionary and Korean language teacher)

This pattern is a case of adaptation to the local environment through assistance from a religion-based network. Within the larger framework of Evangelical Christianity, churches serve as mediating agents between Korea and Bulgaria. Through these social networks, material and human resources flow, including requests for workers from Korea, monthly salaries for religious activities, and financial support

from Korea for religious and cultural activities in Bulgaria. In addition, churches and religious communities play a mediating role in helping Korean immigrants adapt to their new environment, assisting with visa applications, housing, and employment.

I wanted to continue living in Korea, but when I met my husband, who is a missionary and a pastor, I realised for the first time that life as a missionary meant going abroad rather than staying in Korea. [...] I believed that the land where God was calling me to go was the country I needed to immigrate to. Initially, I planned to go to Nepal, but because of the political instability and risks involved, those around me discouraged me. During that time, missionaries from a Korean church in Romania requested that we move to Bulgaria, as there was no church affiliated with our denomination there, so we ended up coming to Bulgaria. (W, 50s, Missionary and Korean language teacher)

In Bulgaria, I found areas where I could be of help. I decided to settle here because I believed I could establish a church or missionary centre based on my religious beliefs to assist the Roma people and other socially vulnerable groups. Ultimately, the reason I decided to move is what is referred to in religious terms as a ‘calling.’ (K, 50s, Missionary)

The last settlement pathway for the Korean community in Bulgaria is rooted in education. The first wave of settlement began in September 1990, led by three students pursuing higher education. This small pioneering group formed a close-knit community out of necessity, creating a supportive environment that was crucial for long-term settlement.

At the beginning, there were many international students like me. Usually, the whole family would immigrate to Bulgaria. I think there were about ten families here, and there were quite a few kids at first. But then there was no foreign direct investment from Korea, so almost all of them left Bulgaria. Now, we have a lot of missionaries. (K, 60s, Professor)

For many who followed this path, the motivation was a direct reaction against the Korean educational system, seeking the intellectual freedom they perceived in Europe. As J, a recent graduate from Sofia University, explained:

Education in Korea is carried out through one-way communication between teachers and students, while education in Bulgaria seems to be freer. University classes are usually discussion-based, where students are free to express their opinions. I have just graduated from university, and I would like to continue studying in Bulgaria. (J, 20s, International student)

For many, the decision to immigrate was driven by a desire to escape the constraints of the Korean educational system, a sentiment clearly expressed by the interviewees.

These four pathways show the flow of information, resources, and people across borders, facilitated by social networks, as described by Seol (2000). Furthermore, the entry points heavily influence migrants' path of assimilation. A marriage migrant like L may integrate more quickly into mainstream Bulgarian society, while a businessman like P, who relies on family networks, might operate within a more ethnic-focused economic sphere. Missionaries like K and W, supported by a Korean church and serving a specific community, exemplify selective acculturation in Portes and Zhou's (1993) model. They are economically supported and socially embedded within a strong co-ethnic and religious community, allowing them to thrive without fully assimilating into the host society. Finally, while the channels for migration varied, all the Korean immigrants interviewed shared an overarching motivation. Regardless of their occupation, age, or gender, their settlement patterns revealed a shared drive: to move abroad in search of new opportunities, build a new life, and pursue economic success and higher social status.

5. CONCLUSION

This study employed biographical narratives and life history methodology to examine the migration experiences and settlement patterns of Korean immigrants in Bulgaria, revealing distinct pathways that characterise this diaspora community. Through in-depth interviews with members of the community who arrived during the formative period starting in 1990, this research uncovered the complex motivations and adaptive strategies that have shaped Korean residents in Bulgaria. The analysis demonstrates that Korean migration to Bulgaria cannot be understood through a single theoretical lens but represents a multifaceted phenomenon driven by diverse personal, familial, educational, and religious motivations. Four primary settlement pathways were identified: educational pursuits, transnational networks, religious activities, and socioeconomic advancement.

This study argued that Korean migration to Bulgaria is best understood as a form of lifestyle migration, driven by a desire to escape the social pressures of South Korea's 'risk society.' The findings show that the pursuit of a better quality of life is not a uniform process. Instead, migrants navigate their new lives through distinct settlement pathways, primarily facilitated by educational, kinship, and religious transnational networks. These pathways, in turn, shape their potential for socioeconomic integration, a process that can be effectively analysed through the lens of segmented assimilation. Consequently, the community is not a monolith but a complex tapestry of individuals and groups whose initial motivations profoundly shape their ongoing lives in Bulgaria.

This study makes an important empirical contribution by addressing a notable gap in migration studies, particularly Korean migration globally. Moreover, it offers a theoretical contribution by applying lifestyle migration theory to the case of Koreans in Bulgaria, revealing how diasporic communities can replicate the social

hierarchies and exclusionary dynamics that migrants sought to escape. In doing so, it provides a grounded counter-narrative to overly romanticised notions of expatriate life.

BIBLIOGRAPHY

- Apitzsch, U. and Siouti, I. (2015). Transnational Biographies. *Zeitschrift für Qualitative Forschung*, 14: 11–23.
- Basch, L., Glick-Schiller, N., and Szanton-Blanc, C. (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne: Gordon and Breach Science Publishers.
- Bathmaker, A. M. and Harnett, P. (2010). *Exploring Learning, Identity and Power Through Life History Narrative Research*. London: Routledge.
- Benson, M. and O'Reilly, K. (2009). Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review*, 57(4): 608–625.
- Berry, J. W. (1992). Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30: 69–85.
- Bryceson, D. and Vuorela, U. (Eds.). (2002). *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks (1st ed.)*. Routledge.
- Chae, H. (2005). The Socio-economic differentiation and the politics of identity in the Korean community of the Ho Chi Minh city. *Comparative Cultural Studies*, 11(2): 103–142.
- Chae, S. H. (2017). The Formation, Differentiation, and Future of Korean Society in Hanoi. *Korean Cultural Anthropology*, 50(3): 125–174.
- Education International. (2014). South Korea: Four students take their lives under stress of exams. <https://www.ei-ie.org/en/item/19586:south-korea-four-students-take-their-lives-under-stress-of>
- Hayes, M. (2015). Introduction: The Emerging Lifestyle Migration Industry and Geographies of Transnationalism, Mobility and Displacement in Latin America. *Journal of Latin American Geography*, 14(1): 7–18.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences, International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Huang, S. (2010). Rethinking Transnational Migration in/out of Asia: Existing Concepts and Fresh Perspectives. *ASEAN-ROK Workshop Paper*, 8–21.
- Janoschka, M. and Haas, H. (Eds.). (2013). *Contested Spatialities, Lifestyle Migration, and Residential Tourism (1st ed.)*. Routledge.
- Jung, G. H. (2017). The Expansion of Korean Towns in Los Angeles-Centering the Divisions of Korean Churches in Los Angeles. *Theology and Practice*, 56: 683–721.
- Kim, A.H. (2013). Retiring Immigrants: Korean seniors' lives after migration to Canada. In: Klassen, T. and Yang, Y. (Eds.). *Korea's Retirement Predicament (1st ed.)*. London: Routledge, 1–15.
- Kim, H.S. (2014). *Global Migration and Transnational Family Ties*. Seoul: Yidam Books.
- Lanford, M., Herrera, B. C., Huang, Y., and Pollard, A. (2026). Life History as Research Methodology. *The Routledge Handbook of Research Methods and Methodologies for the Social Sciences*. Routledge.
- Markus, H.R., and Kitayama, S. (1991). Culture and Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation. *Psychological Review*, 98: 224–253.

- Park, J.H. (2023). Relocating to the ‘Just Right Countryside’: Japanese Youths’ Rural Migration and their Lifestyles. *Korean Cultural Anthropology*, 56(3): 131–181.
- Piedra, L. M., and Engstrom, D. W. (2009). Segmented Assimilation Theory and the Life Model: An Integrated Approach to Understanding Immigrants and Their Children. *Social Work*, 54(3): 270–7.
- Portes, A. and Zhou, M. (1993). The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 530: 74–96.
- Seol D.H. (2000). *International movement of labor*. Seoul National University Press.
- Thomas, W.I. and Znaniecki, F. (1918). *The Polish Peasant in Europe and America*, vol. 1. Boston: Badger.
- Tomoiagă, E., Pop Silaghi, M. I., Cheregi, V. I. and Cismaș, L. M. (2025). Can climate change be a driver of migration? A panel analysis for Asia. *Journal of Applied Economics*, 28(1).
- Wang, S., and Zhang, Y. (2024). Transnational’ and ‘transcultural’: their divergence and convergence in international higher education. *Studies in Higher Education*, 1–14.
- Xie, Yu and Greenman, E. (2005). Segmented Assimilation Theory: A Reformulation and Empirical Test*.
- Yoon, I.J. (2006). Understanding the Korean Diaspora from Comparative Perspective. Transformation & Prospect toward Multiethnic, Multiracial & Multicultural Society: Enhancing Intercultural Communication. *Asia Culture Forum*, Diaspora (1), 1–21.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ПОКОРСТВОТО КАТО СТРАТЕГИЯ: ЖЕНСКИЯТ РЕЛИГИОЗЕН ОПИТ В РОМСКИТЕ ПЕТДЕСЯТНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

МЕГАН КРЪСТЕВА

Настоящата статия изследва женския религиозен опит в рамките на ромските петдесятни общности в България, с акцент върху идеята за покорството като потенциална стратегия за овластяване. На основата на теренни изследвания, интервюта и наблюдения се разглежда как ромските жени интерпретират, адаптират и прилагат религиозните норми в контекст на патриархални структури и религиозен консерватизъм. Статията показва, че вярата не просто ограничава, а също така предоставя морални и духовни ресурси, чрез които жените могат да изградят лична и социална автономия. Вместо директна съпротива, жените използват религиозната доктрина и харизматичните практики, за да договорят нови позиции на авторитет и влияние в семейството и общността.

Ключови думи: ромски жени, петдесятничество, покорство, овластяване, религиозна действеност, патриархат, духовна стратегия

SUBMISSION AS A STRATEGY: WOMEN’S RELIGIOUS EXPERIENCE IN ROMA
PENTECOSTAL COMMUNITIES IN BULGARIA

MEGAN KRASTEVA

This article examines the religious experiences of women in Roma Pentecostal communities in Bulgaria, focusing on the idea of submission as a potential strategy for empowerment. Based on fieldwork, interviews, and ethnographic observation, it examines how Roma women interpret, adapt, and apply religious norms within a patriarchal and conservative environment. The study demonstrates that faith not only imposes restrictions but also offers moral and spiritual resources through which women can construct personal and social autonomy. Instead of open resistance, women utilise religious doctrine and charismatic practices to negotiate new positions of authority and influence within their families and communities.

Keywords: Roma women, Pentecostalism, submission, empowerment, religious agency, patriarchy, spiritual strategy

1. УВОД

Петдесетните евангелски църкви са сред най-активните и разрастващи се религиозни общности сред ромското население в България. От установяването си през втората половина на XX век те привличат цели семейства, предлагайки нова социална и морална рамка, която постепенно се вписва в ежедневието на вярващите. Както в много други религиозни движения, и тук жените играят ключова роля – те не просто присъстват в религиозния живот, но активно участват в духовни практики и извършват различни форми на религиозен труд. Въпреки това преплитането на религиозния консерватизъм и патриархалните социални структури поставя жените в подчинена позиция, чиято многопластовост заслужава по-задълбочено разглеждане.

Настоящата статия поставя във фокус именно това напрежение – между подчинението и овластяването, между духовната отдаденост и социалната обусловеност. Изследването задава въпроса: може ли и как покорството да се разглежда не само като форма на зависимост, а и като стратегия за морално и социално самоутвърждаване на ромските евангелски жени? Изхождайки от хипотезата, че тези жени действат в условия на ограничен достъп до директни форми на еманципация, статията разглежда как религиозната вяра и идентичността на „покорна съпруга“ могат да бъдат използвани като инструмент за ненасилствено управление на социални и духовни ресурси.

Изследването се основава на няколкогодишна теренна работа, започнала през 2021 г., която прераства от бакалавърска в магистърска теза, части от която са използвани за разработката на настоящата статия. Емпиричният материал е събран в периода 2021–2024 г. в Петрич, Самоков и София чрез над четиридесет структурирани и полуструктурирани интервюта, неформални разговори и участие в религиозни събития – служения, сватби и домашни молитвени срещи. Тези данни са анализирани в светлината на съвременни теоретични подходи в антропологията, социологията, религиознанието и феминистката теология. Целта на изследването е да разкрие как покорството, макар и нормативно наложено, може да бъде превърнато в ресурс за изграждане на морална легитимност, идентичност и влияние в рамките на една силно йерархизирана духовна система.

2. РЕЛИГИОЗНОТО ПОКОРСТВО МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И ХАРИЗМАТА

От самата си поява в началото на XX век петдесетното движение се издига като трибуна за нерепрезентираните (Anderson, 2014). Смята се, че именно

то предоставя особена възможност за овластяване на жените (Attanasi, 2013; Martin, 2003; Lizarraga, 1998) заради харизматичния си характер и специфичните си доктринални особености. Със зараждането на движението петдесятната жена получава правото да бъде ръкополагана, да проповядва, да свидетелства, да дава съвети, да действа като евангелизатор, мисионер и т.н. – дейности, които голяма част от другите религиозни движения ѝ отказват и до днес. Това произтича от характерното за петдесятната теология разбиране, че основен белег на духовна посветеност е личното свидетелство за призив от Светия Дух и проявата на духовни дарби. Благодарение на даровете на Светия Дух много жени биват оценени от религиозните си общности. Редица изследователи (Brusco, 1995; Parsitau, 2012) изтъкват, че вярващите жени изявяват своите дарби по-често и по-силно от мъжете в общността, а в много случаи службите им са по-емоционални и въздействащи.

При навлизането на евангелизма в ромските общности в България през втората половина на миналия век именно жените биват първите членове на общността, които се посещават на вярата. В този етап, когато протестантството е все още непознато и осъждано, те се противопоставят на своите семейства независимо от уязвимото си положение, страха от отхвърляне, бедност и изолация, като така стават първите членове на религиозните общности (Slavkova, 2024: 69). Впоследствие именно те привличат целите си семейства и родове към вярата, която трайно се установява в техните квартали и в социалния им живот като цяло. Ромските жени се превръщат в особено активни служители по време на социализма, когато религията преминава в частната сфера, а религиозните събрания придобиват домашен характер. Преместването на голяма част от молитвените домове именно в ромските квартали, в домовете на хората, насочва практикуването на вярата към ежедневието на ромските жени, превръщайки ги в основни носители и изразители на духовния живот в общността. Те не само се молят и посещават служения – като пазителки на домовете, те са домакините на тези служения, а това им дава допълнителна увереност да се включват в ръководни дейности (Slavkova, 2024: 55). С разрастването и институционализирането си сред ромите петдесятното движение, аналогично на глобалните процеси (Haddad, 2015), се ориентира към патриархални структури, при което първоначалното активно участие на жените е ограничено. Въпреки навлезлия християнския мироглед, традиционните възприятия на ромската общност се запазват и дори биват подсилени чрез Библията. Хегемонната мъжественост и патриархалните разбирания, отхвърлящи правото на жената да упражнява независимост и индивидуалност, си пробиват път в нарастващата верска общност. Запазването на девствеността преди брака, което преди е било легитимирано с традиционния баба хак, бива оправдано от новата верска общност чрез посланието на апостол Павел до Евреите (Пампоров, 2006: 284). Християнската общност осъжда ранните бракове, но практически не допринася за тяхното ограничаване, защото

вярващите роми, подобно на невярващите, бързат да омъжат своите дъщери преди да бъдат „посрамени“. Жената е видяна като изкусителка (по примера на първата земна жена Ева) и поради тази причина нейната свобода продължава да бъде ограничавана. Въпреки че мъжете и жените се възприемат като „братя“ и „сестри“ в Бог, тяхното общуване често се разглежда като опасно. Обичайно жените общуват с жени, а мъжете – с мъже, а страхът от прелюбодение води до разделяне на църковното пространство, в което мъжете и жените да седят отделно.

Съществен елемент в изграждането на женската роля в петдесетната общност е позоваването на конкретни библейски пасаж¹, които се интерпретират като доказателство за предопределеното място на жената като покорна служителка, но не и като водач. Тези текстове, определени от някои изследователи в лоното на феминистката теология като „текстове на терора“ (Trible, 1984), продължават да се използват от част от религиозната общност като основание за поддържане на представата за второстепенната позиция на жената, както и за нейната изначална природа на подчинена, мълчалива, съсредоточена върху дома и семейството съпруга.

Вярата не заменя напълно традицията, а по-скоро формира напрегнато съвместно съществуване между религиозни и патриархални норми, в рамките на което женската духовна активност трябва непрекъснато да бъде регулирана и ограничавана, за да бъде приета и призната. Това поражда силно амбивалентно преживяване у много ромски жени, които остават активни и емоционално привлечени от Църквата, осъзнават себе си като основни носителки на вярата в семействата и църковните си общности, но въпреки това остават подложени на фини форми на контрол – често легитимиран именно чрез религиозната реторика и авторитет. Макар ромската жена да не е постигнала равнопоставеност с мъжа и рядко открито да я търси, по-задълбоченото вникване в идеята за покорството показва, че нейната позиция като вярваща християнка е по-сложна и не се свежда до еднозначна подчиненост или пълна зависимост.

¹ Сред тях най-познати са: „Жената да се учи мълчаливо с пълно подчинение. А на жената не позволявам да поучава, нито да владее над мъжа, но нека бъде мълчалива. Защото първо Адам беше създаден, а после Ева.“ (1 Тимотей 2: 11–12); „Жените нека мълчат в църквите, защото не им е позволено да говорят; а нека се подчиняват, както казва и законът. Ако искат да научат нещо, нека питат мъжете си у дома; защото е срамно за жена да говори в църква.“ (1 Коринтяни 14: 34–35); „Жени, подчинявайте се на своите мъже като длъжност към Господа, защото мъжът е глава на жената, както и Христос е глава на църквата (като само Той е спасител на тялото).“ (Ефесяни 5: 22–23); „за да учат младите жени да обичат мъжете си и децата си, да са разбрани, целомъдрени, да се грижат за своя дом, да са благи, подчинени на мъжете си, за да не се хули Божието учение“ (Тит 2: 4–5).

3. ПОКОРСТВОТО КАТО ДОБРОДЕТЕЛ, СИЛА И СТРАТЕГИЯ

Фактът, че патриархалните норми на общността и църковната йерархия поставят ромските жени във второстепенна позиция не означава, че самите жени не осъзнават своите способности, не разпознават постиженията си и не изграждат усещане за собствена стойност в рамките на вярата и в семействата си. Това е вярно особено по отношение на жените, които срещат сериозно разочарование след встъпването в брак и невъзможността на техните партньори да отговорят на очакванията им (в личностен, емоционален и духовен план). Мъжете все още са основните източници на финансови средства, но повишаването на образованието на жените, увеличаването на тяхната мобилност и по-голямата им трудова заетост води до промяна в разбиранията за това какво значи мъжът да бъде глава на семейството. Жените говорят за нужда от емоционална отдаденост, споделяне на част от домашните задължения и грижата за децата, а неспособността на техните все още силно патриархално настроени съпрузи да изпълнят тези искания предизвиква разочарование и обръкване:

Жените могат да заместят мъжете във всичко по принцип, а мъжете не могат да ни заместят [смее се]. Но въпреки това в Библията мъжът е пръв. Виж как беше с Адам... а и самият Христос е мъж... то и в света мъжът е пръв, както в Библията, и ние винаги оставаме някъде назад, не знам защо... (жена, ок. 35 г., София, декември 2024 г.)

В интервюта и неформални разговори с жени от общността се забелязва тяхното недоволство, както и негласното им възражение на социалната действителност. Въпреки това все още не се наблюдава истински критично разглеждане и проблематизиране на въпроса, както и съпротива срещу неравенствата.

Дори жената да е наясно, че не може да бъде равна на мъжа, тя добре знае кои са нейните силни страни и по какъв начин може да упражнява властта си върху мъжете в живота си. В голяма част от случаите жената е основният морален и духовен актьор в дома, но в публичното представяне на семейството отдава лидерството на съпруга си. Показателен в това отношение е разказът на една от респондентките, свързан с преминаването ѝ към нова църковна общност. В своя разказ тя споделя, че получава пророческо видение, тълкува говоренето на съпруга си „на езици“ и вербализира посланието на Светия Дух, но накрая изрично подчертава, че мъжът ѝ е този, който е взел решението за бъдещето на семейство. Това е механизъм, посредством който жената едновременно упражнява духовна власт и признава мъжкия авторитет като институционално необходим. Чрез упражняването на своите духовни дарби респондентката реално насочва бъдещето на семейството си, без формално да заема позицията на вземащия решения. Този пример потвърждава,

че петдесетническите образи и категории действат като мощен емоционален и духовен ресурс за легитимиране на женските избори (Gay у Blasco, 1999: 116–122). В същото време той разкрива, че жената остава подчинена не на един, а на два външни образа — този на съпруга и този на Светия Дух, чрез когото се оправдава нейната роля и поведение.

В много случаи съгласието със съпруга се явява по-скоро израз на стратегическа толерантност, отколкото на безусловно подчинение. Това е особено видимо във взаимоотношения на вярващите жени със съпрузи, които отказват да се посветят на Църквата. Жената може да получи забрана от своя съпруг да посещава молитвения дом и дори привидно да изрази съгласие с поставеното ограничение. Понякога това е възприето от жената като „мъдро подчинение“ (Attanasi, 2013: 252–254) – стратегия, целяща да накара съпруга ѝ да спре да се чувства заплашен от присъствието на Бог в живота ѝ и в даден момент да се приобщи към вярата. Както подчертава Саба Махмууд (Mahmood, 2005), за да разберем подобни феномени, трябва да се освободим от презумпцията, че овластяването задължително предполага съпротива на нормата. Вярата може да е не просто инструмент за еманципация, а също така и етичен път за себеоформяне в рамките на дадени, дори йерархични, социални структури.

Най-голямата надежда на една петдесетна жена е да обърне към вярата съпруга и семейството си. Тя осъзнава своята сила като евангелизатор и способността да повлияе на мъжа си „по женски“. Благодарение на новата позиция, която вярата ѝ дава, както и предоставените дарове от Светия Дух, петдесетната жена вече не се вижда в традиционната роля на жертва и слугиня на съпруга и семейството си, нито пък се превръща в борител срещу мъжкото потисничество и се опитва да се освободи от него (Mariz, Machado, 1997). Напротив, петдесетната жена гледа на себе си като на по-силна от мъжкия потисник, който е грешник. Благодарение на своята сила и християнска добродетел тя се чувства отговорна за спасението на съпруга и семейството си, както и за тяхното семейно благополучие. Това разбиране е активно подхранвано от религиозните водачи, които често се заемат с това да окуражават жените в тяхната роля на „лечителки“ на своите съпрузи:

Вашата роля е много значима... Бог иска чрез вас да осветли вашите мъже, а вие твърде много страдате поради тяхното невежество... а и защото сте станали християнки често Сатана ви презира чрез тях. Дори да ви обичат мъжете ви... и моят съпруг, въпреки че има много любов между нас, имаше момент, в който той ме презря дълбоко, въпреки че беше християнин, тогава Бог изискваше от мен да предам себе си като жива жертва благоволна на Бога и да не се съобразявам с този свят. (проповед по време на женско събрание, църква „Филаделфия“, кв. „Филиповци“ в София, август 2024 г.)

Обръщането към вярата променя не само отношението на миряните към самите тях, но и отношението им към другите. Толерантността на петдесет-

ниците в отговор на агресията се основава на нова концепция за индивидуалното отношение към доброто и злото (Mariz, Machado, 1997). Подчинението на жените е неразривно свързано с харизматичните концепции за „успех“ и „победа“. За разлика от други евангелски деноминации, в харизматичното християнство подчинението не е просто женска добродетел, то е също така стратегия за постигане на личен успех. Съпругите на пасторите са олицетворение на този тип мислене. Като се вижда, че се подчинява на един мъж, нейния съпруг, пасторката често получава в замяна подобно подчинение от много други мъже в редиците на движението (Soothill, 2019: 155).

Църквите отдават голяма важност на ролята на вярващия като „борител“, който е способен да промени средата около себе си именно благодарение на това, че възплъщава християнските добродетели и се е оставил в ръцете на Бог:

За мен християнството е надежда, начин да преодоляваш препятствия и когато имаш препятствия пред теб, не да се оставиш да паднеш, трябва да се бориш каквото и да е в живота ти... Бориш се не физически, а на колене пред Бог. (жена, ок. 40 г., София, август 2024 г.)

Тази борба може да доведе до практическо negliжиране на много сериозни проблеми и да предизвика особени усложнения в живота на вярващите. Въпреки това църковните водачи, както и самите вярващи, имат тенденцията да дават примери за ситуации, които са били преодоляни именно благодарение на силата на вярата. Вярващите споделят с убеденост множество истории както за физически изцеления, така и за преодоляване на проблеми с алкохола, домашното насилие и изневярата с помощта на вярата. В повечето случаи именно жените са тези, които влагат всичките си усилия в духовната битка за спасение на своите близки. Това има потенциала да ги овласти, но също така да ги постави в риск, както и да внесе съмнение в собствените им способности, ако накрая целта не бъде постигната. Църковната общност се включва в молитвите за вярващите и техните близки, но не се намесва практически. Особен пример за това е ситуацията на момиче от Петрич, разказана от ръководителката на неделното училище, което е посещавала. Момичето споделя на ръководителката, че баща ѝ има проблеми с алкохола и упражнява физическо насилие върху нея и майка ѝ. В отговор на това жената ѝ съветва да се моли за него и да го обича. Възрастната жена с гордост споделя, че именно благодарение на силните молитви един ден бащата на момичето е спрял да посяга на дъщеря си, възвестявайки: „Твоят Бог е по-силен, вече няма да правя така“ (жена, ок. 45, Петрич, май 2021 г.).

Светът става все по-чувствителен към темата за домашното насилие и изневярата, а реакцията на Църквата е да овласти жената, като ѝ гарантира, че тя има силата сама да се справи с всички препятствия, изпречили се на пътя ѝ. В това отношение „силата“ на жената като изцелителка и евангелизатор е

използвана срещу нея, защото „Бог не е на раздялата – мъжът се освещава с жената, както и обратното, и жената, ако е разбрала кой е Бог, тя трябва да има търпение да е до мъжа си [помагайки за това] Бог да го преведе“, но в същото време „единствената причина, поради която мъж може да напусне жена си, е при прелюбодейство“ (мъж, ок. 45 г., София, август 2024 г.). Това показва двойният стандарт, съществуващ все още между мъжете и жените в общността. Докато мъжете имат правото и дори обществения ангажимент да се разведат с неверните си съпруги, много жени с години живеят с изневерите и пороците на своите съпрузи и дори са склонни да обвиняват себе си за това, че не са способни да им помогнат да ги преодолеят. От християните и особено от жените в общността се изисква да бъдат готови да се справят с предизвикателствата, които срещат, позовавайки се на вярата. Жените живеят в противоречивата ситуация, в която трябва да запазят брака си – защото „Бог не е на раздялата“, и в същото време да се опитват да подобрят положението в домовете си, като разчитат на евангелизма (Attanasi, 2013: 242–256). Религията ги учи, че трудностите в живота ги приближават до Господа и те не трябва да се противопоставят и да бягат от изпитанията, ами да ги приемат и да се борят с тях с помощта на придобитите християнски добродетели. Жените са призовани да се оставят в ръцете на Господа, да приемат болката и унижението, защото именно посредством тях Бог ще ги излекува.

Никой не може да бъде успешен служител, ако няма силата на страдание. Затова, служители, не бягайте от страдание, когато Бог ви го налага. Страдание има, за да се усъвършенствувате в святост – Исус се научи на послушание чрез това, което изстрада. Никой не може да се научи на истинско послушание без страдание. Ако искаш да се научиш на покорство, ти трябва да преминеш през пътя на страданието. (проповед по време на женско събрание, църква „Филаделфия“, ж.к. „Филиповци“, август 2024 г.)

4. РЕЛИГИОЗНА ДЕЙСТВЕНОСТ И ГРАНИЦИ НА ПОДЧИНЕНИЕТО

Доктрината за покорството поражда вътрешен конфликт у онези активни и самостоятелни жени, които възприемат ръководната си роля в семейството не като отклонение, а като необходимост за неговото благополучие. В много случаи дори когато материалното осигуряване е поето от съпруга, именно жената е тази, която поема инициативата, планира и взема ключови решения в ежедневието. За нея това поведение не е свързано с противопоставяне на мъжкия авторитет, а произтича от дълбоко вкоренени убеждения и чувство за отговорност към стабилността на дома. Въпреки това доктрината за покорството и смирението има потенциала да внася съмнение относно собствената легитимност на жената като съпруга и християнка:

Ето, в моя случая той [мъжът ми] е непросветен, аз съм просветена, аз трябва да съм светлината, трябва да се покорявам. Обаче той някак си, нищо че не е просветен, по-добри дела има, повече добрина, а аз... аз ходя [на църква], просветена съм и не знам, има някаква борба в мене си така. Той е непросветен, но има по-добри качества – няма да те обиди, няма... Докато аз съм бърза, веднага се впрягам. Ама нали трябва мира, просветените, нали ние сме лицето на Бог... Не знам защо е така. (жена, ок 40 г., София, август 2024 г.)

Респондентката изпитва вътрешно напрежение, породено от несъответствието между религиозния идеал и личностната реалност. Независимо от своята посветеност и принадлежност към вярата, тя продължава да се пита защо не успява да се „отучи“ от това, което самата тя определя като „властност“ – качество, което в собствения ѝ житейски контекст е не просто присъщо, а функционално необходимо. Тя ръководи дома, взима решения за семейството си и често изпада в „мъжки“ емоции като това да се „впряга“, защото е основната отговорна за благополучието и успеха на дома си. Тези качества, които сами по себе си са достойни за уважение, в контекста на религиозната общност биват поставени под съмнение и осъдени. В този случай жената е поставена във вътрешно противоречие и тя има нужда да осмисли и преразгледа своята роля и позицията си спрямо християнската доктрина.

Независимо от доминиращото разбиране, което приписва на жените второстепенна и зависима позиция, петдесетните ромски християнки не са пасивни носители на религиозни предписания. Напротив – те често демонстрират висока степен на релационна автономия (Mahmood, 2005), която им позволява не просто да следват, а и да интерпретират, адаптират и дори пренаписват моралните и ролевите очаквания в рамките на харизматичната общност. Въпреки това, за разлика от западния феминизъм, който изключва жените, които виждат ролята си на майки и съпруги като значими, а семейството – като истински източник на сила, петдесетната вяра оправдава жените именно посредством това. Като феминизирана религия (Cuschiari, 1990), която приоритизира семейството и добродетелите, често асоциирани с жената, християнството дава възможност на ромките да придобият по-голяма увереност в своите качества и да преоценят собствената си стойност. По-лесната им адаптация към правилата на религиозната общност и лекотата на духовното им свързване ги кара да се чувстват горди и достойни за общението с Господа.

Жените не отхвърлят директно нормата за покорство, но я преосмислят, базирайки се на духовната (а не просто социалната) легитимност на своя опит. Наблюденията и разговорите показват, че много от ромките възприемат себе си като просветени и духовно по-осъзнати от своите съпрузи. Позицията, която мъжете заемат, както и неспособността им да отговорят на очакванията, свързани с ролята на глава на семейството – роля, която се изгражда както от съвременни обществени, така и от религиозни разбирания, – водят до това

жените да се противопоставят, използвайки своята вяра като морална и аргументативна опора:

Трябва мъжът да бъде едно с Христос и тогава вече жената да бъде покорна към него, иначе ако той не е с Христос, жената как на някакъв идиот да бъде покорна... Ето, то има логика. Аз излизам лошата, той излиза добрият. (жена, ок 30 г., август 2024 г.)

Това разбиране демонстрира, че въпреки ограниченията, които Църквата налага, жената притежава способността да интерпретира религиозните послания и да извлича от тях онова, което ѝ позволява да действа самостоятелно (Soothill, 2019: 253). Въпреки че се сблъсква с полови ограничения, тя разполага с аргументативен ресурс, чрез който може да преодолее отношенията на зависимост – ресурс, който е недостъпен за ромка извън религиозната общност.

Все повече жени поставят под съмнение възможността за примиряване с лошото отношение. Поне на теория жените могат да използват безчестието и агресията на съпрузите си като причина за развод и все повече от жените възприемат развода като необходим в дадени ситуации. Изправени пред емоционално или физическо насилие, някои жени избират да прекъснат брака си, но обосновават това решение през религиозна логика, а не чрез светската идея за автономия: „Той се разведе с мен пред Бога много по-рано, още когато избра приятелите си и наркотиците пред мен. Той се беше развел с мен, аз просто подадох документите“ (жена, ок 40 г., София, август 2024 г.). По подобен начин Мариз и Мачадо (Mariz, Machado, 1997) отбелязват, че бразилските петдесетнички често използват изискванията на религиозното си призвание, за да се освободят от потискащи задължения към съпрузите или порасналите си деца. Въпреки това тези жени търпят сериозни рестрикции и често биват отхвърлени както от семействата си, така и от общността (светската, а понякога и религиозната).

Дори включването в Петдесетната църква да не променя установените патриархални норми, връзката с Бога поставя нови йерархии в живота на вярващите. Голяма част от жените (особено тези, които не откриват подкрепа от своите мъже) заявяват, че служенето на Бог е най-важната им задача: „Винаги на първо място е бил Бог, децата ми, след това той [съпругът]“ (жена, ок. 40, София, август 2024 г.). Бог се превръща в основна цел и посока, което позволява на жената да премести фокуса от своето семейство. Това дава възможност на съпругите за личностна реализация отвъд пределите на традиционните норми и така те се превръщат в „активни, отговорни агенти“ (Mariz, Machado, 1997: 110). Това е видно от споделянето на друга жена по време на женско служение. Години наред тя се бори със своите близки, които отказват да възприемат християнския начин на живот и да променят своите ежедневни практики. Скоро за нея предстои един от най-важните житейски момен-

ти – сватбата на нейната дъщеря. Жената споделя своето разочарование от организацията на светско тържество и въпреки своя ангажимент като майка на булката отказва да постави желанията на близките си пред своите християнски ценности: „Стига сме търпели, стига сме правили компромиси! Нека си направи сватбата... Аз ще отида, но няма да стана да играя. Ще поставя Бог на първо място в моя живот!“ (жена, ок. 45, Самоков, май 2022 г.). Това е свидетелство за определено „институционално противоречие“ между религиозната общност и семейството – с промяната на йерархиите Църквата оспорва доминиращия семеен модел (Mariz, Machado, 1997).

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Религиозното покорство в петдесетните ромски общности в България представлява не просто подчиненост на установените социални и религиозни норми, а сложна морална и стратегическа позиция, в която жените съчетават вяръност към християнската традиция с активно търсене на роля, признание и влияние. Вместо да се противопоставят директно на патриархалните норми, ромските вяръващи жени често избират да действат в рамките на наложените структури, но ги пренареждат отвътре, използвайки морална действеност, духовен авторитет и личен пример. Така покорството се трансформира от символ на подчинение в инструмент за легитимиране на решения, за водене на семейството по духовен път и за въздействие върху мъжете в условия, в които феминистките стратегии на открито противопоставяне не са социално приложими или желани. Въпреки потенциала на вярата да овластява, теренните наблюдения разкриват и едно своеобразно романтизиране на страданието като форма на духовна мисия, което често води до практическо negliжиране на сериозни проблеми като насилие и зависимости в семейството. Жените са насърчавани да търпят, да се молят и да приемат болката като средство за духовно усвършенстване, а не като сигнал за нужда от намеса и подкрепа. Така, убедени че „имат силата сами да се справят с всички препятствия“, те поемат върху себе си тежестта на трансформацията, понякога с цената на собствената си сигурност и благополучие.

Въпреки ограничената си видимост в институционалните структури на църквите, жените играят ключова роля в поддържането на духовния живот в общността – те са домакини на събрания, организатори на домашни служения, приемници на духовни дарби, водачи в молитвата и пазители на моралния ред. Влиянието им е особено силно в домашната сфера, където те се възприемат като морални стълбове на семейството и дори като отговорни за духовното „спасение“ на съпрузите и децата си. И макар църковната реторика често да ограничава женското присъствие до фигурата на покорната съпруга, вярата и духовните дарби предоставят на жените символен капитал, чрез който те успяват да формират нови отношения на авторитет и значимост.

Анализът показва, че религиозната рамка не е задължително в противоречие с процесите на овластяване при жените. В много случаи именно чрез верността си към религиозната норма жените постигат морално превъзходство, изразено в способността им да устояват на житейски предизвикателства, да посредничат между Бог и близките си, да претворяват страданието в сила. В този контекст покорството не трябва да се разбира само като подчинение, а като етичен път на себенадмогване и духовно изграждане, при който жените не само се адаптират, но и сътворяват нови значения и възможности.

Въпреки че петдесетната общност не преодолява радикално традиционните патриархални модели, тя създава условия, в които жените могат да изградят морална автономия и относителна сила и независимост. В този смисъл настоящото изследване допринася за по-нюансирано разбиране на женското религиозно действие – не като открито нарушаване на нормата, а като целенасочено и духовно изграждане в рамките на една йерархизирана, но динамична религиозна култура.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Пампоров, А. (2006). *Ромското всекидневие в България*. София: МЦПМКВ. [Pamporov, A. (2006). *Romskoto vsekidnevие v Bulgaria*. Sofia: MTSMPKV].
- Anderson, A. (2014). *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Attanasi, K. (2013). Constructing Gender within Global Pentecostalism: Contrasting Case Studies in Colombia and South Africa. In: Miller, D. E., Sargeant, K. H., Flory, R. (eds.). *Spirit and power: The Growth and Global Impact of Pentecostalism*. Oxford: Oxford University Press, 242–258.
- Brusco, E. (1995). *The Reformation of Machismo: Evangelical Conversion and Gender in Colombia*. Austin: University of Texas Press.
- Cucchiari, S. (1990). Between Shame and Sanctification: Patriarchy and its Transformation in Sicilian Pentecostalism. *American Ethnologist*, 17 (4), 687–707.
- Gay y Blasco, P. (1999). *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. London: Routledge.
- Haddad, B. (2015). *Keeping Body and Soul Together: Reflections by Steve de Gruchy on Theology and Development*. Pietermaritzburg: Cluster Publications.
- Lizarraga, M. (1998). *Women of God: Women's Empowerment in the Words of Women in the Church of God in East Tennessee*. Knoxville: University of Tennessee.
- Mahmood, S. (2005). *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton University Press.
- Mariz, C. L., Machado, M. D. C. (1997). Pentecostalism and Women in Brazil. In: Cleary, E. L., Stewart-Gambino, H. W. (eds.). *Power, Politics, and Pentecostals in Latin America*. Boulder: Westview Press, 41–62.
- Parsitau, D. S. (2012). Agents of Gendered Change: Empowerment, Salvation and Gendered Transformation in Urban Kenya. In: Freeman, D. (ed.). *Pentecostalism and De-*

- velopment: Churches, NGOs and Social Change in Africa*. New York: Palgrave Macmillan, 203–221.
- Slavkova, M. (2024). *Conversion, Leadership and Identity of the Evangelical Roma in Bulgaria*. Paderborn: Brill Schöningh.
- Soothill, J. E. (2019). A Critical Approach to Concepts of “Power” and “Agency” in Ghana’s Charismatic (or Neo-Pentecostal) Churches. In: Casselberry, J., Pritchard, E. A. (eds.). *Spirit on the Move: Black Women and Pentecostalism in Africa and the Diaspora*. Durham: Duke University Press, 151–179.
- Trible, P. (1984). *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*. Fortress Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ВАСИЛ ЛЕВСКИ КАТО СВЕТЕЦ В БЪЛГАРСКОТО КИНО: ИЗМЕРЕНИЯ НА РАЗКАЗА ОТВЪД ИСТОРИЧЕСКАТА ДОСТОВЕРНОСТ

РУМЕН СКРИНСКИ

Предложената статия се занимава с актуална проблематика, свързана с разказа „Левски“ в българското кино. Отчетлив сюжет в публичнодостъпните документални, документално-художествени и приключенски филмови наративи, посветени на Апостола, е представянето му като фигура от най-висок ранг не само на терена, на който се води подготовката на националната революция, а и отвъд измеренията на човешкото. Образът на дякона от Карлово в редица продукции често се изгражда чрез агиографски похвати, приписват му се качества, които го сродяват с Богочовека Исус в християнската традиция, вменява му се ролята на Спасителя, който ще разреши тежкото положение на поставените под контрола на Османската империя народи.

Статията разглежда най-представителните в това отношение филмови продукции, за да се опита да покаже, че измеренията на разказа за Левски като светец започват и завършват отвъд историческата достоверност. За целта анализът коментира ленти като „Дякон Левски“, „Левски – евангелие, път, безсмъртие“, телевизионната театрална пиеса „Тайната вечеря на дякона Левски“, „За Левски и вярата“, сериала „Демонът на империята“ и др.

Ключови думи: Левски, святост, кино, разказ, светец, филми

VASIL LEVSKI AS A SAINT IN BULGARIAN CINEMA:
DIMENSIONS OF NARRATIVE BEYOND HISTORICAL RELIABILITY

RUMEN SKRINSKI

The proposed article addresses contemporary issues related to the portrayal of ‘Levski’ in Bulgarian cinema. A distinct theme in the publicly available documentary, docu-fiction, and adventure film narratives dedicated to the Apostle is his depiction as a figure of the highest rank—not only within the field of national revolutionary preparation but also beyond the dimensions of the human. In many productions, the image of the Deacon of Karlovo is constructed through

hagiographic devices, endowed with qualities that render him comparable to the God-man Jesus of Christian tradition and credited with the role of the Saviour destined to resolve the plight of the peoples under the control of the Ottoman Empire.

The paper examines the most representative film productions in this regard, seeking to demonstrate that the narrative dimensions of Levski as a saint begin and end beyond historical veracity. To this end, the analysis discusses films such as *Deacon Levski*, *Levski – Gospel*, *Path*, *Immortality*, the television play *The Last Supper of the Deacon Levski*, *Of Levski and the Faith*, and the series *Demon of the Empire*, among others.

Keywords: Levski, holiness, cinema, story, saint, movies

1. УВОД

Разказът¹ (заедно с вплетените в него редица податки и интерпретации) около публичния образ на Васил Левски и представата, която той оставя в народната памет, ангажират не от вчера вниманието на изследователите, включително в контекста на „дългия XIX век“ (Hobsbawm, 1962). Това, разбира се, има основателни причини. Четейки впечатленията на един от най-близките съратници на Апостола, Данаил Попов, че Дякона всъщност е „най-добрият ни българин“ (Страшимиров, 2015: 285), не изглежда трудно да си представим първите опити за формиране на национален, цялостен митопоезис около човек с най-висок ранг по отношение на йерархията на привременната революционна организация, когото „не можем спечели никога“, както отбелязва Христо Иванов Големия (пак там). Търсейки условното начало на процеса, то трябва да се съотнесе към стремежа по създаване на биографична история от Захари Стоянов. Този разказ обаче и до ден-днешен няма завършек. Няма и опити да се покаже докъде би могло да приключи интерпретирането, хиперболизирането, наслагването с очаквания или издирването на нови сведения за призивания да бъде героизиран дори приживе (вж. Каракостов, 1973) стратег на мащабния стремеж към основаването на *чиста и свята Република*.

Сведения за Васил Левски като историческа фигура присъстват в огромен обем сред историографията, подлагаща на анализ пантеона от символи, с които е съграден големият разказ за Българското възрождане (вж. Трендафилова, Пъкова, 2012). Първите наченки да бъде мислен Апостола са по същество обаче поставени в сферата на героическото (дори ако се осланяме само на автори като Захари Стоянов, Христо Ботев, Иван Вазов и отделни опити на съвременници да разказват за Левски, като споменатите Данаил Попов, Христо Иванов Големия или Г. Кирков). Така се проблематизира неимоверно много работата на ранните изследователи на живота и делото на карловския дякон, които ще си поставят за задача да се осланят предимно на фактите около него. Левски е фигура от най-висок ранг и за това свидетелстват десетилетните опити на

¹ За целите на статията възприемаме термините „разказ“ и „наратив“ като синоними.

различни обществени и политически организации (както в периода след освободителната за българите Руско-турска война от 1877–1878 г., така и във времето на трите национални катастрофи) да натоварват образа му с необходимостите на момента, да експлоатират и изземват символен капитал от него за обслужване на краткосрочни, но мислени като национално значими цели.

Две думи и за това какво стои зад този разказ (вж. Köppe, Kindt, 2014). Удържайки идеята на Лиотар за *Grand narratives*² и формулировките на други автори (Барт, 1991), които работят в полето на теоретичното представяне на отделните аспекти от наратологията (Онега, Гарсия-Ланда, 2001), представянето на живота и делото на първия сред равни стратег на Вътрешната революционна организация е неразривно свързано с мисленето за контекста на дългите и сложни реформи в османската политическа система. Освен това за Левски се разсъждава и през призмата на традиционния за българската историография наратив (Генчев, 1999), който онагледява стъпките около модернизацията на живота в Империята – разказ, който за българите означава и възраждане на духовност, култура и просвета, водещи след себе си и икономически ползи. Разбира се, историята за Левски присъства и в темите за мащабните политически движения на Балканите и модерните течения в европейската обществено-политическа мисъл. От текста „Левски“ и отделните наративни ядра около него черпят вдъхновение поколения, идеологии, институционални модели, интелектуални течения (Христов, 2017). Към разказа „Левски“ трябва да се прибави и до днес незавършилият мащабен дебат около гроба, издирването на тленните му останки и канонизацията за светец – въпроси, които отключват многобройни обществени полемки и ангажират държава, научни, духовни институции, медии и преобръщат представите за историческата личност (Тодорова, 2009; Лалев, 2017). Интерпретирането на образа на Апостола предизвиква сериозни полемки и на екрана.

2. КАК ЛЕВСКИ СТАНА СВЕТЕЦ В КИНОТО?

Разказвана през амалгамата от митологии, легенди, факти, историческа (не)коректност, представата за Левски се влива и в българското кино, което, от своя страна, изглежда силно неподготвено да приеме обема от научна литература, митопоетически подходи и сюжети, за да ги претвори в устойчив кинонратив. Това има своите причини, много от които – съвсем основателни. Изиграването на разказа за Левски е част от историческите сюжети, които

² Лиотар развива концепцията за края на големите разкази в увода на своето съчинение „Постмодерната ситуация“, но и понася критики от други автори, които считат, че той де факто изгражда алтернативен голям разказ (обяснителен модел) за света. В случая с анализа около разказа за Левски не се търсят основанията, предложени от Лиотар, а по-скоро се мисли за процес по моделиране, трупане на гледни точки и основания.

българското кино, а и някои телевизионни продукции, реализират с различна интензивност през годините (вж. Дончева, 2012). Самото то преживява и първото налагане на цензура през 1933 г. с филма на Васил Гендов „Бунтът на робите“, а до фундаменталната промяна политическата система не е реализиран нито един сюжет за Апостола. Любопитно е обаче да се подчертае, че лентите, посветени на Левски, почти не се споменават в поредицата от поръчкови киносюжети, обслужващи т.нар. социалистически реализъм (вж. Янакиев, 2003). От друга страна, за Дякона се разказва в киното и телевизията много повече след 1989 г., отколкото в епохата на доминиращи идеологически постановки. Макар историческите сюжети в киното да избухват след 50-те години на ХХ в., едва през 70-те години се появява „Демонът на империята“ – минисериал, издържан в стилистиката на историческата драма, който предизвиква разнопосочни коментари и интерпретации. Единствено през 1988 г. излиза телевизионната пиеса „Левски“, и то след като утихват дебатите около сериала. Апостола не е нито предпочитан, нито търсен като филмов герой, макар епохата да е изпълнена с периодично отключващи се обществено-политически крамоли около темата с гроба и търсенето на костите му³.

В такъв смисъл целта на предложения текст е да разсъждава върху някои конкретни кинопродукции, създавани в различно време и разнородна среда, които се заемат да покажат на българския зрител сякаш визуално онагледяване на знаменателната фраза на Николай Хайтов, че „Левски е Господ за българина“ (Дичев, 2009: 1). Методите на изследването стъпват върху анализа, съпоставянето и позиционирането на кинопродукциите в определени за целта смислови цялости, които посочват както общи, така и различни черти в киноинтерпретацията на светостта. С нея е и натоварен допълнително разказът за националния герой. В действителност съществена част от него прави множество опити да напластява агиографски сюжетни линии, които недвусмислено сродяват Апостола с метанаратива за Богочовека в християнската традиция.

Тук само ще споменем някои от похватите, които българското кино използва, за да осмисли историята на стратега революционер. Те минават през:

- Alegории за истинския смисъл на човешкия живот и пътя, избран от героя.
- Митопоетически мотиви, които доближават образа до архетипи, свързани с първоначалната на християнството.
- Агиографски сюжетни линии, иносказателно моделиращи образ на Апостола, който вплита в себе си характеристики на мъченичество и святост.

³ В своя труд „Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой“ Мария Тодорова подробно илюстрира въпроса с героизацията и прославата на Левски, опитите той да бъде превърнат в светец и произтичащите от това полемики, които обаче не намират отглас в българското кино във времето, в което се състоят.

- Екшън и уестърн елементи, придаващи на киноразказа драматизъм и напрегнатост.
- Левски като обикновен човек, от когото се очаква да изпитва познати за нас чувства в разнообразни житейски ситуации.
- Левски като стратег, на когото се вмения премерено хладнокръвие и логическа последователност към крайната цел, заложена в програмните документи на революцията.

Върху тези пунктове се оформят почти всички публичнодостъпни филми, посветени на Апостола. Те или търсят строг разказ, който третира баналното представяне на историческата биографична последователност, или моделират повествование със силно художествен, а понякога откровено приключенски характер (вж. по-подробно Кърджилов, 2023). От посочените смислови отправни точки ще се спрем конкретно на онези, които изграждат обекта на настоящия анализ – образа на Левски като светец в киното. За това ще се възползваме и от предмета на проучването – достъпните и във виртуалното пространство продукции като „Дякон Левски“, „Левски – евангелие, път и безсмъртие“, „Гайната вечеря на Дякона Левски“, „За Левски и вярата“, както и „Демонът на империята“. Изборът конкретно на тези продукции се аргументира с това, че или основната сюжетна линия в тях преминава през употребите на Левски като светец, или отделни елементи от филмовото повествование черпят ресурс от споменатите вече похвати, които българското кино използва, за да разказва за Апостола. Така анализът ни ще се опита да подкрепи изследователската хипотеза, че посоките към разказа за Левски като фигура, която се родее с божественото, започват и завършват отвъд историческата достоверност. Нещо повече, те поддържат фундаменталния подход към митопоезиса около историческия образ и дори банализират първите, може би наивни, но съвсем целенасочено създадени, интерпретации за героичния път на революционера светец (Кърджилов, 2023).

Коментиранияте продукции най-условно могат да се обособят в три дяла: документални, документално-художествени и приключенски. Третирането на образа на Левски в лоното на светостта най-деликатно е застъпено в документалните продукции. В повечето случаи със средствата на визуалното те преповтарят някои учебникарски тези около живота и делото на карловския дякон и само мимоходом показват и другото, хиперболизирано мислене за историческата личност отвъд нейната историчност. В документално-художествените продукции са налице доста по-смели опити представата за организатора на вътрешната революция да бъде подкрепена с архетипи, мотиви и митопоетически похвати, които го доближават до големия християнски наратив. Приключенските филмови продукции, от своя страна, съвсем фриволно развиват разказа отвъд историческата достоверност и дори залитат към своеобразно преплитане на трудно съвместими екшън и религиозни мотиви. Още нещо. Опитът фигурата на Апостола да изпълни със съдържание съчетанието

граждански светец най-отчетливо се открива в мащабното киноплатно на Максим Генчев „Дякон Левски“, където образът на националния герой е на-товарен с характеристиките на мъченичеството, а оттам – с ясно трасирания път към трансцендентността.

3. СВЕТОСТТА В КОНКРЕТИКА

Темата за светостта на Дякона от Карлово не е нов феномен в левскизанието (Лалев, 2019:301). Тя „наднича“ още през изготвения календар от Христо Ботев за 1875 г., в който поетът революционер определя 9 март за датата, на която да се отбелязва паметта на Апостола. После, макар след колебания и проточване, при Каравелов въпросът се появява и в напечатания от него във вестник „Независимост“ некролог (Христов, 2017: 24) от 11 август 1873 г. (въпреки че историографията днес гледа със скептицизъм на фактологичното съдържание на текста). Десетилетия по-късно в темата ще се включи Българската православна църква, институции, общественици, както и цели научни колективи, които трескаво ще се ангажират с казуса по евентуалното канонизиране на Левски като светец – своеобразно продължение на огромния и твърде дискуссионен наратив около тленните му останки и издирването на гроба (вж. по-подробно при Тодорова, 2009; Христов, 2017, Лалев, 2017).

Дебатът по тези въпроси впечатлява с мащабите си, но българското кино не успява да създаде критичен разказ, нежели да отиде отвъд медийни (и понякога претендиращи за научни) спекулации. В интерес на истината е да се каже, че едва в последните години бе направен телевизионен опит да се проследи част от историческия архив около темата с гроба и широко известната история около построяването на паметника на Левски в центъра на София. Този своеобразен документално-художествен филм в две части бе излъчен по *bTV* през февруари 2021 г., но в него бе загатната проблематиката, както и някои непопулярни тези около нея. Така в българското кино (и телевизия) светостта на Левски продължава да бъде разказвана през неизбежното посягане към арсенал от хиперболи и алегии (подробно те са представени от автори като Мария Тодорова, Ивайло Христов, Иван Лалев и др.).

4. СВЕТОСТТА НА ЛЕВСКИ КАТО ДЕМОН НА ИМПЕРИЯТА

„Демонът на империята“, „Левски – евангелие, път, безсмъртие“, „Тайната вечеря на дякона Левски“, „За Левски и вярата“ и „Пътят на Левски“ са в общи линии основните продукции, които се занимават живо с образа на Апостола като светец (без непременно да разчитат на натрупаните вече изследвания по темата). Макар представени в диаметрално противоположни контексти, об-

щото между тях е, че са излъчени в национален ефир – тоест очакванията са, че техните послания са достигнали до широк кръг от зрители, респективно потребители на съдържание и в интернет. В „Демонът на империята“ например образът на националния герой преминава през различни превъплъщения. Освен че поставя на разсъждение как изглежда приключенският лик на Апостола, актьорът Илия Добрев влиза в серия от драматични заигравания, за да докаже това – язди кон, проповядва, надбягва се геройски с властите, поучава, убива хладнокръвно, преоблича се от роля в роля, не спи, разчитайки на прикритията на нощта. Тази героическа игра е натоварена с толкова много очаквания от своите създатели, че заради митопоетически и архетипни заемки, екшън и уестърн приумици, демонстрираният Левски не издържа под напора на претрупаните изисквания към него и се свлича до по детски разбиранията представа за героичност (с пушка и сабя в ръка, да речем).

По подобен начин е разиграна и темата за светостта, стъпвайки върху християнския разказ за Исус, изграден върху микроистории за странствания и поучения. В евангелския наратив конкретна ситуация около Спасителя често пъти е само повод той да изрече мъдрост, да пророкува или проповядва. Левски на режисьора Вили Цанков действа по сходен „евангелски“ начин: той е откровен, открит, а хладнокръвието струи от лицето му. Същевременно пронизващият поглед преобръща съзнанието на онези, които са пред очите му. Появата на героя предизвиква смут, а думите му са носители на очакване и страх. В същото време простотата, с която си служи в отношенията, ювелирно допълва героическото му величие: все ракурси към опита за моделиране на свят човек, въпреки доминиращия наивитет на продукцията. Излъченият през 1971 г. по Националната телевизия сериал (съпътстван от дипломатически скандал между София и Анкара, но въпреки това представен пред аудиторията с благоволенieto на Тодор Живков) е в действителност първият по-влиятелен опит на киното да посегне към пълнокръвен разказ за националния герой и дори да се заеме с представянето на податки към темата за светостта му. Разбира се, продукцията предизвиква полемики, разнопосочни обвинения и дори е набедена за юношеска (Милев, 1982: 80). В действителност Илия Добрев в качеството си на актьор наистина прави възможното, за да остане на висотата на очакванията към него. Левски на Вили Цанков употребява почти всички открити вече похвати към историческата фигура на националния герой, които българското кино познава: екшън и уестърн приумици, препратки към първоначалната на християнската вяра, умишлено подчертани аспекти на мъченичеството и светостта, но вече осмислени през призмата на обществения дълг и жертвоготовност.

5. СВЕТЕЦЪТ В „ДЯКОН ЛЕВСКИ“

Оставайки в лоното на значимите продукции от гледна точка на разпространението им, трябва да споменем, че сакрализацията на образа на Апостола

в мащабното киноплатно на режисьора Максим Генчев от 2015 г. е сред основните сюжети, около които се формира образът, изигран от Веселин Плачков. Без да навлизаме в широкия обществени дебат и полемиките около лентата (които се разгръщат в телевизионни предавания, научни дискусии, социалните мрежи и десетки интернет издания), ще споменем единствено, че тя по същество представлява първият фундаментален опит за визуален разказ, посветен на Апостола, в най-новата българска киноистория. В „Дякон Левски“ са втъкнати елементи от магическия реализъм, историческа мелодрама, епически подходи и комбинации от силна художественост в историческото пресъздаване на добре познати събития и личности от епохата на Българското възрождане. Макар с впечатляващ размах филмът да се опитва да извади всичко възможно от образа на историческата фигура, той остава в добре познатото лоно на българската кинотрадиция, на която ѝ липсва устойчив подход в разказването на пантеона от национални символи, към който иначе тя проявява периодичен афинитет.

В „Дякон Левски“, наред с хаотичното търсене на похвати за представяне на цялостния облик на Апостола, не е подмината и темата за сакрализацията. „Левски е подложен на нечувано оприличаване на Исус Христос. Той е превърнат в абсурден израз на триумфа на християнството над исляма“ (Естебанес, 2015: 1). Режисьорът в самото начало на филма поднася разказа чрез мотивите на живоописанието на светец: малкият Васил извършва подвизи още в ранна детска възраст, преценява удачно кое е добро и зло, разчита знаци, дадени му свише, учудва се на собственото си вълшебно изпълняване на църковни тропари и расте пред погледа на сприхавия си вуйчо, архимандрит Василий, както и в присъствието на един фанатичен търсач на мощите на свети Игнатий, интегриран в отломките на представяната за исторически коректна биография на бъдещия Апостол. Така или иначе лентата старателно внушава как мъдростта не го напуска в нито един критичен миг, а проявата на далновидност му печели поддръжници, които благоговеят пред характера и лекотата, с която преодолява препятствията по пътя си.

За подсилването на внушенията около светостта са използвани и трафаретни формулировки като познатата за влизането на Богочовека Исус в Йерусалим (само няколко мига след като е извършил поредното си чудо с възкръсването на Лазар от Витания). В „Дякон Левски“ този момент е пресъздаден със сцена, в която йеродякон Игнатий пристъпва, облян от светлина, в църквата, пеейки „Господи помилуй“. Миряните в храма сторват път на този чудат човек, както с палмовите клонки юдеите посрещат Месията. И още: пристигането на Апостола отключва почуда, идването на Исус – надежда. Така, както се чака вярата и проповедта от Спасителя, Левски получава доверието на богомолците, които напускат храма, оставяйки архимандрит Василий сам да довърши литургията. Чрез този мащабен по своя размах пример в продукцията ясно се дава израз на многократното заявяване на Левски като светец.

Това е и своего рода връх в репрезентацията на образа на Националния апостол на фона на множеството маркирани други негови превъплъщения. Докато изрича мистичните слова на съзаклятието, Левски, отново обявян в играта от светлини, посвещава в делото на революцията дейци, дошли в Божия храм, за да засвидетелстват иначе гражданската си вяра в освободителния процес. Към финала на лентата размонашилият се дякон е най-близо до трансцендентното в своята доброволно приета Голгота, дълбоко осъзната като възхваляла на Отечеството и белязана от благословията на християнския Бог. И всичко това на фона на преминаващи персонажи през продукцията, които с дълбоко убеждение наричат героя на Веселин Плачков не какъв да е, а „светец“, за да не остане ни най-малка капка съмнение в режисьорското хрумване. Левски на Максим Генчев е разказан като своеобразен граждански светец (вж. и понятието за „светски светец“, Тодорова, 2009: 299), чиято финална цел се изпълва със смисъл: доброволен жертвен агнец за общественото благо след векове на гнет и безизходица.

6. ТЕАТРАЛНАТА САКРАЛИЗАЦИЯ НА ГЕРОЯ

Натоварването на Левски с образа на светостта не е чуждо и в света на театъра. Още през 1987 г. Стефан Цанев написва трагедията (както сам я определя) „Тайната вечеря на дякона Левски“ (Цанев, 1987: 1). Това произведение, изиграно впоследствие и като телевизионна театрална постановка през 2003 г. с режисьор Димитър Шарков, разчита в цялото си време-пространство на демонстрирането на аналогията с последната среща на Исус с Неговите ученици, когато, съгласно Евангелските сказания, на Велики четвъртък е установена евхаристията, а с което и фундаменталният завет в християнската догматика. Сюжетът е организиран около последната нощ на Апостола в тъмницата, където той призовава на откровена среща своите доскорешни съратници. Те впрочем взаимно се обвиняват в предателства, малодушие и всеки настоява на своята истина. Хронотопът на постановката е завзет от образа на Анастас Попхинов, член на Плевенския революционен комитет и ключов противник на Левски по редица организационни въпроси. Той изнася унищожителна пледоария за провала на революционната организация по места и много напомня измислената от героя на Достоевски Иван Карамазов поема „Великият инквизитор“, в която появилият се повторно на земята Спасител е заплашен от Страшния съд на Инквизицията (Достоевски, 2017: 298). Тук в „Тайната вечеря...“ Апостолът обаче отхвърля всички поднесени му изкушения от Попхинов за спасение – включително това да се разчита на милостта на падишаха. Последната запазена изповед в постановката е оставена тъкмо за Левски.

Идеите му за демократска република без цар в нея звучат с много неизвестни за сподвижниците му, а убедителното презентирание на тезите от страна на Дани-

ел Цочев превръща постановката в малък учебник по визията на историческия Левски за свободния човек. В същото време аналогите с Месията трансформират представата за вярата – тя е прехвърлена от Бога към размонашилия се дякон, от когото се очакват решения за несправедливостите и тежобите. Трагедията на Стефан Цанев обаче в същината си търси най-мъчните отговори от народа на Левски – към него са отправени най-тревожните въпроси, прехвърлена е най-трудната за преглъщане вина. Внушено е, че за да разбере собствения си Апостол, народът трябва да преживее Голготата му; да не се вторачва в костите и легендите, а в идеалите. Защото там е и истинската святост на Апостола (Скрински, 2023: 113).

В трагедията на Цанев образът на Левски е изтъкан от напрежение. Хвърленият в тъмницата предстои да се произнесе като арбитър на всички своеволия от своите доскорошни съратници. Внушеният своеобразен „Страшен съд“ за малодушните и предателите допълнително подсилва сакралния характер на пресъздадения Апостол, който държи механизма за санкция при отклоняване от свящото дело на свободата. Така, без илюзии за собственото си спасение, натовареният с огромната отговорност Спасител на революцията сякаш се приближава до Голготата на колективната съдба. За да я надживее.

7. ЛЕВСКИ ПО ПЪТЯ НА СПАСИТЕЛЯ

Образът на националния герой намира особено развитие в идентифицираната група от филмови разкази, показани по телевизията, които сякаш съвсем съзнателно и без уговорки сближават делото на Левски с тоталната евангелска история. По същество такива наративи, освен че разчитат на архетипни означения, си служат и с дидактически елементи, които подсилват изложените аргументи. Трудно би било да напишем продукции като „Левски – евангелие, път и безсмъртие“, „За Левски и вярата“ и „Пътят на Левски“ в строгите категории както на документалния, така и на художествения филм, тъй като те боравят с разнообразни изразни средства, за да подсилят характера и посоката на внушенията. Те са и някак спонтанно родени – обикновено излъчени в национален ефир около кръгли годишнини, свързани с рождението или гибелта на историческата фигура. Сякаш техният запазен мотив е свързан с търсенето на различен ъгъл към историята за Левски, към фактите, митологемите или пък оборването на някои наложени, но неиздържали проверката на времето интерпретации.

В „Левски – евангелие, път и безсмъртие“ например амалгамата от мотиви от Евангелските сказания, части от биографичния разказ за Дякона и някои уставни документи на революцията рисува картина, която под съпровода на църковните песнопения на хор „Йоан Кукузел“ възнася образа на Левски до приближаващото Преображение на планината Тавор. Зрителят няма нужда от никакви уговорки: целият наратив за странстванията на Апостола пресича

евангелската трактовка за мъченичеството, разпятието, безсмъртието. Продукцията извежда на преден план добре познатите сюжети като Тайната вечеря и последните нравствени наставления, които Исус дава на останалите плътно до Него ученици, докато зрителят придобие ясна представа за библейските аргументи, разкриващи избора на човека. Паралелно с това се наблюдава изложение и на революционния разказ, като не се подминава познатото екстраполиране на християнската вяра с оглед ясните необходиминости на текущото време и колективното усилие за неговата промяна. Този филм-слово умело съчетава библейски с революционни пасажии от наличната изворова база и чертае пред зрителя новото осмисляне на вярата през саможертвата на един герой, който е поел по пътя към гражданското безсмъртие.

Краткият журналистически филм, излъчен по Българската национална телевизия, „За Левски и вярата“ на Горан Благов също предлага подход към аргументирана спойка между живота и делото на Апостола и това на Исус. Тук обаче, за разлика от „Левски – евангелие, път и безсмъртие“, това се осъществява посредством цитати от епистоларното наследство на Дякона. То е използвано сякаш за да подсили убеждението, че макар размонашил се, революционерът никога не напуска в сърцето си Христа. А че вярата е необходима канава, върху която стъпва организационно-революционният процес, е посочено посредством аргументи във филма: в комитетите почти задължително има духовник, Евангелието е един от атрибутите на клетвата за вяроност в революцията, а в писмата на Левски упованието му в Божията помощ е буквално на всяка страница. За уплътняване на твърденията относно неразривната връзка между образа на Апостола и този на Спасителя са повикани авторитети: митрополит Йосиф, проф. Дойно Дойнов, Хаджи Шефкет и Хасан Ашим от Карлово. Именно те привеждат още доказателства, че Левски никога не се разделя с постулатите на християнската вяра.

Като автор на филма, Горан Благов избира нестандартния подход да включи в разказа си двама представители на мюсюлманското вероизповедание, за да предложи още един подход към разсъждението за универсалните човешки ценности (по същество преки пътища към служенето на Бог), които и християнството, и ислямът поддържат. Без излишни мистификации, киноразказът е допълнен и с цитати от проучвания около спомените на изповядалия Левски поп Тодор Митов, Мерсия Макдермот и проф. Николай Генчев, които допринасят за основното внушение на продукцията – християнският морал служи за базов пример, около който националният герой гради представата си за свята република.

Още една лента си служи с трафаретната формулировка за пътя като избор. Това е „Пътят на Левски“ от 2007 г. Във филмовото повествование чрез стихове от драмата „Всенародно бдениe за Апостола“ с автор Радко Радков е изграден похват за постигането на митическо величие на Дякона от Карлово. Киноразказът предлага на зрителя да мисли не толкова за последния път на

Левски към софийското бесило, колкото за посоките към възкресението чрез поредица от митологизиращи ракурси, целящи той да бъде видян като непо-стижим, идеален образ в битието на историческия хронотоп. Така е постигнат и основният замисъл на продукцията – Левски и делото му са съизмерими единствено с Богочовека. Епическото величие на националния герой е подсилено и от легендарните разкази и стихотворни форми, съпътстващи почти цялото време-пространство на „Пътят на Левски“.

8. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Коментираният в съвсем телеграфен стил продукция са част от неустойчивата във времето традиция на българското кино да разказва за личности и събития от формираната през историческото и литературнохудожественото наследство национален героичен пантеон. Филмите за Левски, създавани през годините в своеобразен паралел с натрупването на гледни точки към биографичните изследвания за живота му, не разчитат съществено на разказ с документално потвърдена достоверност. Тъкмо напротив, в своята същност те предприемат подход към митологизирането и легендаризирането на създателя на Вътрешната революционна организация. Съзнателно търсената аналогия на Апостола с образа на Исус подсилва внушенията в отделни продукции и формира отношение към историческия човек, трансформирайки го в героически, сакрален такъв.

Предложеният анализ е съвсем частичен и засяга конкретни аспекти от измеренията на разказа за Васил Левски в киното. Те, както видяхме, отиват далеч отвъд историческата достоверност, моделират образ на героическия човек през призмата на християнската догматика и разчитат в огромна степен на нейните постулати, за да подчертаят едни или други внушения, необходими за цялостното представяне на време-пространството на филмовия разказ. Този подход, ако и да е добре познат в българската литературна, художествена, изобразителна традиция (Попов, 1976), по особен начин се вплита в похватите, чрез които киното търпи своето нелеко съзряване (Янакиев, 2003). За това свидетелстват толкова разнопосочните филмови интерпретации на разказа „Левски“, който по мнението на кинокритиката у нас е образ, който нито се е случил, нито се случва и в момента на екрана на зрителя (Максимов, 2015). Неслучайно в началото споменахме някои от идентифицираните похвати, върху които според нас стъпват основните посоки в осмислянето на голямата история за Левски от страна на българското кино. Всички те имат една обща линия – пренасят разказа за стратега на революцията отвъд историческата достоверност.

Така например в киноинтерпретациите, през алегориите за пътя и смисъла на човешкия живот, Левски недвусмислено се доближава до един от централните завети на Богочовека Исус: „Аз съм пътят и истината и животът“

(Йоан 14: 6). От друга страна, чрез агиографските подходи в пресъздаването на историческия живот на карловския дякон, доближаването до неговия героически връх в киното става пожелано, чакано, превърнато в кулминация на не едно или две повествования. През образа на Левски се оглеждат архетипите на безстрашния герой, покровителя на слабите, въздаващия справедливост арбитър, жертвения агнец, който чрез обявената за свята гражданска цел надживява тлението и възкръсва като пример, като надежда за изгубените в делото. Всички тези споменати аспекти на разказа в киното отиват далеч отвъд исторически правдивия наратив, а това несъмнено откроява друг образ на Левски – непознат, изпълнен с многопластова комбинация от символи, различен както за традиционната историография, така и за митопоетическите хрумвания. Най-после образ, който поставя и редица въпроси: възможен ли е киноразказ, който да реализира в удовлетворяваща степен сложния историко-героичен наратив за Весил Левски? Възможно ли е също така киното и телевизията у нас да инициират повествование, чиито измерения да отидат отвъд наслагваните през десетилетията опити историческата личност непременно да се изживява като героическа, митическа? Българската кинотрадиция до момента устойчиво поддържа тезата, че националният героичен пантеон от личности и събития на Възраждането непременно трябва да бъде изиграван в комфортните рамки на митопоезиса. И ето тук може би се появяват още питания, които настоящите размишления поставят: дали кино- и телевизионният наратив за Левски би могъл някога да надмогне клишетата и шаблонното представяне на личност от толкова значим исторически мащаб и да подходи към нея с премерен патос? А дали това би се харесало на зрителя? И кой е този зрител?

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барт, Р. (1991). *Въображението на знака*. София: Изд. „Народна култура“. [Bart, R. (1991). *Vaobrazhenieto na znaka*. Sofia: Izd. „Narodna kultura“].
- Генчев, Н. Георгиева, Цв. (1999). *История на България в три тома*. Том 2: XV–XIX век. София: ИК „Анубис“. [Genchev, N. Georgieva, Tsv. (1999). *Istoria na Bulgaria v tri toma*. Том 2: XV–XIX век. Sofia: ИК „Anubis“].
- Дичев, И. (2009). По повод „Живият архив на Васил Левски“ от Мария Тодорова. *Сп. Култура*, бр. 37 (2009). [Dichev, I. (2009). По повод „Zhiviyat arhiv na Vasil Levski“ ot Maria Todorova. *Sp. Kultura*, br. 37 (2009)]. https://newspaper.kultura.bg/bg/print_article/view/16194
- Дончева, Г. Значението на емоциите в българския исторически филм. *Сп. Балкански идентичности*. [Doncheva, G. Znachenieto na emotsiite v balgarskia istoricheski film. *Sp. Balkanski identichnosti*]. <https://balkansbg.eu/bg/content/e-sadarzhanie/310-bulgarian-historical-film.html>
- Достоевски, Ф. (2017). *Братя Карамазови. Великият инквизитор*. София: ИА „Захарий Стоянов“. [Dostoevski, F. (2017). *Bratya Karamazovi. Velikiyat inkvizitor*. Sofia: IA „Zahariy Stoyanov“].

- Естебанес, Л. (2015). Един американец, Дякон Левски и джедай Христос. *Площад „Славейков“*. [Estebanes, L. (2015). Edin amerikanets, Dyakon Levski i dzheday Hristos. *Ploshtad „Slaveykov“*]. <https://www.ploshtadslaveikov.com/edin-amerikanets-dyakon-levski-i-hristo>
- Каракостов, Ст. (1973). *Левски в спомените на съвременниците си*. София: Изд. Партиздат. [Karakostov, St. (1973). *Levski v spomenite na savremennitsite si*. Sofia: Izd. Partizdat].
- Кърджилов, П. (2023). Апостола на свободата и киното. *Култура*. [Kardzhilov, P. (2023). *Apostola na svobodata i kinoto*. *Kultura*]. <https://kultura.bg/web/апостола-на-свободата-и-киното/>
- Лиотар, Ж. (1996). *Постмодерната ситуация*. София: Изд. „Наука и изкуство“. [Liotar, Zh. (1996). *Postmodernata situatsia*. Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo“].
- Максимов, В. (2015). Това не е Дякон Левски. *Патриотичен Десант*. [Maksimov, V. (2015). *Tova ne e Dyakon Levskiy. Patriotichen Desant*]. <https://www.desant.net/show-news/32559>
- Милев, Н. (1982). *Българският исторически филм*. София: Изд. „Наука и изкуство“. [Milev, N. (1982) *Balgarskiyat istoricheski film*. Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo“].
- Милenkова, Р. (2001). За термините наратив, наратология и наративна семиотика. Сусана Онега и Хосе-Анхел Гарсия-Ландау. *Литернет*. [Milenkova, R. (2001) *Za terminite narativ, naratologia i narativna semiotika*. Susana Onega i Hose-Anhel Garsia-Landau. *Liternet*]. <https://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm#23a>
- Попов, Ж. (1976). *Левски в българското изобразително изкуство*. София: Изд. „Български художник“. [Popov, Zh. (1976). *Levski v balgarskoto izobrazitelno izkustvo*. Sofia: Izd. „Balgarski hudozhnik“].
- Скрински, Р. (2023). *Васил Левски в художественото и документалното кино: Наративи и интерпретации*. [Докторска дисертация]. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. [Skrinski, R. (2023). *Vasil Levski v hudozhestvenoto i dokumentalното кино: Narativi i interpretatsii*. [Doktorska disertatsia]. Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“].
- Страшимиров, Д. (2015). *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Т. 2, София: Изд. Изток-Запад. [Strashimirov, D. (2015). *Vasil Levski. Zhivot, dela, izvori*. Т. 2, Sofia: Izd. Iztok-Zapad].
- Тодорова, М. (2009). *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. София: Изд. Парадигма. [Todorova, M. (2009). *Zhiviyat arhiv na Vasil Levski i sazdavaneeto na edin natsionalen geroy*. Sofia: Izd. Paradigma].
- Трендафилова, Р., Пъкова, Р. (2012). *Васил Левски: 1986–1993. Книги и единични листове 1994–2012. Библиография*. София: Издание на Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“. [Trendafilova, R., Pakova, R. (2012). *Vasil Levski: 1986–1993. Knigi i edinichni listove 1994–2012. Bibliografia*. Sofia: Izdanie na Natsionalna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“].
- Христов, И. (2017). *Публичният образ на Васил Левски*. София: ИА ЗОВ Комерс. [Hristov, I. (2017). *Publichniyat obraz na Vasil Levski*. Sofia: IA ZOV Komers].
- Цанев, Ст. (n.d.). Тайната вечеря на дякона Левски. *Театър „Българска армия“*. [Tsanev, St. (n.d.). *Taynata vecherya na dyakona Levski. Teatar „Balgarska armia“*]. http://www.tba.art.bg/тайната-вечеря-на-дякона-левски__3449

Янакиев, А. (2003). *Синема.bg: 100 години филмов процес, личности, филми, салони*. София: КИ „Титра“. [Yanakiev, A. (2003). *Sinema.bg: 100 години filmov protses, lichnosti, filmi, saloni*. Sofia: IK „Titra“].

Hobsbawm, E. (1962). *The Age of Revolution: Europe 1789–1848*. United Kingdom: Weidenfeld & Nicolson.

Köppe, T., Kindt, T. (2014). *Erzähltheorie: Eine Einführung*. Ditzingen: Reclam.

ФИЛМОГРАФИЯ

Благоев, Г. (реж.). (2003). *За Левски и вярата*. София: БНТ. [Blagoev, G. (rezh.). (2003). *Za Levski i vyarata*. Sofia: BNT].

Генчев, М. (реж.). (2015). *Дякон Левски*. България: Арт Етърнал Синема. [Genchev, M. (rezh.). (2015). *Dyakon Levski*. Bulgaria: Art Eternal Sinema].

Кънчева, Ю. (реж.). (2007). *Пътят на Левски*. България. [Kancheva, Yu. (rezh.). (2007). *Patyat na Levski*. Bulgaria].

Неразказано в историята: Гробът на Левски. (2021). София: bTV. [*Nerazkazano v istoriyata: Grobat na Levski*. (2021). Sofia: bTV].

Цанков, В. (реж.). (1971). *Демонът на империята*. София: Българска телевизия, студия за игрални филми „София“. [Tsankov, V. (rezh.). (1971). *Demonat na imperiyata*. Sofia: Balgarska televizia, studia za igralni filmi „Sofia“].

Шарков, Д. (реж.). (2003). *Тайната вечеря на дякона Левски*. София: БНТ. [Sharkov, D. (rezh.). (2003). *Taynata vecherya na dyakona Levski*. Sofia: BNT].

Шишманов, Г. (реж.). (2019). *Левски – евангелие, път и безсмъртие*. София: Tobe bg studio. [Shishmanov, G. (rezh.). (2019). *Levski – evangelie, pat i bezsmartie*. Sofia: Tobe bg studio].

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ТОВА КОРЕЙСКИЯТ ЯМАТО ЛИ Е? ТЕХНОЛОГИЯ И РЕМЕДИЦИЯ В КОРЕЙСКАТА НАУЧНА ФАНТАСТИКА

МАРТИН ЛУКАНОВ

Тази статия разглежда взаимодействието между японското културно влияние и корейската национална идентичност в южнокорейската фантастика от 70-те години на XX век – период, белязан от глобалния възход на японската популярна култура, както и от нейната забрана в Република Корея. Фокусирайки се върху анимационния филми „Тримата космически мускетари“ (1979), текстът проследява употребата на японски наративни и визуални тропи, използвайки синтез от теориите за бази данни, мимикрия, фантазни пейзажи и ремедиация, както и методите на семиотиката на анимацията.

Дизайнът на космическия кораб във филма, визуално наподобяващ както едноименния кораб от японската поредица „Космическият военен кораб „Ямато“, така и историческия кораб „Ямато“ от Втората световна война, повдига въпроси за технологичния национализъм и корейската национална памет. Използвайки семиотиката на анимацията, текстът анализира как и дали символната функция на кораба се променя в корейския контекст.

Анализирайки визуалния език на произведението и ситуирайки го в социокултурния контекст на диктаторския режим на Пак Чонхи, изследването разкрива как корейските създатели на културно съдържание са използвали и адаптирали японски произведения, понякога са ги оспорвали, създавайки амбивалентна хибридна визуална идентичност.

Ключови думи: корейска анимация, научна фантастика, културна хибридность, семиотика на анимацията, постколониализъм, Студена война

IS THIS THE KOREAN YAMATO?
TECHNOLOGY AND REMEDIATION IN KOREAN SCIENCE FICTION

MARTIN LUKANOV

This article examines the interaction between Japanese cultural influence and Korean national identity in South Korean science fiction from the 1970s—a period marked by the global rise

of Japanese popular culture and its simultaneous ban in the Republic of Korea. Focusing on the animated film *The Three Space Musketeers* (1979), the study traces the use of Japanese narrative and visual tropes through a synthesis of theories of databases, mimicry, fantasy landscapes, and remediation, alongside methods from the semiotics of animation.

The design of the film's spaceship, visually reminiscent of both the eponymous ship from the Japanese series *Space Battleship Yamato* and the historical battleship *Yamato* from World War II, raises questions about technological nationalism and Korean national memory. Drawing on the semiotics of animation, the article analyses how—and whether—the symbolic function of the ship is transformed in the Korean context.

By examining the visual language of the film and situating it within the sociocultural framework of Park Chung-Hee's dictatorial regime, the study reveals how Korean creators of cultural content appropriated and adapted Japanese works—at times contesting them—to create an ambivalent, hybrid visual identity.

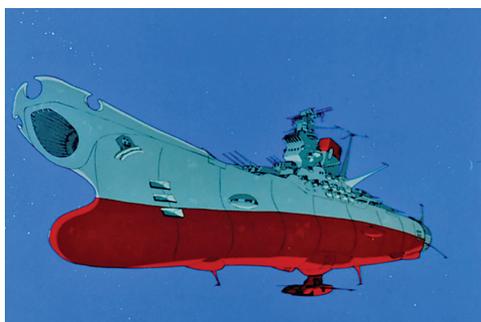
Keywords: Korean animation, science fiction, cultural hybridity, semiotics of animation, postcolonialism, Cold War

През 1979 г., в края на авторитарния режим Юшин (1972–1979) на президента Пак Чонхи (1961–1972) – период, белязан от интензивен държавно налаган национализъм и официални анти-японски културни политики (Нап, 2022), корейското анимационно студио „Сън-у продъкшън“ пуска на екран пълнометражния анимационен филм „Тримата космически мускетари“. На пръв поглед филмът е типичен продукт на тази епоха – научнофантастично приключение за деца, възпитаващо ценности като смелост, приятелство и защита на доброто от злото.

От първите няколко секунди всеки, запознат с историята или популярната култура от средата на ХХ в., би забелязал един много важен визуален елемент. Космическият кораб „Ънха“, с който тримата млади герои летят, за да защитят Планетата на децата от опасните орди от чудовища, несъмнен символ на Северна Корея, е очевидно копие на един от най-разпознаваемите символи на японската попкултура – космическият кораб „Ямато“ от анимационната поредица на Лейджи Мацумото „Космически боен кораб „Ямато“ от 1974 г. (фиг. 1 и 2). Това далеч не е обикновено плагиатство, защото не става въпрос за заемане на произволен дизайн на фантастична машина, което доскоро е било често срещана практика в корейската фантастика. Причината за това е, че космическият кораб „Ямато“ е моделиран по едноименния исторически боен кораб – флагманът на японския имперски флот от Втората световна война и един от най-известните символи на японската военна мощ и технология, както и на нейния провал.

Фиг. 1. Носът на „Ънха“ е опростено копие на „Ямато“. „Тримата космически мускетари“, реж. Лим Чун-кю, 1979 г., Сън-у продъкшън. Източник: <https://www.youtube.com/watch?v=Vpzq51-zZA8>

Фиг. 2. Носът на „Ямато“. „Космически боен кораб „Ямато“, еп. 3, реж. Лейджи Мацумото, 1974 г. Академи продакшънс. Източник: Личен архив на автора.

Тази употреба на японски военен символ в корейска анимация поставя един фундаментален въпрос, който е в основата на настоящото изследване, но е и от голяма важност за съвременната корейска култура, значителна част от която е или силно повлияната, или директно копирана от Япония. Този въпрос е как е възможно в условията на режим, който официално цели да прочисти японското културно влияние и да изгради корейската национална идентичност на основата на антиколониална съпротива, антикомунизъм и технонационализъм, който строго цензурира всякакви „непатриотични“ прояви (Нап, 2022), да бъде създаден културен продукт, който открито използва имперския технологичен и военен символ на бившия си колонизатор?

Централната теза на тази статия е, че употребата на дизайна на космическия кораб „Ямато“ в „Тримата космически мускетари“ не е нито просто плагиатство, нито пример за постколониална хибридность, а комплексна културна стратегия. За нейното разбиране е необходим подход, който бихме могли да наречем материалистичен прочит на процеса на постколониална ремедиация. Този аналитичен подход твърди, че за установим дали „Ънха“ е „корейският Ямато“, или нещо повече, трябва да изследваме пресечната точка на три взаимосвързани сили, които съществуващите теории често разглеждат изолирано: (1) наложените от авторитарния режим на Пак идеологически императиви; (2) материалните реалности на една зависимата и бедна откъм ресурси корейска анимационна индустрия; и (3) асиметричните властови отношения между Република Корея и Япония.

Комплексността на присвояването на дизайн, базиран на реален японски военен кораб на бивш колонизатор, от освободения народ не може да бъде подценявана. То е едновременно техническо решение и резултат от идеологическо прекодиране. Прилагането на материалистичен прочит ни позволява да прочетем този процес не като пасивно копиране, а като активна, макар и

силно ограничена, форма на културно производство. Той ни дава възможност да видим как един чужд, идеологически проблематичен артефакт е изпразнен от оригиналното си значение (носталгия по имперското минало) и презареден с ново, релевантно за нуждите на местния режим съдържание (технонационализъм, колективизъм и антикомунизъм). Този фокус върху материалните условия е необходим, защото отчита принудата и ограниченията, които липсват в по-идеалистичните теории за културен обмен, и същевременно разчита повече от обикновено плагиатство в едно действие, което е оформено от исторически и икономически влияния.

1. ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

За да разберем защо и как е било възможно създаването на „корейския Ямато“, е необходимо да се запознаем с културната политика и практиките в корейската анимационна индустрия от 70-те години на XX в. Този период е белязан от три привидно различни, но свързани елемента: (1) държавната идеология на технонационализъм и културна чистота; (2) икономическата реалност, в която корейската индустрия работи като подизпълнител за Япония; и (3) всепроникващият поток от официално забранена японска попкултура. Анализът на тези три елемента разкрива условията за появата на културен продукт като „Тримата космически мускетари“.

1.1. Нация и технология

Режимът на Пак Чонхи е преди всичко период на икономическо и технологично развитие. След военния преврат от 1961 г. Пак налага визия за Южна Корея, която е основана на агресивна икономическа модернизация. Тя, заедно с крайния антикомунизъм, граничещ с ксенофобия, се превръща в основен източник на легитимност за неговото авторитарно управление (Hockmuth, 2021: 4). Тази програма, често наричана „Чудото на река Хан“, е базирана на технонационалистическа идеология, която, от своя страна, е силно повлияна от технонационализма на Японската империя, в чиято армия Пак служи по време на колониалния период. Науката и технологиите не са просто инструменти за икономически растеж, те са представени като доказателство за възраждането на корейската нация, като средство за преодоляване на бедността и унижението от колониалното минало, като гаранция за оцеляване в условията на война срещу комунистическия Север (Hockmuth, 2021: 20). Държавата активно насърчава култ към науката, целящ да превърне населението в дисциплинирани, продуктивни и лоялни техно-граждани (Lee, 2020: 150).

Културната политика на режима е неразделна част от този проект и функционира по две основни направления. Първото е активното насърчаване на държавно дефинирана национална култура (Yim, 2002: 40). Това включва

мощни проекти за възстановяване на исторически обекти, особено такива, свързани с военни герои като адмирал И Суншин, който е представен като еквивалент на самият Пак (Oh, 2017: 112). Докато първият спасява полуострова от японско нашествие през XVI в., вторият е представен като спасител от комунистическата (и до известна степен японска) заплаха през XX в. Чрез селективно преосмисляне на историята, режимът се стреми да изгради наратив за силна и единна нация, способна да преодолява външни заплахи. Това е видимо във всички сфери на визуалната култура от периода, особено тази, създавана за по-млади зрители. Второто направление е стремежът към културна чистота. Режимът налага строга цензура върху всякакви форми на културата, които смята за нездравословни или подривни (Han, 2022). Особена мишена на тази политика е японското културно влияние. След нормализирането на отношенията с Япония през 1965 г. официалната позиция на правителството е да забрани вноса на японска попкултура с цел да предпази нацията от японски културен империализъм, както и да утвърди нейната културна самостоятелност и уникалност.

В този контекст анимацията, и по-специално научната фантастика, е възприета като важен идеологически инструмент. Тя, заедно с научните и научнофантастичните списания, които често съдържат и комикси, базирани на известни анимационни филми, какъвто е случаят с „Тримата космически мускетари“, е смятана за подходяща за възпитаване на децата в духа на новата епоха. Научнофантастичните сюжети, пълни с дизайни, например на космически кораби и роботи, представящи се като резултат от корейския технологичен гений, са идеален начин за популяризиране на технонационалистическата идеология на режима (Gottesman, 2024: 85). Функцията на тези произведения е двойна: освен че забавляват, те внушават на младото поколение вяра в националната мощ, постигната чрез наука и технологичен прогрес.

Неразделна част от тази идеологическа рамка е антикомунизмът. Много от анимационните филми от този период, например „Робот Таекуон Ви“ (1976), съдържат явни антикомунистически послания, като враговете често са представени като „червени империи“ или дехуманизирани, животински орди, символизиращи заплахата от Северна Корея (Kang, 2022). Тази антикомунистическа насоченост осигурява на анимационните продукции своеобразен идеологически „чадър“, който улеснява преминаването им през цензурните органи (Ko-Pick, n.d.).

1.2. Асиметрични потоци и индустриални зависимости

Докато държавата прокламира културна и икономическа независимост, реалността в корейската анимационна индустрия е коренно различна. От средата на 60-те години на XX в. южнокорейските студиа работят като подизпълнители за японски и американски анимационни компании (J. Y. Kim, 2014: 91). Този

модел се превръща в основата на индустрията от 70-те години до сравнително скоро (Park, 1997). Една от причините за подизпълнението е, че японските продуцентски компании, изправени пред нарастващи разходи за труд и синдикални движения в собствената си страна, аутсорсват трудоемките етапи от производството, най-вече рисуването на междинни кадри и оцветяването, към Корея, където работната ръка е евтина, но сравнително висококвалифицирана (J. Y. Kim, 2014). Тази връзка е дълбоко асиметрична. От една страна, подизпълнителската дейност осигурява на корейските студиа жизненоважен капитал, стабилен поток от работа и технически опит. Аниматорите придобиват не само познания за японските производствени методи, но и за естетиката и визуалния език на японската анимация (Courvoisier, 2007). От друга страна, тази система създава и затвърждава структурна зависимост, която възпрепятства развитието на собствените творчески способности. Утвърждава се международно разделение, при което креативният труд (планиране, сценарий, дизайн на персонажи и светове, сториборд) остава в Япония, докато трудоемкият, еднообразен такъв се изнася за Корея (J. Y. Kim, 2014: 92). Корейските студиа се превръщат във фабрики за сглобяване на чужди визии и по този начин биват лишени от възможността да развиват собствени проекти от начало до край.

Тази индустриална реалност има пряко отражение върху културното производство. Когато корейските студиа започват да създават собствени продукти, например „Тримата космически мускетари“, те се сблъскват с двойно предизвикателство: значително по-малки бюджети от своите японски колеги и същевременно липса на опит в препродукционните етапи (J.-O. Kim, 2016: 69). Те са обучени в копирането на японски работи и космически кораби, но не и в създаването на изцяло авторски такива. В такава ситуация най-прагматичното решение е да се заимстват готови, изпитани и познати модели, с които корейската публика е свикнала и които очаква. Нещо повече, дългогодишният опит в копирането на японски дизайни превръща имитацията в творчески естествена. Така икономическата зависимост пряко се трансформира в естетическа зависимост – нещо, което се среща не само в анимационната индустрия, но в различни форми и степени във всички културни индустрии в Корея.

1.3. Японски културни потоци

Третият важен аспект от контекста, в който „Тримата космически мускетари“ е създаден, е парадоксът между официалната анти-японска реторика на държавата и неофициалната, но масова консумация на японска попкултура, която негласно доминира корейския пазар (S. Kim, 2023). Така например японска манга се представя за нарисувана от корейски автори, докато японски филми получават неоторизирани корейски римейкове. Японските анимационни сериали се излъчват по корейската телевизия, но след процес на култур-

на прочистване, включващо промяна на имената на героите и премахване на всякакви визуални елементи, които биха могли да издадат японския произход (Giammarco, б.д.). Това е сравнително лесно, защото голяма част от японските комикси и манга се характеризират с референции към Япония и японската култура – нещо, което Ивабучи окачествява като липса на „културен аромат“ (Iwabuchi, 2002: 27).

По този начин, докато режимът на Пак официално заклеява японското влияние, корейското население свиква с японските наративни и визуални конвенции, без да осъзнава техния произход. Така поколения антияпонски националисти израстват с консумацията на японска култура. За тази публика филм като „Тримата космически мускетари“ се вписва в съществуващата културна екосистема и отговаря на зрителските очаквания, формирани от неофициално консумираната японска продукция.

Синтезът на тези три контекста разкрива защо разбирането, че космическият кораб „Ънха“ не е нищо повече от изплагиатстван „Ямато“, е недостатъчно за прочита на филма. То игнорира силите, които правят заемането на дизайна на кораба логичен, донякъде единствен избор в дадения исторически момент. Обвинението в плагиатство предполага наличието на творческа свобода, която корейските аниматори от 70-те години до голяма степен не притежават.

По-продуктивно би било да разгледаме дизайна на космическия кораб като ремедиация на този от японското аниме. Въпреки това съществуващите теории за този процес, които често се фокусират върху технологичните и естетическите му аспекти, не съумяват да обърнат нужното внимание на властовите динамики, подпомогнали направата на „корейския Ямато“. За да се анализира тази сложна мрежа от влияния, е необходима теоретична рамка, която да може да обхване едновременно идеологическите, индустриалните и културните измерения на дизайна на кораба.

2. ТЕОРЕТИЧНИ РАМКИ И МЕТОДОЛОГИЯ

За да разплетем сложния възел от политически, икономически и културни сили, довели до създаването на „корейския Ямато“, ни е необходим теоретичен апарат, който надхвърля традиционните подходи. Съществуващите рамки, макар и донякъде полезни, се оказват недостатъчни, когато биват използвани в контекста на южнокорейските културни индустрии от диктаторските периоди. Настоящата статия предлага материалистичен прочит на процеса на постколониална ремедиация като възможен модел за анализ на продукцията от този период. Преди да опитаме да дефинираме този синтезен модел, е необходимо да разгледаме критично ограниченията на няколко влиятелни теории.

Три теоретични полета предлагат потенциални инструменти за анализ на „Тримата космически мускетари“: постколониалната теория на Хоми Баба, моделът на базата данни на Хироки Адзума и концепцията за фантазните пей-

зажи на Браян Ру. Всеки от тях обаче има своите слабости в контекста на нашия казус.

Теорията на Баба (2004) за хибридността, мимикрията и „третото пространство“ е изключително влиятелна в постколониалните изследвания. Тя предлага комплексен модел за разбиране на амбивалентността на колониалните отношения, където имитацията на колонизатора от страна на колонизирания никога не е пълна и винаги съдържа потенциал за подривност. Приложена към нашия случай, теорията би могла да интерпретира космическия кораб „Ънха“ като акт на мимикрия, кораб, който е почти същият, но не напълно. Така той става хибриден обект, който дестабилизира авторитета на японския оригинал. Проблемът с този подход е неговият наивен идеализъм и липса на материална основа (Bhandari, 2022: 174; Sharif, 2016: 12-13). Теорията на Баба е разработена предимно чрез текстов анализ на литература и се фокусира върху психологическите и дискурсивните аспекти на колониалния сблъсък. Тя не обръща нужното за нашия анализ внимание на материалните условия, които драстично ограничават независимостта на копиращият постколониален автор. Освен това, фокусът на Баба върху Британската империя в Южна Азия невинаги е пряко преносим към специфичния контекст на японския колониализъм в Източна Азия, който има свои собствени исторически и културни характеристики.

Японският философ и културен теоретик Хироки Адзума предлага модела за консумация на бази данни. Според него в постмодерната епоха големите наративи се разпадат и интересът на потребителите се измества от цялостните истории към разглобяването на произведенията на съставните им елементи, които се съхраняват в една обща база данни и се рекомбинират при създаването на нови продукти (Azuma, 2009). Този модел е полезен за разбирането на начина, по който дизайнът на „Ямато“ може да бъде разложен на отделни визуални компоненти и зает от корейските аниматори. Проблемът е, че моделът на Адзума е фундаментално аполитичен и аисторичен (Steinberg, 2011). Той описва една игрова, потребителски ориентирана култура в условията на късен капитализъм и изобилие, където заемането е форма на пастиш, а не необходимост. Това разбиране трудно би могло да обясни корейския контекст, дефиниран от държавна идеологическа намеса, постколониална травма и културна асиметрия. Нещо повече, базата данни през 70-те години в Корея е силно ограничен набор от форми, пристигнали чрез подизпълнителска дейност. Не на последно място, решенията се вземат не от потребителите, а от производителите, работещи под силен държавен и икономически натиск.

С цел анализ на международното разпространение на аниме, Браян Ру синтезира концепцията на Арджун Ападурай за глобалните културни потоци с модела на Адзума за базите данни. Той нарича тази рамка фантазни пейзажи от база данни (Ruh, 2012: 19). Тя ни помага да видим как визуалните елементи на аниме преминават граници и се адаптират към нови контексти (Ruh, 2012:

20–21; Ruh, 2014), както е случаят с японския дизайн на космически кораб в Корея. Въпреки това, подобно на други теории за глобализацията, тя невинно успява да теоретизира адекватно асиметрията на тези потоци. Вместо за равнопоставен обмен, в корейската система става въпрос за еднопосочен поток на власт и творчески контрол. Рамката на Ру изглежда по-подходяща за анализа на потреблението и фен културите, както и за изследването на по-културните потоци между държави без колониално минало, отколкото за производството в условия на структурна зависимост.

За целите на настоящото изследване ще бъде приложен материалистичен прочит на процеса на постколониална ремедиация. Този подход не отхвърля изцяло предишните теории, а по-скоро ги синтезира, като систематично насочва фокуса към материалните условия на производството, които често остават пренебрегнати в чисто текстовите или дискурсивни анализи. Такъв прочит се концентрира върху три ключови измерения, които оформят културния продукт. Първото е наложените от държавата идеологически императиви. В авторитарни и постколониални контексти културното производство рядко е автономно. Държавата се намесва пряко, за да гарантира, че културните продукти служат на нейните идеологически цели. В контекста на Корея това означава, че всяко културно заемане, независимо от произхода му, трябва да бъде филтрирано и преработено, така че крайният продукт да насърчава технонационализъм и антикомунизъм. До известна степен целта на заемането се диктува „отгоре“ и е подчинена на нуждите на режима за неговата легитимация и мобилизацията на жителите.

Вторият елемент са асиметричните индустриални потоци. Културният обмен между бивши колонизатори и колонии рядко е равнопоставен. Той следва потоците на капитала и технологичното превъзходство. В настоящия случай технологичното и икономическо превъзходство на японската анимационна индустрия, съчетано със зависимостта на корейските студиа от подизпълнителски договори, определя какво и как може да бъде заемано. Аниматорите заемат елементи от наличните японски дизайни, с които вече са добре запознати, като използват техническите процеси и естетическите конвенции, усвоени чрез години работа по японски поръчки. Този асиметричен поток означава, че изборът на корейските производители е силно ограничен от доминиращата културна и икономическа сила, макар и тя да е формално забранена.

Третият елемент е екстрактивното заемане. То се отнася до конкретните практики на адаптация в условия на материален недостиг – ограничени бюджети, кратки срокове, липса на опитни кадри в планирането и дизайна. За разлика от игривия пастиш на постмодернизма, който предполага изобилие от знаци, екстрактивното заемане е прагматичен процес. Производителите извличат най-разпознаваемите и функционални елементи от изходния материал, като същевременно опростяват или премахват всичко, което е твърде сложно, скъпо или трудоемко за възпроизвеждане. Този процес е воден по-скоро от

прагматична необходимост, отколкото от желание за вярност към оригинала или от игривостта, която Адзума би идентифицирал.

Тези три фокусни точки формират основата на нашия материалистичен прочит. Те ни позволяват да разкрием, че „Тримата космически мускетари“ е по-скоро сложен акт на културно договаряне, извършен при изключителни ограничения, отколкото провал на оригиналността.

Прилагането на рамката, предложена тук, изисква метод, който може да разчете слоевете значение, вградени в културния артефакт. Такъв метод е семиотиката на анимацията, която ни позволява да разделим слоевете на дизайн на „Ънха“ и да разкрием как идеологическите и материалните влияния, описани по-горе, са оформили неговата структура и съдържание.

Анимационната семиотика изучава как анимацията създава значение чрез специфична система от знаци, които биват метафорично и директно наслоени при създаването на всеки отделен кадър. До известна степен в контраст с голяма част от игралното кино, анимацията конструира своя свят „от нищото“. Това означава, че всеки елемент от всеки кадър в даден анимационен филм е донякъде съзнателно избран знак, натоварен с определен смисъл (Yunus & Aswar, 2024: 68). Нещо повече, бивайки създадена „от нищото“, значението на анимацията е толкова в това как изглеждат нещата, колкото и в това какво означават те, което разграничава семиотичния потенциал на анимацията от всички други изкуства (Katsaridou & Kostopoulou, 2024: 5). Нашият анализ ще се фокусира именно върху тези значещи елементи в дизайна на кораба и неговото представяне.

Едно от основните методологически предизвикателства пред настоящото изследване е оскъдността на първични източници от епохата, като например интервюта със създателите или критически рецензии. До сравнително скоро анимацията, заедно с комиксите, заема едно от най-ниските стъпала в корейската културната йерархия. Въпреки че е ценен инструмент за идеологическа пропаганда, тя е възприемана като чисто утилитарна и ефимерна форма, недостойна за сериозен критически или исторически интерес. В резултат на това голяма част от производствената история на филми като „Тримата космически трима мускетари“ остава незаписана, което налага реконструкцията ѝ чрез анализ на самите културни артефакти и вторични източници.

3. ДИЗАЙНЪТ НА КОРЕЙСКИЯ „ЯМАТО“

3.1. Екстериор

Първият слой, който ще анализираме, е цялостният дизайн на космическия кораб „Ънха“. На пръв поглед той е почти неразличим от „Ямато“, но по-детайлно сравняване на двата дизайна показва множество разлики. Корейският кораб възпроизвежда най-разпознаваемите черти на „Ямато“. Общият силует

на боен кораб от Втората световна война, характерната командна кула, трите основни оръдейни кули на палубата, големият отвор на носа са същите като на японския космически кораб.

Едновременно с това дизайнът на корейския кораб е значително опростен. Липсват множеството по-малки детайли по корпуса, сложните антени и сензори, фините текстури и панели, които придават на японския „Ямато“ усещане за мащаб и техническа софистицираност, линиите са по-груби, а формите са по-изчистени. Това опростяване следва да се разглежда не като съзнателен естетически избор за минимализъм, а като пряко следствие от екстрактивното заемане. В условията на ограничен бюджет и кратки срокове, корейските аниматори не са имали нито времето, нито ресурсите да възпроизведат всеки детайл от сложния японски дизайн, но също бихме могли да заключим, че са счели за ненужно да го правят. Вместо това те са се фокусирали върху извличането на ключовите, лесно разпознаваеми черти, които да сигнализират на публиката, че това е свръхтехнологичен, но и традиционен космически кораб, който показва корейския индустриален и артистичен гений.

Важно е да се отбележи, че дизайнът не е чисто копие на „Ямато“. Той е по-скоро хибрид между него и кърмата на пиратския кораб „Аркадия“ от анимето „Капитан Харлок“, друго известно произведение на Лейджи Мацумото (фиг. 3 и 4). Това допълнително подкрепя тезата за екстрактивното заемане. Вместо да се стремят към вярна репродукция на един-единствен източник, корейските аниматори са действали прагматично, комбинирайки елементи от различни популярни и познати им дизайни, за да създадат бързо и ефективно донякъде нов, но и разпознаваем за публиката хибриден кораб. Движещата сила на този процес е материалната необходимост, не творческото вдъхновение.

Фиг. 3. Кърмата на „Ънха“ е силно повлияна от тази на „Аркадия“. „Тримата космически мускетари“, реж. Лим Чункю, 1979 г. Сън-у продъкшън.

Източник: <https://www.youtube.com/watch?v=Vpzq51-zZA8>

Фиг. 4. Кърмата на „Аркадия“. „Капитан Харлок“, еп. 3, реж. Ринтаро, 1978 г. Тоей анимейшън.

Източник: Личен архив на автора.

3.2. Цветова палитра

Цветовата палитра на корейския кораб е базирана на японския „Ямато“, като милитаристичният план е допълнен с корейска национална символика (фиг. 5). Корпусът и дъното на космическия кораб са боядисани в специфичния за „Ямато“ оттенък на сивото, известен като *куре сиво* (Herne, 2004), а подводната част е в тъмночервен цвят, което препраща зрителя както към реалния боен кораб от Втората световна война, така и към имагинерната корейска военна мощ. Към тези цветове в „Ънха“ биват добавени и по-светли тонове на синьо, жълто и бяло. Този избор не е случаен. Той представлява съзнателен семиотичен акт на идеологическо пренаписване. Чрез промяната на цветовете корейските аниматори извършват символично забулване на историческия контекст на японския империализъм. Мрачната палитра е подкрепена от по-ярка, оптимистична такава, която би трябвало да сочи към светлото корейско бъдеще.

Фиг. 5. Цветовото многообразие на „Ънха“. „Тримата космически мускетари“, реж. Лим Чункю, 1979 г., Сън-у продъкшън. Източник: <https://www.youtube.com/watch?v=Vpzq51-zZA8>

Това прекодиране е в пълно съответствие с наложените от държавата идеологически императиви. Вместо да възпроизвеждат визуалния език на японската имперска носталгия, аниматорите създават образ, който резонира с идеологията на развиващия се национализъм на Пак Чонхи. По-ярките цветове едновременно откъсват кораба от неговото историческо минало и го превръщат в символ на корейския технологичен, военен и научен оптимизъм. Още по-важно е, че комбинацията от синьо, бяло и червено силно напомня цветовете на южнокорейското знаме. По този начин, чрез допълването на цветовата палитра, един символ на японската имперска мощ бива почти трансформиран и присвоен като символ на корейската национална амбиция.

3.3. Мостик

Мизансценът на мостика във фантастичната анимацията често функционира като пространствена метафора за властовите структури и идеологическите ценности, които даденият филм или сериал прокламира. Мостикът в „Звездният боен кораб „Ямато“ е явен пример за това. Той е проектиран йерархично, с капитан Окита, който, стоейки по-високо от всички други в залата, визуално доминира останалите членове на екипажа. Камерата често го заснема от нисък ъгъл, което подчертава неговия авторитет, мъдрост и бащинска фигура (Final Yamato Commentary, Part 2 | CosmoDNA, 2013). Това го прави възпяние на индивидуалистичния, почти феодален модел на героичния лидер, който сам носи тежестта на решенията и съдбата на екипажа си (Miroku, 2025).

В „Тримата космически мускетари“ виждаме сравнително различна картина. Мостикът се управлява от задружния труд на тримата млади протагонисти. Те са представени като равнопоставени партньори. Камерата често ги рамкира заедно, в среден план, на нивото на очите, подчертавайки тяхното сътрудничество и колективно вземане на решения. Рядко има йерархично разделение на пространството. Те действат като единен, координиран екип, като пример за колективизма, към който зрителите трябва да се стремят в живота (фиг. 6 и 7).

Фиг. 6. Мостикът на „Ънха“ показва равенството между тримата герои. „Тримата космически мускетари“, реж. Лим Чункю, 1979 г. Източник: <https://www.youtube.com/watch?v=Vpzq51-zZA8>

Фиг. 7. Мостикът на „Ямато“. „Космически боен кораб „Ямато“, еп. 3, реж. Лейджи Мацумото, 1974 г. Източник: Личен архив на автора.

Тази промяна в мизансцена е пространствена метафора, която отразява идеологията на режима на Пак. Японският модел на индивидуалистичен, харизматичен героизъм е заменен с корейски модел на дисциплиниран, държавно управляван колективизъм. Вместо да бъдат представени като индивидуални герои, тримата мускетари функционират като взаимозаменяеми части от по-голям колектив. Тяхната сила не идва от индивидуалната им гениалност, а от тяхното единство и способност да работят заедно за обща цел. Това е

идеалният образ на гражданина, който режимът на Пак се стреми да създаде – лоялен, дисциплиниран и готов да подчини индивидуалните си желания на нуждите на колектива. По този начин, дори в интериора на кораба, японският хипотекст е ремедиран, за да отразява и насърчава идеологическите ценности на корейския режим. Властта е преразпределена от единичния герой към колективния отряд.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на „Тримата космически мускетари“ и неговия централен артефакт, космическият кораб „Ънха“, разкрива един културен обект, който е много по-сложен, отколкото предполага етикетът „плагиатство“. Разгледан през призмата на предложената от нас синтезирана теоретична рамка, дизайнът на кораба се разкрива не като проста имитация на „Ямато“, а като сложен палимпсест. Той е свидетелство за това как културното производство в условия на авторитаризъм и постколониална зависимост е процес на постоянно договаряне, компромис и идеологическо прекодиране.

Както показва сегашният анализ на дизайна на кораба, веки елемент от „корейския Ямато“ е резултат от силите, очертани в теоретичната ни рамка. Опростеният нос е пряко следствие от екстрактивното заемане, продиктувано от материалните условия на производствения процес. Ярката, национално оцветена палитра е акт на идеологическо пренаписване, който прикрива японския имперски контекст и го заменя с корейски развиващ се технонационализъм, в съответствие с наложените от държавата идеологически императиви. Колективната структура на мостика ремедира японския индивидуалистичен героизъм в модел на дисциплиниран колективизъм, който отразява идеологическите предпочитания на режима на Пак, докато самият наратив е трансформиран от сложна следвоенна алегория за травма и изкупление в ясна и недвусмислена притча за Студената война, която служи като антикомунистическа пропаганда.

Взети заедно, тези аналитични точки показват, че дизайнът на кораба „Ънха“ е продукт на една индустрия, която е технически и икономически зависима от своя бивш колонизатор и до голяма степен е принудена да преработва заимстваните форми, за да ги приведе в съответствие с изискванията на технонационалистическата и антикомунистическа държавна идеология.

Значението на този анализ се простира далеч отвъд „Тримата космически мускетари“. Предложеният тук материалистичен прочит предлага методологически модел за преразглеждане и на други културни продукти от епохата на Пак Чонхи, от популярна музика и кино до комикси и телевизионни предавания. Този подход ни позволява да разгледаме тези произведения не просто като идеологически инструменти или примери за чуждо влияние, а като слож-

ни полета на договаряне, където идеологическите императиви на държавата се сблъскват с материалните реалности на зависимите културни индустрии.

Анализът също оспорва традиционните постколониални дихотомии. Вместо да разглежда корейските производители единствено като пасивни имитатори или, в другия край на спектъра, като подривни актьори, които съзнателно се съпротивляват, сегашният прочит разкрива една по-нюансирана реалност. Той осветлява прагматичната и силно ограничена действеност на творците, които са принудени да навигират между изискванията на държавния апарат, икономическата зависимост от външни пазари и собствените си творчески и комерсиални цели. Техните действия не са нито пълно подчинение, нито открита съпротива, а сложна стратегия за оцеляване и културно производство в рамките на една дълбоко асиметрична система.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Azuma, H. (2009). *Otaku: Japan's Database Animals*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bhabha, H. K. (2004). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bhandari, N. B. (2022). Homi K. Bhabha's Third Space Theory and Cultural Identity Today: A Critical Review. *Prithvi Academic Journal*, 171–181.
- Courvoisier. (2007). The Originator of Korean Animation Subcontracting... Eagle 5 Brothers or Science Team Gatchaman? *Themepark Paradise*. <https://blog.naver.com/khegel/100043883450>
- Final Yamato Commentary, Part 2 | CosmoDNA. (2013). <https://ourstarblazers.com/vault/983/>
- Giammarco, T. (n.d.). *A Brief History of Korean Animation Part I: The Early Years*. koreanfilm.com. Retrieved June 14, 2025, from <https://www.koreanfilm.org/ani-history.html>
- Gottesman, Z. (2024). *Korean Animation: Aesthetics in the Age of Globalized Production* [PhD Dissertation]. University of California, Irvine.
- Han, S. (2022). Paving the Path to Soft Power: Crucial Moments in South Korea's Cultural Policies | Wilson Center. *Wilson Center Asia Dispatches*. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/paving-path-soft-power-crucial-moments-south-koreas-cultural-policies>
- Herne, J. (2004). 1/350 Yamato Colours—Modeling Subjects / Ships [Post]. *Finescale Modeler Forum*. <https://forum.finescale.com/t/1-350-yamato-colours/114454>
- Hockmuth, K. (2021). Nationalism and Development in South Korea. В *Nationalism: Past, Present and Future*. Hauppauge: Nova Science Publishers.
- Iwabuchi, K. (2002). *Recentring Globalization: Popular Culture and Japanese Transnationalism*. Durham: Duke University Press.
- Kang, J. (2022). *Children's Comics of the 1970s*. News Post. <https://www.newspost.kr/news/articleView.html?idxno=98144>
- Katsaridou, M. I., & Kostopoulou, L. (2024). Introduction: Animation as semiosis and as meaning. *Punctum. International Journal of Semiotics*, 10(1): 5–12.
- Kim, J. Y. (2014). South Korea and the Sub-Empire of Anime: Kinesthetics of Subcontracted Animation Production. *Mechademia*, 9(1): 90–103.

- Kim, J.-O. (2016). A Study on Subcontract Animation in Korea during the Industrialization Era—Centered around Animations in 1970-80s. *Cartoon and Animation Studies*, 43: 47–75.
- Kim, S. (2023). *Postwar South Korea and Japanese Popular Culture*. Tokyo: Trans Pacific Press.
- Ko-pick: Korea's Animated Films and TV Series*. (n.d.). Korean Film Biz Zone. https://www.koreanfilm.or.kr/eng/news/ko_pick.jsp?blbdComCd=601029&mode=VIEW&seq=6.
- Lee, H. (2020). The Korean Socio-Political Context of the 1970s in *Robot Taekwon V* (1976). *Animation*, 15(2): 145–159.
- Miroku. (2025). *What is the ideal organization as learned from Space Battleship Yamato?* | *CosmoDNA*. <https://ourstarblazers.com/vault/052b/>
- Oh, M. (2017). Cultural Policy and National Culture Discourse in the 1960s and 1970s. *Korean Anthropology Review*, 1(1): 105–129.
- Park, C. (1997). The Changing Winds of Korean Animation. *Animation World Magazine*, 1(11). <https://www.awn.com/mag/issue1.11/articles/park1.11.html>
- Ruh, B. (2012). *Adapting Anime: Transnational Media Between Japan and the United States* [PhD Dissertation]. Indiana University.
- Ruh, B. (2014). Conceptualizing Anime and the Database Fantasyscape. *Mechademia*, 9(1): 164–175.
- Sharif, R. (2016). Beyond Metropolises: Hybridity in a Transnational Context. *disClosure: A Journal of Social Theory*, 14(1).
- Steinberg, M. (2011). Book Review—Otaku: Japan's Database Animals. *Mechademia*. <https://www.mechademia.net/2011/11/15/book-review-otaku-japans-database-animals/>
- Yim, H. (2002). Cultural identity and cultural policy in South Korea. *International Journal of Cultural Policy*, 8(1): 37–48.
- Yunus, R. N., & Aswar, L. (2024). Semiotic Study of The Animation Film Mother's Power: Representative of Women's Power. *International Journal of Multilingual Education and Applied Linguistics*, 1(4): 67–79.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

FRAMING THE STEREOTYPE: CINEMATIC IMAGES OF OLDER PEOPLE IN BULGARIA AND JAPAN

STEFANIA GABROVSKA-SHIROVA

This paper compares how contemporary Bulgarian and Japanese films depict older adults, analysing “Donkey”, “Last Call”, “Plan 75”, and “A Long Walk”. Employing Stereotype Content and Embodiment theories alongside Cultivation Theory, it finds that Bulgarian cinema largely frames older people as isolated victims of economic and social decline, whereas Japanese cinema offers protagonists greater agency, emotional complexity, and resilience. Furthermore, Bulgarian cinema appears more static and primarily focused on hardship, whereas Japanese cinema is more problem-solving-oriented. These contrasting approaches illustrate cinema’s capacity to reinforce or challenge negative ageing stereotypes. The paper calls for more varied on-screen portrayals and suggests audience-reception research to explore impacts on societal attitudes toward ageing.

Keywords: ageing, older people in cinema, Japanese cinema, Bulgarian cinema, stereotype embodiment theory

СТЕРЕОТИПЪТ В КАДЪР: КИНЕМАТОГРАФСКИ ОБРАЗИ НА ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА В БЪЛГАРИЯ И ЯПОНИЯ

СТЕФАНИЯ ГАБРОВСКА-ШИРОВА

Статията сравнява как съвременното българско и японско кино изобразяват възрастните хора, като анализира филмите „Магаре“, „Като за последно“, „План 75“ и „Дълга разходка“. Използвайки теориите за възплъщението и съдържанието на стереотипите в комбинация с култивационната теория, анализът установява, че в българското кино възрастните често се представят като изолирани жертви на икономически и социален упадък, докато в японското кино главните герои притежават по-голям потенциал, емоционална сложност и устойчивост. Освен това българското кино е по-статично и се фокусира основно върху трудностите, докато японското предлага по-ориентирани към решаването на проблема сюжети. Тези контрастиращи подходи илюстрират способността на киното да затвърждава или оспорва негативните стереотипи за остаряването. В статията се призова-

ва за по-разнообразни екранни представяния и се предлага проучване на въздействието им върху обществените нагласи към остаряването.

Ключови думи: остаряване, възрастни хора в киното, японско кино, българско кино, теория за vyplъщението на стереотипите

1. INTRODUCTION

Contemporary societies worldwide are experiencing dramatic shifts in age structure, with both Japan and Bulgaria among those with rapidly growing proportions of older adults (Bulgarian National Statistical Institute, 2023; Ministry of Internal Affairs and Communications, 2024). Such demographic changes have implications far beyond pensions and healthcare, extending into cultural arenas where film and other media both reflect and help shape collective understandings of ageing. Research on Stereotype Embodiment Theory has shown that age-related beliefs absorbed over a lifetime can later influence older individuals' health and well-being (Levy, 2009; Tamura et al., 2023).

In Japan, traditional Confucian ideals of filial devotion coexist with growing concerns about the social and economic “burden” of a rapidly ageing population. Content analyses of Japanese television commercials reveal that adults over 65 appear far less often than their share of the population would suggest, and when they do appear, they are frequently shown in passive or domestic roles rather than as active protagonists (Prieler et al., 2009). Bulgaria's post-socialist transition has similarly reshaped family structures and economic security for seniors, and recent Bulgarian films have begun to explore the financial vulnerability and moral complexity of older protagonists in greater depth (Grekova, 2023; Penchev, 2020).

2. DEMOGRAPHIC AND CULTURAL FACTORS

Bulgaria and Japan both face profound demographic shifts characterised by population decline and rapid ageing, yet the scale and pace of these changes differ markedly. Bulgaria's population fell to approximately 6.4 million at the end of 2023, a trajectory driven by persistently low birth rates and significant emigration (National Statistical Institute of the Republic of Bulgaria, 2024). In contrast, Japan's population (around 124 million in 2024) has been shrinking for over a decade, with nearly 900,000 more deaths than births in that year alone (Financial Times, 2025). While both countries struggle with population loss, Japan's absolute numbers and its status as the world's oldest society place it further along the demographic transition.

In terms of age structure, Bulgarians aged 65+ comprised roughly 23.8% of the population at the close of 2023 (National Statistical Institute of the Republic of Bulgaria, 2024). By comparison, the Japanese aged 65+ reached nearly 29.6% in 2023, the highest proportion globally (World Bank, 2025). Bulgaria's ratio of

seniors to working-age adults stood at about 38% in 2023, while Japan's rose to approximately 70%, reflecting a much narrower base of support for retirees (World Bank, 2025).

Both Bulgaria and Japan uphold family-based eldercare, but their traditions diverge. In Bulgaria, Eastern Orthodox values frame senior support as a private obligation, with families shouldering nearly all dementia caregiving amid deep mistrust of formal services—an arrangement that persists despite EU efforts to expand public eldercare and leaves many seniors exposed when relatives migrate or caregivers burn out (Goncharova & Karamelska, 2023). Japan blends Confucian and Buddhist filial ideals with a comprehensive public long-term care insurance system established in 2000. Although multigenerational co-residence remains valued and institutionalisation stigmatised, rising female workforce participation and geographic mobility have driven greater reliance on formal care, even as family caregiving retains strong moral significance (History & Policy, 2021; Hagihara et al., 2021).

Despite these differences, both societies idealise family-centred eldercare even as economic pressures undermine it. In each context, film and media reflect and reinforce this ambivalence, portraying older adults alternately as revered custodians of wisdom or as burdens when removed from the home, thereby perpetuating mixed stereotypes about ageing (Levy, 2009; Tamura, Suzuki, & Yamamoto, 2023). Understanding these demographic pressures and cultural logics is crucial for evaluating how national cinemas depict—and can influence—societal attitudes toward older adults.

3. THEORETICAL FRAMEWORK

Erikson argued that a person continues to grow and change throughout their entire life. The final stage (older adulthood) in his theory is “Ego Integrity vs. Despair”. In this stage (65+ years), individuals reflect on their lives. Those who feel satisfied develop a sense of integrity, whereas those who feel regret may fall into despair (Erikson, 1982; Thrower, 2021). In Erikson's framework, despair is not merely sadness—it often involves “looking back on life with feelings of regret, shame, or disappointment” (Thrower, 2021). Characteristics of despair include bitterness, a sense of failure or wasted life, and even depression and hopelessness. Erikson also emphasised the potential for “integrity”, accepting one's life as a unique story with value, which can buffer against shame and withdrawal. A sense of integrity fosters acceptance and resilience, whereas despairing individuals may ruminate over mistakes and unmet goals (Thrower, 2021). Both of these motifs are frequently found in films that explore this stage of life.

4. INTERNALISATION OF AGE STEREOTYPES

Stereotypes related to ageing typically centre on assumptions of frailty, cognitive decline, dependency, and reduced social and economic value (Nelson, 2016). Older people often find themselves subject to various forms of stereotypical thinking that shape not only societal attitudes toward them but also their own self-perception. According to the Stereotype Content Model (SCM), proposed by Fiske and colleagues (2002), stereotypes are structured along two primary dimensions: warmth and competence. Older individuals are often perceived as warm yet incompetent, generating a patronising form of prejudice characterised by pity or condescending kindness (Cuddy et al., 2005). Such stereotypes implicitly communicate diminished agency and capability, profoundly influencing societal and interpersonal interactions with older people.

The internalisation of stereotypes refers to the process by which individuals begin to accept and incorporate societal stereotypes into their self-concept. Levy's Stereotype Embodiment Theory (SET) states that individuals assimilate age-related stereotypes from their cultural environment throughout their lifespan. Once internalised, these stereotypes become self-relevant and can operate unconsciously, influencing behaviour and health through psychological, behavioural, and physiological pathways. For instance, negative age stereotypes can lead to diminished self-efficacy, increased cardiovascular stress, and reduced engagement in health-promoting behaviours, thereby exacerbating health decline in older adults. Research consistently demonstrates the influence of internalised age stereotypes on older adults' cognitive performance, emotional resilience, and physical health. Levy et al. (2002) found that older individuals with more positive self-perceptions of ageing lived 7.5 years longer than those with negative perceptions, even after controlling for age, gender, socioeconomic status, loneliness, and functional health. Furthermore, negative self-perceptions of ageing and negative stereotypes regarding cognitive decline can lead to reduced confidence and increased anxiety about cognitive performance, inadvertently exacerbating cognitive difficulties (Chasteen et al., 2015).

The internalisation of negative stereotypes significantly impacts mental health among older adults. Internalised ageism—characterised by acceptance of negative societal beliefs about ageing—has been closely associated with increased depression, anxiety, and diminished self-esteem in older populations (Ayalon & Tesch-Römer, 2018). These stereotypes heighten mental health risks, discouraging older adults from engaging in social activities, pursuing new experiences, or even seeking necessary healthcare services, thereby reinforcing isolation and depression. A study by Han and Richardson (2015) highlights that older individuals who internalise negative stereotypes about ageing experience heightened loneliness and reduced life satisfaction. This psychological phenomenon is particularly pronounced in contexts where societal narratives emphasise the “burdens” of an ageing population, as

observed both in Bulgaria and Japan, where media portrayals often depict ageing as synonymous with economic strain and health decline.

5. REPRESENTATION OF OLDER PEOPLE IN CINEMA AND MEDIA

Cinema, literature, and media serve as influential cultural mechanisms for transmitting and reinforcing societal stereotypes about ageing. Representations in these media profoundly affect societal perceptions and, consequently, the internalisation processes experienced by older individuals.

Cinema has historically portrayed older characters in limited and stereotypical roles. They often appear either as overly dependent figures or as sources of wisdom, both of which reinforce marginalisation and otherness. Chivers (2011) argues that older characters in cinema predominantly embody negative traits—such as stubbornness, cognitive decline, or eccentricity—thus limiting the range of identities older adults feel comfortable embracing. Similarly, cinematic narratives rarely depict older adults engaging in dynamic or socially productive roles, perpetuating the stereotype of this life stage as passive or irrelevant. Persistent images of solitary, dependent grandparents cultivate the assumption that isolation and helplessness are universal experiences of old age. Conversely, films that depict seniors exercising autonomy or embarking on new challenges can broaden public understanding and counteract ingrained prejudices (Arai, Jimenez, & Lang, 2022).

Building on Stuart Hall's work, films are understood not as passive mirrors of social attitudes but as active constructors of meaning, shaping norms through the characters they choose to highlight and the narratives they privilege (Hall, 1997). Throughout film history, two principal elder archetypes have prevailed: the "sage mentor", whose wisdom propels younger heroes, and the "burden", whose frailty prompts pity (Ng & Indran, 2022). These complementary stereotypes—warm in intent yet dismissive of capacity—epitomise what Levy terms "ambivalent ageism", in which older people are simultaneously respected and deemed ineffectual (Levy, 2009).

Genre conventions further influence how seniors are represented. Social-realist dramas, a common mode in Bulgarian cinema, tend to accentuate structural failures and personal suffering, whereas speculative or comedic-dramatic forms, more prevalent in Japanese cinema, more readily integrate redemptive or solution-oriented plotlines (Bordwell & Thompson, 2013). As a result, Bulgarian screen culture largely emphasises the vulnerability of older people, while Japanese narratives frequently depict senior characters adapting creatively to life's later challenges.

Given cinema's power to shape both societal views and personal self-concepts, interventions to diversify representation of the older population are crucial. Research in the Western Pacific region indicated that balanced media messaging—

including active, empowered senior figures—can significantly reduce age-related bias and bolster older adults’ sense of self-efficacy (Arai, Jimenez, & Lang, 2022). Educational programmes incorporating film clips that defy stereotypes, coupled with reflective discussion, have delivered measurable decreases in implicit age bias among youth populations (Tamura, Suzuki, & Yamamoto, 2023).

6. AIMS AND THEORIES

By comparing contemporary Bulgarian and Japanese cinematic portrayals of older adults, this paper examines how each national cinema negotiates tensions between respect, marginalisation, and agency in its representations of ageing on screen. The films analysed here are: (1) “Donkey” (Bulgaria, 2021); (2) “Last Call” (Bulgaria, 2020); (3) “Plan 75” (Japan, 2022); and (4) “A Long Walk” (Japan, 2006).

Both Bulgarian and Japanese cinemas rarely position older adults as protagonists or narrators, though this scarcity is far more pronounced in Bulgaria. The comparatively richer presence of senior-led narratives in Japanese cinema demonstrates the medium’s potential to cultivate more hopeful, opportunity-oriented visions of later life rather than limiting depictions to decline. In contrast, Bulgarian narratives overwhelmingly dwell on the hardships of ageing, portraying seniors as sorrowful, isolated, and economically marginalised, with “Last Call” standing out as a notable exception. Japanese filmmakers, however, grant their older characters greater emotional breadth: alongside loneliness and grief, they portray eccentricity, humour, and personal growth. Consequently, Bulgarian cinema often appears static—emphasising seniors’ helplessness—whereas Japanese cinema tends toward solution-driven arcs in which characters confront the challenges of ageing with adaptability and resilience. This article explores this phenomenon and the possible influence it may have on internalised ageism and negative stereotypes.

7. ANALYSIS

7.1. Bulgarian movies

“Donkey”

“Donkey” tells the story of Stamat, an older man living in a small village whose only companion is his donkey, Marta. The film opens with his words, “Marta, Marta, we managed to survive this winter too,” followed by an image of his wife’s obituary. The obituary has an everlasting presence in all the Bulgarian films discussed. On the surface, it serves to honour the person who has passed, functioning as a ritual of collective remembrance. However, the same image also works as an ominous harbinger—it foreshadows the future awaiting the community’s remain-

ing seniors by its constant and repeated presence on bulletin boards, electric poles, and streetlights. From the very beginning of the film, the viewer is confronted with the themes of survival or death.

Stamat is depicted as a solitary figure—talking to his donkey, setting an extra plate at his empty table, and filling his days with busywork to distract himself from his dire finances. It becomes clear that he depends entirely on his pension, yet none arrives for a week. To stay warm, he is driven to cut down a prized tree in his yard for firewood. He even shelters the donkey inside his home during the cold. When his pension finally comes in on Monday, he also receives a fine for the illegal tree-cutting and must sell Marta to a neighbour to cover the penalty. Two weeks later, having scraped together his next pension, he rushes to reclaim Marta only to learn she has been sold again. Crushed, he returns home, and in the final shot Marta arrives at his doorstep only to reveal Stamat's obituary beside his wife's: he died forty days earlier.

The film lays bare the absurd paradoxes many older Bulgarians face: a delayed pension becomes a matter of life and death, survival efforts are criminalised, and the only source of emotional comfort is traded away. From its opening moments, the narrative frames ageing as a struggle for survival and reinforces bleak stereotypes of late life. This brutal portrayal of growing old in the Bulgarian countryside may be necessary to show the struggles of many; however, the lack of resolution or hope turns it into an obituary itself rather than a warning or a sign of resistance against this way of living.

“Last Call”

The second Bulgarian movie discussed is “Last Call”. It takes a different approach compared to the first movie—it is a dark comedy whose main character, Nikola, is a 70-year-old retired writer. The film opens on a bridge, where Nikola readies himself to jump. Across from him, a young woman is preparing to do the same. He saves her (and himself) and takes her to his home. The young woman, Aleksandra (23), tells him her story—she is pregnant by her ex-boyfriend, who left her to marry her best friend. Her mother left when she was 12, and her father was “crazy”, always beating up the boys she fancied. Nikola has not spoken with his two daughters in 15 years and shows Aleks a folder with the obituaries of all his friends and his two wives, sharing his loneliness and lack of meaning in his life. Even though the movie takes a humorous approach and does not portray the older main character in a stereotypical light, it still depicts ageing as a time of loneliness and loss of loved ones and friends.

Nikola proposes to marry Aleks so that he can leave her his house and recognise the child as his. Here we observe a contrasting portrayal of the older person compared to the previous movie—Nikola is not helpless; he is lonely and sad but also resourceful, willing to help, and seen as the older, more experienced person who can share his wisdom and is strong enough to help others. His sense of humour highlights the vitality and desire to live. But it also shows how difficult it can be to

find meaning in life at this stage of life when one is separated from one's family. This points to a common problem faced by many older people in Bulgaria—living alone, with family abroad or in larger cities.

“Last Call” also presents a variety of older personae—some shown in a stereotypical light and others not. In a care home, the viewer meets four older men who gamble on what the young nurse's underwear will be each day, and three older women who watch Turkish telenovelas. The men play a major role in the movie. One is an old general from the army, Nikola's last (living) friend. Nikola asks him and “the boys” to find Aleksandra's ex and “bring him to his senses”. The viewer follows their satirical journey, seeing how closely a person clings to who they used to be when younger. The general, who worked in the secret services, throws away his phone after speaking with Nikola, as if it were a burner from an action film. The older men accidentally kidnap the wrong young man, taking the viewer through a series of comic situations that highlight their personalities. In one scene, the professor (one of the four friends) shares how after his only son married, his daughter-in-law sent him to the care home, claiming their apartment was too small. He is bitter and disappointed, and when they call him, he tells them he is “dead, gone” because they have taken everything from him. The others also complain that their children only call when they need something. Amidst the humorous moments, the film still reveals the darker side of ageing and what the future may hold.

Nikola's own daughters are no better—they visit him only when they hear he is marrying a young woman who will inherit everything. He tells Aleks that if they had not come, he would have known they truly hated him but at least turned out to be decent people. Now he knows they only care about money. He tries to show his children how materialistic they are but is unsuccessful. They accuse him of being a horrible father when they were young and leave. Nikola's attitude towards Aleks appears to be his attempt at redemption for the father he once was.

The movie manages to show older people as energetic and ready to live, yet without a sense of purpose and with a predominant feeling of loneliness. Its non-stereotypical approach presents the major challenges of ageing but also offers a different perspective on how this period of one's life can be lived.

7.2. Japanese movies

“Plan 75”

“Plan 75” brings the viewer to a near-future Japan in which a Plan 75 is passed by the government. The plan is a way for Japan to fight its demographic issues and the economic burden on the younger generation. It is a legalised euthanasia program for people aged 75+. Upon enrolling, participants receive a one-time \$1000 payment and have a 15-minute check-up calls throughout the week with a worker at the company. The calls are presented as a benefit that gives older people the op-

portunity to talk to somebody but, in reality, are just a way for the government to ensure participants do not quit the plan. The program seems to work so well that the government considers starting Plan 65.

The main character is a woman named Michi Kakutani who has no family but still works and has some friends. She signs up for the plan with her friends even though she does not look or act like she wants to die anytime soon. One of her friends, who is older, collapses at work, and because of that all older people are let go. While her other friends are unhappy about losing their jobs because of this accident, Michi bears no hard feelings toward her friend but is worried instead. The viewer is presented with this almost legalised ageism the older people face. They are not wanted at work; they are not given a lease unless they pay the rent for two years in advance, which is impossible for many. After losing her job, Michi faces all of that and is forced to take the \$1000 from the program even though she is not ready to die just yet. There is no clear timeline, but the impression is that soon after one takes the money, they must undergo the euthanasia.

Michi gets attached to the young woman from the company who calls her for the check-ups and asks to meet her. Even though it is forbidden, the young woman meets her, and Michi gives her some of her \$1000 as a “thank you” for listening to her. They go bowling, and the older woman is seen enjoying herself for the first time in the movie. On the night before the euthanasia, they talk again, and the young woman tells Michi that she can still withdraw from the program. She does so in a very official manner because the company probably records the calls and she could lose her job. After her shift, she tries to call Michi through her personal phone to ask her to reconsider undergoing the procedure, but the older woman has already disconnected her phone. At the facility for the procedure, the machine they use on Michi does not work and she does not die. She breathes the gas they give her, yet nothing happens for a long time, even when another man next to her dies. She decides not to go through with it and leaves. At the end of the movie, she can be seen looking at the sunset from the road and singing a favourite song of hers. Michi does not want to die and never gives up fully—she is forced by society to sign up and go through with Plan 75. Japan in the film is not a place for older people; there is no place for them in society, and they get stigmatised and ostracised because of their age. Plan 75 is presented as the choice to die with dignity exactly in the way one wants but, in reality, there is no choice; there is pressure and manipulation. The interesting perspective here is that most of the older people are not presented as naïve or easily cheated, but as living in a society that makes plan 75 look like the better option compared to living.

The movie’s atmosphere and colour further deepen these perceptions. The spectator can see that even though Michiko always wears colourful clothes, the film’s colours are saturated but muted. Her colourful clothes can be interpreted as her attitude toward life and her desire to still live it. This is a striking contrast compared to the representation of older people in movies, mostly in grey, black, and brown

colour scheme. The whole movie conveys a feeling of fogginess and corporate tone through a cold grey-blue colour palette, giving the viewer a sense of what it feels like to live in a society like this.

Though the government advertises Plan 75 as a way to reduce the economic burden on the younger generations, it employs many of them and puts them in questionable and psychologically burdening situations. Many of the employees doing the 15-minute checks are urged to persuade older people who want to quit Plan 75 to stay and undergo the procedure. Another important character who showcases this is Hiromu—a devoted young man working in the recruitment department of the organisation. In one of the sign-up meetings, he meets his uncle, whom he has not seen in years. His uncle has the appointment on his 75th birthday, the first day he could legally sign up for the program. Hiromu starts spending time with his uncle, and through their journey, he realises that Plan 75 might not be as good or ethical as he previously thought. By the end of the movie, the young man is faced with the reality of Plan 75—it is a cold and ageist, promoting the idea that after a certain age people “expire” and there is no longer a place for them in society, it is easier to get rid of them than try to solve the situation. Hiromu’s uncle appears to be at peace with his decision to die, in contrast to Michi who wants to live and does not want to accept this fate. Through their polar decisions, the spectator sees the crushing weight of living stigmatised but is also given hope that there is a place for resistance and one day perhaps even change. The movie is a warning, representing a call for change in real-life Japan. Even with its heartbreaking story, it is not meant to be about sadness and dying but about living, growing, and doing better not only for the older people but for all people who will one day grow old.

“A Long Walk”

The second Japanese movie is “A Long Walk”. It tells the story of an older man called Yasuda. He is a retired girls’ school director. Because of his alienation from his daughter, he goes to live alone and leaves her his house. His new apartment is in a building where he meets Sachico—a 5-year-old girl who looks homeless but turns out to live in the same building. Sachico is abused mentally and physically by her mother and her boyfriend; she is neglected and forced to take care of herself. After witnessing that for some time, Yasuda decides to help the little girl, another redemption arc as in “Last Call”. He starts running, exercising, lifting stones by the river to get stronger and save Sachico. This gives the viewer the opportunity to see the older man fighting the limitations of his age to help somebody else. Yasuda successfully breaks the stereotype that one is unable to grow or change at old age. What is more, he is portrayed as somebody who can become a better person and change drastically for the better. The movie also highlights this through the connection between the characters and their clothes—when Yasuda decides he is taking on a new path, he starts to train, cuts his hair into a neat hairstyle, and changes his previously loose clothes to more fitting ones. Before this transformation, he looked

like he was neglecting himself. This is how Yasuda appeared to feel as well—after his feelings change, his style and manner do too. The same goes for Sachico—she begins with a dress that looks like a rag but by the end of the movie she looks taken care of thanks to Yasuda’s help. Furthermore, there is minimal conversation throughout the movie, especially between Yasuda and Sachico—they manage to understand each other without words. Their faces and most scenes speak for them and their feelings.

Yasuda successfully helps Sachico to feel loved and secure by taking her on a journey to find “pink clouds, fluffy as cotton candy and a white bird”. Their travel is portrayed almost in a magical way, as a child’s tale that heals something in both of them. Yasuda, just as Nikola from “Last Call”, is depicted as a man carrying sadness and regrets but also as resourceful, empathetic, and strong both mentally and physically. Both Yasuda and Nikola need a purpose to rekindle their desire to live a different life and quickly embrace the chance life offers them. This opens space for a new narrative—one that pictures older people as carriers of life, ready to take on a journey of self-discovery and help for others.

8. DISCUSSION

The four films discussed here represent only a small part of the available Bulgarian and Japanese contemporary cinema on ageing, yet they reveal a common narrative: growing old is depicted as a source of fear and loss—losing social connections, family, one’s place in society, one’s dreams, memories, self. The problem with this is that there is rarely a different depiction of this life period. Attempts to reconstruct preconceived notions of ageing frequently collide with universal societal conditioning, which steers individuals toward internalising negative views of growing older and, in turn, of their own evolving identities. Here it is important to take a quick look at Western cinema, which presents ageing in a different and utterly unrelatable way for many. There is often a positive, idealised representation of older people—so much so that it can look unreal, especially when contrasted with the grey and stagnant picture of reality shown in Bulgarian movies. Bulgarian movies about the older part of the population do not inspire and sometimes can even feel sadistic—as if the viewer must suffer the pain of the characters but not with the aim to be changed, but to have any hope for a better ageing crushed.

The analysis of the four movies confirms the thesis posed in the beginning with few exceptions. They can be considered positive examples only after some interpretation from the viewer. The tendency seems to be that Bulgarian movies are more stagnant and present the harsh reality of ageing in the country. The colours used are bland greys, browns, blues to enhance these impressions. There is rarely any optimistic detail to them. In this case, an exception is “Last Call”, offering a fleeting glimpse of intergenerational solidarity and personal resourcefulness. On the other hand, the Japanese movies present the problematic reality not as a *fait accompli* but as some-

thing that can be changed. Even “Plan 75”, with its dark idea, is a warning—a call for urgent change in perspective. Yasuda (“A Long Walk”) has not given up on life, he just has nothing to live for and realises this might be because of the way he lived before. He is ready to change and repent, which depicts him as a stronger person than many of the other characters in the movie. Stamat (“Donkey”) is defined by his loneliness, the empty house and stable after Marta is gone.

A Western example set in a Japanese context is the movie “Perfect days” (2023). It exemplifies how solitude can be depicted not as a state of despair but as a deliberate source of fulfilment. Furthermore, the film foregrounds elder labour as a form of civic care rather than mere menial work (Tanaka, 2023). By tracing Hirayama’s daily rounds across architecturally distinct public restrooms, Tanaka reveals how Wenders uses built environments to reflect societal attitudes toward ageing and service. Wim Wenders’s Western cinematic sensibility, rooted in existential contemplation and visual austerity, intersects harmoniously with Japanese cultural norms of service and communal responsibility, producing a portrayal that simultaneously honours individual ritual and collective care. Rather than depicting the cleaner’s tasks as burdensome or devalued, the film presents each cleaning action as an act of social stewardship, imbuing the often-overlooked labour of older adults with symbolic weight. The movie dismantles the stereotype of older people as inherently lonely or dependent. Instead, it portrays late life as a chapter of intentionality and inner richness, challenging the view that ageing must equate with decline or social isolation.

Grounded in the Stereotype Content and Embodiment models, these findings underscore cinema’s dual power to reinforce or to contest cultural scripts about ageing. While Bulgarian cinema’s unrelenting focus on elder hardship may heighten awareness of social failings, its near-total absence of hopeful alternatives risks cementing negative self-perceptions among older viewers. Japanese cinema’s more varied depictions suggest a pathway for films to serve as catalysts for empathy, resilience, and intergenerational understanding.

Future research should expand this inquiry across broader filmographies and include audience reception studies to assess the real-world impact of these portrayals on ageist attitudes. More narratives that depict ageing as an active, meaningful stage of life—where one is characterised not only by loss but also by growth, connection, and the enduring capacity for change—should be promoted.

BIBLIOGRAPHY

- Arai, Y., Jimenez, D. E., & Lang, I. A. (2022). Combatting ageism in the Western Pacific Region: balanced messaging in social media. *The Lancet Healthy Longevity*.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory of mass communication. *Media Psychology*, 3(3): 265–299.
- Bordwell, D., & Thompson, K. (2013). *Film Art: An Introduction* (10th ed.). McGraw-Hill Education.

- Goncharova, G., & Karamelska, T. (2023). Care of people living with dementia in Bulgaria: Between over-responsibility to the family and distrust in public health services and policies. *Societies of Europe Journal*, 15(1): 58–82.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications.
- Hagihara, A., Nakajima, K., & Yamashita, T. (2021). The relationship between filial piety and caregiver burden among family caregivers of older adults in Japan. *Journal of Applied Gerontology*, 40(7): 733–742.
- History & Policy. (2021). The care of older people in Japan: Myths and realities of family ‘care.’ Retrieved from <https://historyandpolicy.org>
- Ivanova, M., & Dimitrov, P. (2022). Confidence crimes: Elder fraud and psychological vulnerability in Bulgaria. *Bulgarian Journal of Criminology*, 8(2): 45–62.
- Levy, B. R. (2009). Stereotype embodiment: A psychosocial approach to ageing. *Current Directions in Psychological Science*, 18(6): 332–336.
- Morgan, M., & Shanahan, J. (2010). The state of cultivation. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 54(2): 337–355.
- Ng, R., & Indran, N. (2022). Portrayals of older adults in over 3,000 films around the world. *Journal of the American Geriatrics Society*, 70(5): 1370–1378.
- Oxford Gerontologist. (2016). Ageing in the Republic of Bulgaria: Demographic pressures and family support. *The Gerontologist*, 57(5): 809–817.
- Tamura, A., Suzuki, K., & Yamamoto, Y. (2023). Reducing ageism through stereotype embodiment interventions in Japan: a pre-registered experimental study. *International Journal of Psychology*, 58(4): 345–358.
- Tanaka, H. (2018). Representations of senile dementia in Japanese film. *Journal of Ageing Studies*, 45: 12–20.
- Tanaka, Y. (2023). *Perfect Days* as social documentary: Ageing, work, and public space. *The Gerontologist*, 64(10).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 4

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 4

ХАШТАГ ТЪЖНИ МОМИЧЕТА: ЕСТЕТИЗАЦИЯТА НА БОЛКАТА В ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАТА *TUMBLR*

КРИСТИНА ГЕНОВА

Настоящата статия изследва културата на „тъжните момичета“ като специфична форма на дигитална субективност, в която афектът, визуалността и женствеността се преплитат в процеса на естетизация на тъгата. Фокусът е върху платформата *Tumblr*, която функционира като афективен и културен микросвят, където личното страдание се трансформира в стилово организиран визуален език. Чрез дискурсивен анализ на съдържанието се проследява как емоции като меланхолия и уязвимост се превръщат в естетически кодове и социално споделими образи, изграждащи онлайн идентичността на младите жени. Изследването обръща внимание на двойната природа на този феномен – едновременно като пространство на емоционална артикулация и като част от пазарната логика на дигиталната култура, в която чувствата се превръщат в капитал и визуален ресурс.

Ключови думи: Tumblr, естетизация, афект, идентичност, перформативност, феминизъм, дигитална култура

HASHTAG SAD GIRLS: THE AESTHETICISATION OF PAIN
ON THE *TUMBLR* PLATFORM

KRISTINA GENOVA

This article examines the culture of the “sad girls” as a specific form of digital subjectivity in which affect, visibility, and femininity intertwine in the process of aestheticisation of sadness. The focus is on the *Tumblr* platform, which functions as an affective and cultural microsphere where personal suffering is transformed into a stylistically organised visual language. Through discourse analysis of content, the study traces how emotions such as melancholy and vulnerability become aesthetic codes and socially shareable images that shape the online identities of

young women. The research highlights the dual nature of this phenomenon—both as a space for emotional articulation and as part of the market logic of digital culture, in which feelings are converted into capital and visual resource.

Keywords: Tumblr, aestheticisation, affect, identity, performativity, feminism, digital culture

Настоящата статия представлява преработка на част от магистърска теза, посветена на културата на „тъжните момичета“ – онлайн феномен, който се ражда и процъфтява в нишовите дигитални среди. Там потребителките изразяват своята тъга стилизирано и чрез куриране на съдържание, използвайки визуален език. Платформата *Tumblr* би могла да се посочи като най-естествен хабитат на тази култура, тъй като нейните технологични специфики предлагат различни възможности за себеизразяване, а афекти като болка и меланхолия се кодират и се „преобличат“ във визуални и стилово издържани постове. Именно тук момичетата блогъри (*girlbloggers*¹) се чувстват спокойни да споделят своите емоции. Но вместо да ги описват и посочват, те ги преобразяват в колажи от снимки, припознават ги в цитати от филми, книги и музика, превръщат ги в искрящи гифове, свързват различни, на пръв поглед несъвместими елементи и ги „сглобяват“ в мемета. По този начин, разглеждайки блоговете им в цялост, можем да твърдим, че момичетата блогъри създават своеобразен архив на чувствата.

Корпусът на изследването включва десет активни профила в *Tumblr*, подбрани в периода март – април 2025 г. чрез целенасочено търсене с цел да се установят десетте най-използвани ключови тагове, а именно *#coquette* (84 000 последователи), *#girlblogging* (45 000 последователи), *#tumblr girls* (41 000 последователи), *#lizzy grant* (33 000 последователи), *#female hysteria* (17 000 последователи), *#lanadelrey* (15 000 последователи), *#this is what makes us girls* (8700 последователи), *#girlhood* (8400 последователи), *#sadgirl* (8300 последователи), *#hell is a teenage girl* (6200 последователи).

Анализът на съдържанието се осъществява чрез дискурсивно кодиране, структурирано в три аналитични категории: практики (използване на мемефикация, самоирония и афективно споделяне), външен вид (визуални кодове на женствеността като пастелни тонове, балетни обувки, сатенени нощници, розови хапчета) и попкултура (цитати и визуални препратки към фигури като Лана Дел Рей, София Копола и Мицки). Методологически подходът се базира на дискурсивен анализ, за да се проследи как личното страдание се трансформира в естетически образ и социален маркер.

В този контекст *Tumblr* може да бъде разглеждан като пространство на афективни микросветове, в които личното и колективното се преплитат. Мо-

¹ *Girlblogger* (или *girlbloggers*) е термин, чрез който потребителките се самоназовават в онлайн пространството, често реферират към него в своите публикации под формата на ключови думи и хаштагове. За целите на изследването ще използвам буквалния превод „момичета блогъри“.

мичетата блогъри изграждат своеобразни „дигитални дневници“, в които тъгата е не просто израз на вътрешно преживяване, а естетическа и комуникативна стратегия. Тези визуални практики, вариращи между интимноизповедни и иронично дистанцирани, оформят културна екосистема, в която болката се превръща в красиво изображение, а уязвимостта – в естетически и социален ресурс.

1. TUMBLR КАТО ДИГИТАЛНО УБЕЖИЩЕ

Културата на „тъжните момичета“ се появява и развива в специфичен дигитален контекст, който насърчава изразяването на емоции чрез визуални и естетически кодове. *Tumblr* – платформа за микроблогинг, създадена от Дейвид Карп през 2007 г., – се превръща в оптималната среда за този феномен. От самото си начало *Tumblr* се позиционира като пространство за автентичност и свобода на себеизразяването – място, където можеш „да бъдеш странен, истински“ и да показваш интересите си, включително към нетрадиционни теми. Платформата се утвърждава като безопасно пространство за *LGBTQIA+* общността и феновете на различни покултурни среди, определяна от *Mashable* като „родина на фендъм културата“ (Nedd, 2021).

Съдържанието в *Tumblr* съществува едновременно в частна и публична среда, достъпно е дори за нерегистрирани потребители. Тази двойственост поражда напрежение между интимното и публичното. Потребителите са едновременно публика и създатели – докато разглеждат публикации, те участват в общия визуален поток, а чрез споделяне или създаване на собствено съдържание изграждат своя публична идентичност (Shorey, 2015: 13). Именно тази динамика между наблюдение и себеизразяване стои в основата на културата на „тъжните момичета“.

Моделът на кодиране/декодиране на Стюарт Хол е особено полезен за разбирането на активната публика. Според него медийните съобщения са „символични превозни средства“ (Hall, 2007: 508), чието значение се разгръща на буквално (денотативно) и асоциативно (конотативно) ниво. Интерпретацията им зависи от степента на „симетрия“ между предвиденото от подателя и възприетото от получателя значение (Hall, 2007: 510). В контекста на *Tumblr* това означава, че момичето, което курира своя блог, съзнава, че е наблюдавано и „декодирано“ от други – визуализираната, макар и неявна, публика влияе върху избора на образи, тон и естетика.

Технологичните възможности на *Tumblr* създават благоприятна среда за естетика, чрез която младите момичета изразяват и споделят своите емоции онлайн. „Селективното изразяване“ на чувства като тъга, депресия и безпокойство оформя своеобразна „ехо камера“, в която афектите се усилват чрез споделяне и взаимно отражение. Както отбелязва Анима Шреста, социалните медии насърчават изграждането на нови идентичности и позволяват „в реал-

но време, 24-часов, анонимен разговор между потребителите“, което благоприятства формирането на хомогенни общности, съсредоточени около романтизирането на психичните заболявания (Shrestha, 2018: 74). В рамките на тази „ехо камера“ потребителките, идентифициращи се с културата на „тъжните момичета“, взаимно утвърждават и нормализират негативните си емоции. Според Байн (Bain, 2013) напускането на тази общност често се възприема като загуба на мястото, „където хората те разбират“.

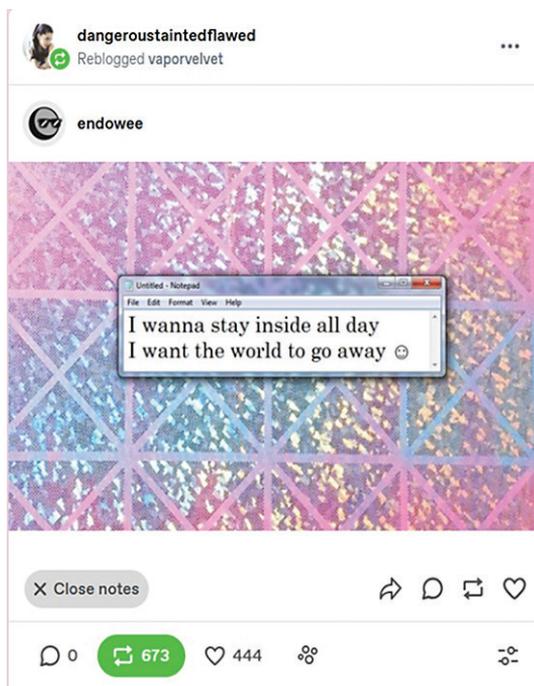
Следователно платформата служи на двойна цел: тя работи едновременно като технологичен инструмент и като емоционално пространство, където момичетата изкусно лекуват своята тъга, кодирайки я по естетически начин. Следващата точка ще изследва фигурата на момичето блогър, отговорно за изработването на този визуален дневник, както и процесите, чрез които болката се трансформира в културен разказ.

2. ВИЗУАЛНО КУРАТОРСТВО И ФИГУРАТА НА МОМИЧЕТО БЛОГЪР

В сърцето на този културен феномен се намира фигурата на момичето блогър. Служейки като дигитален артист, тя функционира като „архиватор“ на емоции и конструктор на емоционални сфери. Нейната идентичност е артикулирана чрез прецизно подреждане на образи и послания, които колективно оформят нейната емоционална личност.

В своята магистърска теза Саманта Шорей (2015) въвежда понятието „селективно изразяване“, което уместно отразява поведението на потребителите на *Tumblr*. Вместо да генерират напълно оригинално съдържание, момичетата „събират и курират дигитални материали със съзнанието, че техният избор е видим за другите“ (Shorey, 2015: 15). Според Шорей публиката на *Tumblr* се състои от сплотена и съпричастна общност, която идентифицира нюансите на страданието, разбира ги и в крайна сметка ги споделя като израз на съпричастност (Shorey, 2015: 15).

Този процес е емблематичен за платформата *Tumblr*, където съдържанието не се конструира толкова чрез оригинална продукция, колкото чрез селекция и повторно разпространение на съдържание. „Тъжните момичета“ са пристрастни към определени кадри от филми като например „Обречени да умрат“, „Черен лебед“ или „Луди години“ и освен това допълват своя блог с цитати с естетизиран шрифт, розови филтри и неонов фонове. Такъв пример е постът *I wanna stay inside all day / I want the world to go away* :) (dangeroustainedflawed, април 2025), в който можем да видим как съдържанието е рамкирано и стилизирано (фиг. 1).

Фиг. 1. Препубликуван пост от потребителката @dangeroustainedflawed, който съдържа изображение с текст *I wanna stay inside all day / I want the world to go away* :).

Потребителката @dangeroustainedflawed въплъщава естетиката на „тъжното момиче“, като артикулира нейния копнеж за самота и откъсване от обществото по начин, характерен за тази културна тенденция. Този израз се предава предимно чрез използването на „ретро“ визуални елементи, които „проговарят“ на езика на носталгията. В конкретния случай постът ѝ съдържа бележка от приложението *Notepad* на *Windows 7*. Това би могло да се класифицира като „ретро“, тъй като *Windows 7* е пуснат през 2009 г. и става широко достъпен на 22 октомври същата година. Тази версия е изместена от *Windows 8* през 2012 г., а през 2020 г. поддържането ѝ се преустановява.

На второ място, важен е също и неоноворозовият фон, който придружава бележката. Такива фонове често се появяват в израз на тъга, обозначавайки пространството като женствено и очертавайки посланието като основно женско преживяване. Този избор предполага „инфантилизиране“ на страданието, при което тъгата се изобразява не като нещо зряло или рационално, а по-скоро като деликатно, детско и естетически приятно.

Включването на емотикона „:~)“ в края на цитата има двойна цел. Той въвежда ироничен елемент, който подкопава изявлението и го капсулира в познатата културна рамка на тъгата в *Tumblr*: „Изпитвам болка, но по при-

ятен начин“. Този подход също така илюстрира форма на емоционална автоцензура, при която индивидът се въздържа от артикулиране на болката си директно, вместо това я обгръща в пастелни визуализации и ретро естетика, като по този начин я прави приемлива, споделима и подходяща за повторно публикуване.

Следователно фигурата на момичето блогър може да бъде разгледана от две гледни точки: първо, като създател на съдържание или, по-точно, като архивист; и второ, като проява на културата, която тя представлява. Тя оформя своята идентичност чрез колекция от визуални символи, свързани със страданието: вани, легла, кръв по сатенена нощница, антидепресанти, счупени огледала и стройни, женствени силуети, обгърнати от меко сияние. Въпреки това изображението надхвърля обикновената тъга; то вплъзва една красиво меланхолична, перформативна и контролирана същност. Вместо открито обявяване на тъга, тя се предава чрез кодове, които според формулировката на Джудит Бътлър резонират с определена културна общност: „Да бъдеш адресиран не означава просто да бъдеш разпознат като това, което вече си, а да получиш самия термин, чрез който разпознаването на съществуването става възможно“ (Butler, 1997: 5).

Когато едно момиче срещне изображение в различен блог, което отразява нейното вътрешно емоционално състояние, то се идентифицира с него и го приема, което води до това, което се нарича „афективен резонанс“ (Mühlhoff, 2014: 639). В рамките на тази визуална комуникация болката служи като код, който действа на нивата на емпатия, идентификация и принадлежност. Така момичето блогър надхвърля ролята на просто пасивно представяне на страданието. Тя може да се разглежда като активен художник на меланхолията, създател на свое собствено визуално царство, където болката не само се вижда и усеща, но може да бъде оценена и като нещо красиво.

Следващата част ще изследва начина, по който се осъществява трансформацията на опита в образи, като покаже как личните емоции биват „маскирани“ във визуални рамки и какви последици има това за разбирането на емоциите в дигиталната сфера.

3. ОТ ПРЕЖИВЯВАНЕ КЪМ ОБРАЗ: ПРЕОБЛИЧАНЕТО НА ЧУВСТАТА

В основата на културата на тъжните момичета се крие един парадокс: дълбоко лични емоции като тъга, самота, безпокойство, разочарование и гняв рядко се артикулират изрично. По-скоро тези чувства се преосмислят в образи, изработени в сцени, метафори и визуални конструкции. Тази практика на „прикриване“ на емоциите служи не само като естетически подход, но също така функционира като културен и комуникативен метод, чрез който момичетата блогъри се стремят да укротят, разберат и овладеят своя афект.

Артикулирането на страданието се проявява не като пряка изповед, а чрез визуални метонимии на болката: легло, където момичето лежи, завито с одеяла, придружено от фразата *girl rotting* (shitbl0gger, март 2025); колаж с бял сутиен и руса коса, изцапана с кръв; отворена бутилка до разпръснати розови хапчета (антидепресанти) върху мивка в банята; кадър от музикален видеоклип, изобразяващ изпълнителката Аврил Лавин, която разбива огледало в яростта си (sweetangel1111, март 2025), надписан с *i kinda gaf*² (фиг. 2 и 3).

Фиг. 2. Оригинален пост от потребителката @shitbl0gger, който съдържа изображение с текст *girl rotting*.

Фиг. 3. Препубликуван пост от потребителката @sweetangel1111, който съдържа изображение с текст *i kinda gaf*.

Тази форма на изразяване притежава значителен перформативен аспект, както е формулирано в изследването на Бътлър за езика, тялото и травмата. Тя постулира, че афектът представлява действие или нещо, в което участвате, представяме или изпълняваме. Изследователката твърди, че езикът не само оформя социалното тяло, но също така може да му нанесе вреда – не чрез физическо насилие, а чрез вербално „обръщение“, което влияе върху

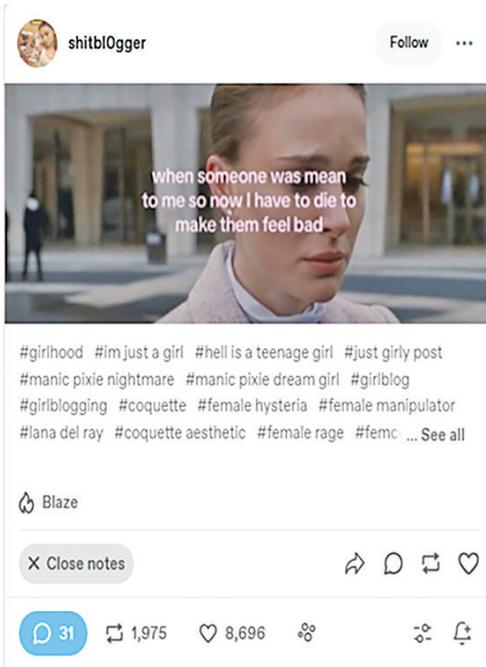
² *gaf* е съкращение от *give a fuck* или израз, че на момичето „му пука“.

това дали субектът е признат, или отхвърлен: „Езикът може да поддържа тялото, но също така да застраши съществуването му“ (Butler, 1997: 5). Според Бътлър актът на „говорене“ неизменно включва обръщане към друг индивид, което по своята същност носи възможност както за разпознаване, така и за нараняване. Как се превежда този процес в културата на „тъжните момичета“?

В изследваната културна практика този процес става видим в динамиката на дигиталното взаимодействие – харесванията и препубликуванията действат като форми на признание, докато мълчанието или негативните реакции могат да причинят емоционална болка. Така споделянето на изображения и цитати, свързани със страдание, става акт на себеутвърждаване и уязвимост едновременно. Постоянното им циркулиране превръща болката в повтаряемо изпълнение – в роля, чрез която субектът потвърждава и същевременно реконструира своята идентичност.

Опасността на тази култура се крие в трансформацията на болката в естетически приятен и визуално привлекателен образ, който я прави лесна за показване и консумация. Тази стилизация възпрепятства автентичното ѝ преживяване и превръща страданието в нещо красиво, но обезсилено. Така блоговете се превръщат не само в пространство за изговаряне на болката, но и в капан, който я поддържа. Визуалната композиция на постовете създава усещане за контрол, но същевременно дистанцира субекта от истинската емоция, превръщайки я в „изпълнение“. Изображенията действат като щит и огледало едновременно – опит да се овладее тъгата чрез красота, който обаче никога не улавя нейната пълна истина.

От друга перспектива, редица от профилите, анализирани в това изследване, участват в мемефикацията на болката, като представят сериозни емоции през призмата на иронията или сарказма. Надписи като *when someone was mean to me so now I have to die to make them feel bad* (shitblogger, март 2025), насложени върху кадър от филма „Черен лебед“, или *stop thinking we're enemies idgaf about u* (shitblogger, март 2025), придружаващи селфи на Лана Дел Рей в колата ѝ, илюстрират сложен емоционален пейзаж (фиг. 4 и 5).

Фиг. 4. Оригинален пост от потребителката @shitbl0gger, който съдържа изображение с текст *when someone was mean to me so now I have to die to make them feel bad*.

Фиг. 5. Оригинален пост от потребителката @shitbl0gger, който съдържа изображение с текст *stop thinking we're enemies idgaf about u*.

Момичето блогър предава едновременно своята уязвимост и автономност, като разкрива своята чувствителност и същевременно упражнява контрол, изразявайки страданието си чрез хумор. Тази емоционална ирония ѝ позволява да поддържа връзка с болката си, като гарантира, че тя остава само частично видима за външни наблюдатели.

Визуалната култура, свързана с „гъжните момичета“, се характеризира с богатство от междутекстови връзки. Емоционалните изрази се предават чрез цитати и неподвижни изображения от филми като „Обречени да умрат“, „Меланхолия“ и „Луди години“, заедно с музикални влияния предимно от артисти като Лана Дел Рей и Мицки. Тези препратки служат като средства за засвидетелстване на емоция, които изместват собствените чувства. В този контекст външното изображение или текст функционира като „маска“, улесняваща разкриването на „автентичното“ аз. Това създава своеобразен емоционален лексикон, който може да бъде разбран единствено от хора, споделящи сравнима културна чувствителност.

Този метод на индиректна комуникация служи като стратегия за оцеляване. В среда, в която проявата на тъга се възприема като признак на слабост или се тривиализира като обикновена „драма“, жените блогъри използват изкуството на визуалната поезия и иронията, за да защитят емоциите си. Публикации, включващи фрази като *how it feels when your intuition is right and you're not actually insane* (shitbl0ger, март 2025), придружени от изображение на аниме героиня с луминесцентна гръд, натрупват слоеве от значение, което води до „разпръснато“ настроение в различни рамки, нюанси и асоциации (фиг. 6).

В този контекст бихме могли да използваме понятието на Лорън Берлант за „интимните публичности“ (*intimate publics*) – общности, формирани не около конкретно послание, а по-скоро около споделен афект, емоционален резонанс и чувство за „обикновена“ уязвимост. Берлант отбелязва:

Интимната публика функционира, когато пазарът се отваря към група потребители, като твърди, че разпространява текстове и неща, които изразяват техните основни интереси и желания... участниците... чувстват, че тези текстове изразяват онова, което е общо помежду им – субективна прилика, която, изглежда, произлиза от историята им и текущите им привързаности и действия (Berlant, 2008: 8).

В това отношение *Tumblr* служи като дигитална интимна сцена. Вместо да каже „Гъжна съм“, момичето представя екранна снимка от филм, където главният герой признава: *I'm always a little sad* (shitbl0gger, март 2025). Другото момиче веднага разбира. Така съдържанието, споделено на тази платформа, се преживява по колективен начин (фиг. 7).

Фиг. 6. Оригинален пост от потребителката @shitbl0gger, който съдържа изображение с текст *how it feels when your intuition is right and you're not actually insane*.

Фиг. 7. Оригинален пост от потребителката @shitbl0gger, който съдържа изображение с текст *I'm always a little sad*.

4. РОМАНТИЗАЦИЯ VS. ЕСТЕТИЗАЦИЯ НА БОЛКАТА

В центъра на културата на тъжните момичета е парадоксалната природа на това как страданието се представя естетически. Тази трансформация обаче не е проста. Тя се колебае между романтизирането на страданието и неговото естетизиране – два процеса, които често се пресичат, но имат различни последици.

Първият процес, а именно романтизирането на болката, се отнася до нейната сантиментализация. В това бихме могли да включим идеализирането и мистифицирането на афекта. В публикацията *me venting to the moon cause she's the only one who gets it* (bambiali, март 2025) виждаме изображение на

момиче, което се е излегло под лунната светлина, облечено в бяла рокля и разположено сред морски пейзаж (фиг. 8). Това инстинктивно извиква у зрителя асоциация с класическото изкуство, а при декодиране на образа бихме могли да свържем субекта в изображението с архетипа на романтичната скръб. Момичето изниква пред нас красиво, деликатно и спокойно. Какво ни внушава визуалният разказ в съзвучие с краткия текст? Самотата е представена не като нещо, което трябва да се жали, а като естетизирано, почти легендарно преживяване.

Луната като жена има множество интимни и противоречиви чувства – чисти и благородни, както и отнасящи се до тайни любовни отношения. Луната е изобразена като единствения събеседник, „единствената, която разбира“, което усилва усещането за емоционално отчуждение и самота; тя става поетично убежище. С мемефикацията и визуалната естетика личното страдание се кодира в медиите. Вградено в този специфичен модерен характер на днешната култура, класическите образи на жена в бяло, нощ и природа се сливат с езика на дигиталната изповед. По този начин постът илюстрира романтизацията на самотата, опакована в символи на нежност, бягство и женственост. Тъгата тук е визуално и лингвистично развита идентичност, която е разпознаваема и богата сама по себе си.

За разлика от романтизацията, естетизацията на болката е по-отстранен процес – тя не ѝ придава емоционална дълбочина, а я превръща в подреден визуален език. Както отбелязва Сюзън Зонтаг, „апетитът за изображения на тела, изпитващи болка, е почти толкова силен, колкото желанието да се гледат голи тела“ (Sontag, 2003: 33). В епоха на масово визуално потребление това превръща страданието в културна форма на воайорство. Когато болката бъде естетизирана, тя губи способността си да поражава съпричастност и се превръща в обект на пасивно, дори естетическо наслаждение. Така, когато момиче публикува снимка на кръв върху сатенен сутиен с надпис „хубаво момче“, то не изразява травмата, а я инсценира, превръщайки болката в красиво подреден, визуално контролируем образ.

Постът с надпис *esoteric whore* (bambiali, април 2025), използва силно заредено лексикално съпоставяне, което противопоставя езотеричното измерение (отпращащо към скритото, мистичното и духовното) и обезцененото тялото, разглеждано като обект (фиг. 9). Този акт на самоидентификация е умишлена стратегия, при която индивидът обединява уязвимостта със силата, мъдростта с еротиката и страданието с играта, което може да се тълкува като проява на фундаментално напрежение в естетическата рамка.

Фиг. 8. Препубликуван пост от потребителката @bambiali, който съдържа изображение с текст me venting to the moon cause she's the only one who gets it.

Фиг. 9. Препубликуван пост от потребителката @bambiali, който съдържа изображение с текст esoteric whore.

Зърнестото изображение, подобно на кадър, заснет от филм или любителска снимка, имитира честотата и визуалния стил, характерни за *VHS* културата, предизвиквайки чувство на носталгия по отминали епохи. Комбинацията от руса коса, черна очна линия, розов блясък и бледосиня блуза създава външен вид, който слива невинност с преувеличена форма на женственост.

Тъгата тук е естетически подобрена чрез използването на контраст и амбивалентност: момичето демонстрира своята мъдрост („езотерично“), докато се занимава със самоирония и обезценяване („уличница“). Тази двойственост на значението кодира травма, гняв и чувство на откъснатост, но също така представя тези емоции в стилистична рамка, характеризираща се с „вкус“. Изразът на тъга не се предава открито; по-скоро се намира в погледа, зърнестата текстура и взаимодействието на думи и изображения. Постът служи като илюстрация на това как „тъжните момичета“ естетизират страданието чрез културни символи и визуални изрази, като по този начин трансформират болката в декларирана идентичност, която се колебае между уязвимост и сила.

В рамките на тази структура границата между истинската емоция и нейната визуална имитация е размита, ако не и заличена. Но тук тази неяснота е решаваща за определението на културната практика: болката е

истинска, но се изразява и циркулира чрез изключително красива визуализация, което позволява нейното съществуване в дигитална среда. Може би това е сладко-горчивото очарование на съвременната култура. Тя показва страданията, но само когато то притежава красотата.

5. АРХИВИТЕ НА ЧУВСТВАТА: БЛОГОВЕТЕ КАТО АФЕКТИВНА ПАМЕТ

Забележителният принос на тази култура се крие в способността ѝ да създава емоционални архиви. Те служат като цифрови среди, в които емоциите се запазват и комуникират. Тези архиви се характеризират със своя личен, фрагментарен, емоционален и културно наситен характер, за разлика от традиционните институционални архиви, които са обективни и исторически. В този смисъл блоговете в *Tumblr* се разбират като емоционален дневник. „Тъжното момиче“ намира своя „пристан“ в това да споделя и съхранява чувствата си, а болката се трансформира в памет и колективна културна практика.

За да навлезем в логиката зад изграждането на този дигитален емоционален дневник, ще си послужим с теоретичната рамка на Ан Цветкович и нейната работа *An Archive of Feelings* (2003). Тя твърди, че травмата избягва директното изразяване и следователно се запазва в рамките на културни прояви, включително изкуство, активизъм и различни елементи от ежедневно съществуване. Блоговете в *Tumblr* са пример за това понятие. Вместо да се изразяват директно и да представят сплотен разказ за болката, тези блогове изграждат фрагменти.

Тези фрагменти функционират като емоционална памет, която надхвърля отделния автор и обхваща общност от момичета, изграждащи колективен архив чрез споделяне и повторно публикуване. Всеки блог е едновременно личен и общ – личен, защото отразява вътрешните преживявания на автора, и общ, защото езикът на скръбта резонира с други момичета онлайн. Така се оформя емоционална култура, в която болката се записва не чрез разказ, а чрез образи и фрагменти. Според Лиса Блэкман афектът не бива да се разглежда само като вътрешно преживяване. Той разкрива субекта като „разпределен и разделен, в който другият е част от мен“ (Blackman, 2012: 152). Това виждане размива границата между личното и социалното: емоциите винаги са преплетени с връзките ни с другите, със социалната среда и с технологиите. В медийно наситени среди като *Tumblr* чувствата се споделят, усилват и умножават, превръщайки се в колективно преживяване. Концепцията за афективно „заразяване“ предполага, че мъката вече не се понася в самота, а се разпространява чрез образи, текстове и символи. Болката се превръща в комуникативна сила, която поражда интимност въпреки физическото разделение – страданията започва да „говори“ и да обединява.

Погледнати от този ъгъл, блогите могат да се тълкуват и като форми на съпротива – не само в политически смисъл, но и на емоционално и културно ниво. Те предизвикват традиционните разкази за психичното здраве, които обикновено предполагат, че човек трябва да бъде рационален, да върви по „праволинеен“ път към възстановяване и да говори ясно за преживяванията си. В *Tumblr* този модел се нарушава: тъгата може да бъде хаотична, естетизирана, визуализирана, колективна – и точно това е своеобразен акт на съпротива. Не става дума непременно за пряка социална съпротива, а по-скоро за емоционална и културна такава. От една страна, блогите позволяват изразяване на чувства, които често са стигматизирани и остават неизказани в традиционните рамки. От друга страна, те подкопават „официалните“ и доминиращи представи за психичното здраве, които изискват рационалност, линейни пътища към възстановяване и недвусмислено артикулиране.

6. ИКОНОМИКА НА ТЪГАТА: ПОСТФЕМИНИЗЪМ, ЕСТЕТИКА И ПАЗАРНА СТОЙНОСТ

Тази последна част разглежда как дълбокото чувство на тъга се превръща в стил, продукт и финансов актив. Естетиката на тъжните момичета преминава от малките дигитални точки в *Tumblr* до света на модата, музикалната сцена и инфлуенсърската култура. Тази трансформация може да се тълкува чрез критиката на Анджела Макроби на постфеминизма. В *The Aftermath of Feminism* (2009) Макроби изследва постфеминисткия идеал за женственост като форма на луминисцентен натиск – динамична видимост, която създава илюзията за избор, свобода и овластяване, докато всъщност действа като форма на социален контрол. Вдъхновена от Жил Делюз, тя описва тази видимост като „движещ се прожектор“, който „омекотява, драматизира и прикрива регулативната динамика на неолибералното общество“ (McRobbie, 2009: 54).

Появата на културата на тъжните момичета, характеризираща се с изображения на розови хапчета, сълзи, размазана спирала и ретро естетика, безпроблемно се привежда в съответствие с динамиката на съвременните онлайн представяния. В тази рамка страданието на момичето не е изобразено явно; по-скоро тя е преосмислена като „блестяща“ личност. „Тъжното момиче“ изгражда своята дигитална идентичност в контекста на уязвимото, което същевременно я прави привлекателна и желана за другите, като по този начин си осигурява следвания, харесвания и споделяния. Както отбелязва Макроби, постфеминизмът установява очакването, че жените последователно ще възплъщават атрибути като „светещи“, „блестящи“ и „искрящи“, което в крайна сметка насърчава култура на постоянно самопредставяне и естетическо регулиране (McRobbie, 2009: 56).

Това създава двойно послание: докато жените са призовани да изразяват емоционална автентичност, тази „автентичност“ трябва да бъде представена

по естетически приятен, стилизиран и визуално подбран начин. Следователно тъгата еволюира не просто в емоционално състояние, а по-скоро в конструиран и естетизиран феномен – щателно проектиран за социални медии, алгоритми и търговски цели. Неговото визуално представяне трябва да е благоприятно за дигитално разпространение – лесно разпознаваемо, споделяно и съвместимо с конвенциите за „бляскава тъга“. Пазарът не само приема такива изрази на тъга, но и активно ги насърчава, при условие че са представени по подходящ начин, характеризиращ се с меки филтри, сатенени покрития и носталгична палитра.

Уместна илюстрация на това превръщане на емоцията в стока може да се намери в публикацията, озаглавена *a girlblogger's starter pack* (sweetangell1111, март 2025). Визуалното оформление изобразява архетипа на „тъжното момиче“ като продукт, съставен от внимателно подбрани предмети, марки и естетически символи: парфюми от „Шанел“ и „Диор“, книгата „Лолита“, албуми на Лана Дел Рей, розов гланц за устни, ретро телефони, сатенени рокли и цитати от поезия (фиг. 10). В рамките на този „пакет“ идентичността се оформя чрез актове на потребление, а всяко чувство е представено от стока, която може да бъде закупена, разпространена и идеализирана.

Фиг. 10. Препубликуван пост от потребителката @sweetangell1111, който съдържа изображение с текст *a girlblogger's starter pack*.

Тази естетика може да изглежда нежна и уязвима; това обаче е подкрепено от различна пазарна логика. Образът на момичето олицетворява смесица от болезнен романтизъм и търговска организация. Лана Дел Рей се откроява като типичен пример за тази еволюция, тъй като нейната артистична личност е фундаментално изградена около перформативна тъга, разположена в рамките на блясък, ретро носталгия и архетипа на фаталната жена. Тя предлага на пазара емоционално изживяване, което лесно се адаптира за използване в блогове в *Tumblr*, видеоклипове в *TikTok* и бордове за настроение в *Pinterest*. Често музиката ѝ служи като фон за потребителски публикации, а текстовете ѝ обикновено се цитират върху естетически приятни изображения.

Естетичните стилове като *coquettecore*, *soft grunge*, *angelcore* и *nymphet aesthetic* надхвърлят обикновените модни тенденции. Те визуално предават емоции, капсулирайки различна форма на тъга, която е нежна и крехка, но същевременно желана и жадувана. Това „двойно заплитане“ дава възможност за монетизиране на уязвимостта чрез културни продукти, марки и онлайн личности. *Coquettecore* например представя женствеността като невинна и романтична, използвайки визуални елементи като розов сатен, панделки, дантела и винтидж детайли – символи на инфантилна уязвимост, прикриваща дълбока емоционалност. Както отбелязва Лиана Сатенщайн, „естетиката на кокетката vyplъщава игрива, флиртуваща женственост с щипка наивност и елегантност“ (Satenstein, 2024), а *Queens Journal* допълва, че тя „набляга на всичко розово – волани, дантела, сатен и нотки на винтидж чар“ (Moustakis, 2024).

Естетиката, известна като *soft grunge*, vyplъщава теми за болка и отчуждение, сливайки пънк влияния с нежна пастелна мекота. Скръбта, изразена в този стил, е описана като „красива в своята разбитост“. Според *Teen Vogue* „мекият гръндж“ излъчва характерна атмосфера на *Tumblr*, характеризираща се с комбинацията от обувки „Ванс“ с пастелни нюанси, свободни карираны ризи и флорални гирлянди (Nesvig, 2023). Произходът на гръндж модата може да бъде проследен в Сиатъл, където се появява в края на 80-те и началото на 90-те години, съсредоточен около групи като *Nirvana*, *Pearl Jam* и *Soundgarden*, с емблематични фигури като Кърт Кобейн и Кортни Лав, представляващи движението.

През 2010 г. *Tumblr* претърпява трансформация в съвременната си форма:

Преминаваме към 2010 г. – годината, когато еволюцията на *Tumblr* придоби модерна форма. Този период видя възхода на Лана Дел Рей, обърнатия кръст и *haunaga depressed*. Така се появи *soft grunge*: по-привлекателен, по-нежен и по-малко идеологически ориентиран наследник на грънджа, с намалени музикални връзки (Blackwood, 2014).

В тази рамка *soft grunge* се възприема като „омекотен“ наследник на оригиналната гръндж естетика, който се характеризира с акцента си върху визуални и дигитални елементи, а не върху музика или идеология, и се популяризира чрез споделяне и пренареждане на изображения.

Естетиката на *angelcore* представя страданието като изтънчена форма на невинност чрез символи като облаци, ангели и кръстове, както и чрез доминираща бяла и ефирна цвятова палитра. В тази визуална рамка болката се откъсва от реалността и се издига до трансцендентен знак, който естетизира уязвимостта. Подобен ефект има и „нимфетската“ естетика, вдъхновена от образа на Лолита – тя превръща момичешката скръб в сексуализирана невинност, съчетаваща сладост, подчинение и меланхолия. Както отбелязва *Queens Journal*, „естетиката на Лолита... чества символите на младостта и невинността... и размива границата между себеизразяването и обективизирането“ (Moustakis, 2024). И двете естетики превръщат тъгата във визуално привлекателна, но комодифицирана форма, сакрализирана в единия случай и еротизирана – в другия.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Статията очерта механизмите, чрез които културата на „тъжните момичета“ функционира като визуална, емоционална и културна практика, позволявайки на момичетата блогъри да артикулират и стилизират своите емоции. В центъра на този феномен е платформата *Tumblr*, която служи като дигитална среда, в която тъгата не е изрично артикулирана, а вместо това е преоформена в курирано и акцентирано визуално представяне.

Момичето блогър се разглежда като емоционален артист, който документира емоциите си с помощта на визуални метонимии и културни кодове. Нейното онлайн присъствие олицетворява както интимност, така и представление, насочено към въображаема публика, която резонира с подобни емоционални регистри.

Разграничаването между романтизирането и естетизирането на тъгата разкрива, че мъката може да бъде артикулирана чрез сантиментални митологии, като същевременно се предава чрез усещането за откъснатост и студенина. Това води до осезаема амбивалентност, при която болката се преживява едновременно като уязвяваща и контролирана, като лична и универсализирана.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Berlant, L. (2008). *The female complaint: The unfinished business of sentimentality in American culture*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bine, A. (2013). Social media is redefining ‘depression.’ *The Atlantic*, October 2013, <https://www.theatlantic.com/health/archive/2013/10/social-media-is-redefining-depression/280818/>
- Blackman, L. (2012). *Immaterial bodies: Affect, embodiment, mediation*. London: SAGE.
- Blackwood, A. (2014). Hello and welcome to my Soft Grunge wonderland. *Critic Te Ārohi*, <https://www.critic.co.nz/features/article/4254/hello-and-welcome-to-my-soft-grunge-wonderland>

- Butler, J. (1997). *Excitable speech: A politics of the performative*. New York, NY: Routledge.
- Cvetkovich, A. (2003). *An archive of feelings: Trauma, sexuality, and lesbian public cultures*. Durham, NC: Duke University Press.
- Hall, S. (2007). Encoding/decoding. In: Hall, S., Hobson, D., Lowe, A., & Willis, P. (eds.) *Culture, media, language*. London: Routledge, 117–127.
- McRobbie, A. (2009). *The aftermath of feminism: Gender, culture and social change*. London: SAGE.
- Moustakis, A. (2024). Why the ‘coquette-core’ aesthetic is making a comeback. *The Queen’s Journal*, 25 April 2024, <https://www.queensjournal.ca/why-the-coquette-core-aesthetic-is-making-a-comeback/>
- Mühlhoff, R. (2014). Affective resonance and social interaction. *Philosophical Psychology* 27 (5), 639–663. <https://doi.org/10.1007/s11097-014-9394-7>
- Nedd, A. (2021). ‘Shadow and Bone’ made Tumblr’s dreams come true. *Mashable*, <https://mashable.com/article/shadow-and-bone-tumblr-ben-barnes>.
- Nesvig, K. K. (2023). How to get the grunge aesthetic like your favorite celebs. *Teen Vogue*, <https://www.teenvogue.com/story/grunge-aesthetic-style-guide>
- Satenstein, L. (2024). The coquette aesthetic, explained. *Vogue*, <https://www.vogue.com/article/coquette-aesthetic-explaine>
- Shorey, S. (2015). *Fragmentary girls: Selective expression on the Tumblr platform* (Master’s thesis, University of Massachusetts Amherst). *ScholarWorks@UMass Amherst*.
- Shrestha, A. (2018). Echo: The romanticization of mental illness on Tumblr. *UCLA Undergraduate Research Journal of Psychology* 5 (1), 69–80.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the pain of others*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.

TUMBLR ИСТОЧНИЦИ

- bambiali. (2025). *me venting to the moon cause she’s the only one who gets it*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/bambiali/778321036428099584>
- bambiali. (2025). *esoteric whore*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/bambiali/779759356226011136>
- dangeroustaintedflawed. (2025). *I wanna stay inside all day / I want the world to go away :)*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/dangeroustaintedflawed/779744687714140160>
- shitbl0gger.(2025). *girlrotting*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/shitbl0gger/778765002867867648>
- shitbl0gger. (2025). *when someone was mean to me so now I have to die to make them feel bad*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/shitbl0gger/778855733801500672>
- shitbl0gger. (2025). *stop thinking we’re enemies idgaf about u*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/shitbl0gger/778402652585426944>
- shitbl0gger. (2025). *how it feels when your intuition is right and you’re not actually insane*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/shitbl0gger/778946306148368384>
- shitbl0gger. (2025). *I’m always a little sad*. Tumblr. <https://www.tumblr.com/shitbl0gger/779489869595656192>
- sweetangell1111. (2025). *i kinda gaf*. Tumblr. <https://sweetangell1111.tumblr.com/post/778762326683910144>
- sweetangell1111. (2025). *a girlblogger’s starter pack*. Tumblr. <https://sweetangell1111.tumblr.com/post/778792163220897792>

НОВИ ИЗДАНИЯ

БИБЛИОГРАФИЯ

Гаврилова, Р. (2025). *Колелото на живота. Всекидневието на възрожденския град*. Второ издание. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Кабаков, И., Ковачева, М. (2025). *Усилващи умения. Анализ на политическите документи и законодателството, свързани с професионалната подготовка и кариерното развитие на специалистите в областта на културното наследство*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Нейкова, Н. (2025). *Дигитализация на любовта: в търсене на интимния друг*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Осиковски, М. (2025). *Либералният цензор. Свобода и нетърпимост в Милтъновата Ареопагитика*. София: Изток-Запад.

ИЗДАНИЯ В ПАМЕТ НА ПРОФ. ИВАЙЛО ДИЧЕВ

Семинар_BG, бр. 29: Специален брой, посветен на проф. Ивайло Дичев. (2025). Съст. Н. Нейкова, В. Георгиева.

Sociological Problems, vol. 57: Pop-Culture, Pop-Politics: The Digital Turn. (2025). Eds. N. Neykova, Zh. Popova, S. Koleva.

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ГРАДА

*Сборник с доклади от Международна научна конференция
„Културната памет на града. Модели на интеграция на културното
наследство в градска среда“, София, 23.02.2024 г. Съст. И. Кабаков. София:
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024.*

За градовете е писано много и никога не е било достатъчно. Протеевият им характер се проявява не само в стотиците географски и исторически форми, но и в символните им употреби, в дебатите около бъдещето им и в битките за при-/усвояването им, идеологически и булдозерни. Такава битка се разгръща в последните години около следите на миналото на града: конфронтациите на правото на собственост с правото на град; на носталгиите и футуролозите; на археолозите и архитектите.

През 2024 година излезе сборникът „Културната памет на града. Модели на интеграция на културното наследство в градска среда“, съставител и редактор проф. Иван Кабаков. Изданието е в рамките на проекта *CultUrEn (Culture Urban Environment)*, който изследва културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда, и е финансирано от Фонд „Научни изследвания“. Самият сборник съдържа доклади от международната научна конференция със същото заглавие, проведена на 23 февруари 2024 г. в София.

В уводния текст „Градове на бъдещето и бъдещето на градовете: актуално състояние и перспективи за развитие“, достъпен и на английски език, Иван Кабаков коментира връзката между градска среда, градско наследство и културна памет и предизвикателствата около техните взаимоотношения. Тук той представя екипа от културолози, историци, архитекти и юристи, който си поставя задача „да провери актуалността на представените теоретични конструкции и основни понятия“, като се опита да отговори на множеството и тревожни въпроси. Формулираната работна хипотеза, че „съществуват качествено различни ситуации, в които се намира културното наследство в градската среда на българските градове, а те определят и различните модели на неговото интегриране и „вписването“ на миналото и наследството в градската инфраструктура, превръщайки съвременния град в среда с културна памет“, е обещание за внимателно изследване и избягване на изобретателни, но генерални рецепти. Събраните текстове разгръщат картината на проблемите и възможните подходи/решения в различни направления. Статията на Милена Крачанова „Културното наследство в градска среда: приоритети на международни организации и степени на обвързаност с националните политики“ въвежда задължителната за настоящата политическа, социална и културна ситуация референтна рамка: „пресечната точка между градското наследство и [националните] политики за опазване и управление“ на културното наследство.

Пет текста представят умно и полезно изследване на различни модели, извлечени от теренната работа, които въвеждат съвременни принципи и подходи (устойчиво развитие, „зелени“ градове, „брандиране“) в ситуацията с отделни градове и топоси. Става въпрос за статиите „Брандиране на градовете, основано на културно наследство: (не)реализиран потенциал за устойчиво развитие“ на Ани Истаткова; „Зеленото наследство на българските градове“ на Радослава Кънева; „Малките пет къшета“ като групова ценност. Опазване на старите градски части на София“ на Красимир Тодоров и Лора Лучева; „Царският дворец в София: как опазваме културното (си) наследство?“ на Милена Колева-Звънчарова и „Наследството на иновацията. Какво остава от реализираните иновации в индустриите на град Габрово?“ на Мариана Проданова-Илиева.

За съжаление, заключенията на авторите не са изненадващи за общността на културолозите, археолозите, архитектите, етнологите, урбанистите и всички интересуващи се от средата, в която живее 90% от населението на България, доколкото те се повтарят от години: **липса на национална стратегия** за културно наследство, която да координира усилията на местно ниво, **липса на нормативни актове или механизми**, които да обвързват градското планиране с опазването на културното наследство, **слаба заинтересованост на местните общности**, които не припознават историческите обекти или не съдействат за тяхното опазване.

Значителната полезност на представения сборник обаче е заключителната статия на Иван Кабаков „Модели на интеграция на културното наследство в градска среда“, която предлага „образци, способни да провокират осмисляне и операционализиране на качествено различните ситуации, в които се намира наследството на територията на градовете, общините и областите в Република България“. Дори самото изброяване на моделите предлага храна за размисъл: Обособеният град, Полицентричният град, Консистентният град, Разноликният град, Конструируваният град, Приобщаващият град, Градове с наследство без общност. Сред тях биха могли да се разпознаят на практика всички населени места в България и ако тези инструменти бъдат съчетани със съвременните методи на анализ, планиране, обществено обсъждане и комуникация, има достатъчно основания да се надяваме, че немалка част от градовете биха прегърнали сериозното модерно управление на ресурсите, включително културните ресурси, за постигане на така жадуваното устойчиво развитие.

Накрая бих отбелязала за читателите доброто и улесняващо четене и възприемане на текстовете, високото качество на фотографиите и графиките и списъците на използваната литература, включващи най-новите разработки по тази неутихващо важна тема.

Проф. д-р Райна Гаврилова

ХУМАНИТАРИСТИКАТА КАТО ЕТИЧЕСКА И ПОЛИТИЧЕСКА ЗАДАЧА

Идеология, утопия, репрезентация. Юбилеен сборник в чест на проф. Александър Кьосев. Съст. Г. Гончарова, К. Василев, М. Вакарелова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024.

Сборникът „Идеология, утопия, репрезентация“ е посветен на 70-годишния юбилей на проф. Александър Кьосев – литературовед, историк и теоретик на модерната европейска култура, изследовател на съвременните читателски практики, дългогодишен преподавател и ръководител на катедра „История и теория на културата“ към Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Ето какво пишат съставителите на сборника за фигурата на юбиляря и концепцията на изданието:

Юбилейният сборник може би не е най-подходящият жанр за честване на приносите и значението на проф. Александър Кьосев за съвременната българска хуманитаристика и култура. Той е известен с критиката си на литературния канон, но и изобщо на концепцията за канона, а юбилейните академични сборници са част от процедурата по канонизиране на нечие изследователско дело. Те са част от една йерархична култура, която създава образци, които трябва да бъдат следвани. В изработването на тази йерархия, както знаем от лекциите и текстовете на самия юбиляр, винаги действат властови сили и идеологически легитимационни механизми. Така че юбилейният сборник е на пръв поглед концептуално несъвместим с позициите на един либерален интелектуалец ироник, какъвто е Александър Кьосев.

Същевременно, ако препрочетем внимателно книгите, статиите и интервюта му, ще видим, че той никога не е отричал авторитета. Въпреки неговата критика на канона той чете, анализира и деконструира канонични произведения. Въпреки че признава релативността, историчността и контекстуалността на истините и ценностите, той никога не е вярвал, че всички интерпретации са еднакво валидни. Никога не е вярвал, че е възможна такава интерпретативна перспектива към съвременните либерални общества, от която те биха изглеждали неразличими от тоталитарните режими. Да бъде либерален интелектуалец за него винаги е означавало да защитава свободата и различието, без да бъде релативист.

В този смисъл юбилейният сборник в чест на проф. Александър Кьосев не е монумент, а пространство за общуване, за разширяване на свободата и различието. Само че всяко пространство за общуване, всяка общност се нуждаят от случаен повод, от гостоприемен жест, от едно лично име, от едно притегателно присъствие, за да започне всичко. Александър Кьосев винаги е бил участник в разговора, но по-често от всеки друг в академичния и интелектуалния живот в България през последните десетилетия, той е бил начало на разговора. И този сборник го потвърждава.

В сборника са включени текстове на Боян Манчев, Даниела Колева, Галина Гончарова, Петя Кабакчиева, Милена Якимова, Димитър Вацов, Калин Янакиев, Стилиян Йотов, Георги Каприев, Виолета Дечева, Силвия Петрова, Бойко Пенчев, Димитър Камбуров, Мартин Осиковски, Стефан Попов, Владимир Градев, Миглена Николчина, Дарин Тенев, Жана Дамянова, Филип Стоилов, Катерина Кокинова, Кирил Василев, Красимир Терзиев, Райчо Пожарлиев, Моника Вакарелова, Васил Видински, Лъчезар Бояджиев.

Текстовете в сборника са едновременно представителни за изследователските интереси и научни приноси на техните автори и същевременно в по-голяма или по-малка степен навлизат в някои от централните тематични полета, в които се разполага научната работа на проф. Александър Кьосев – критиката на идеологията, културната история на утопията, визуалните изследвания на града и институционалния анализ на изкуството.

Изданието впечатлява с разнообразието на теми, методологически подходи, теоретични парадигми, светогледни перспективи, но същевременно и с имплицитно споделеното разбиране на авторите в него за това, че изследването на културата и обществото е по необходимост интердисциплинарно начинание, в което изследователят трябва да постави под въпрос преди всичко собствения си дискурсивен апарат и неговите механизми за концептуализация и легитимация. Хуманитаристиката, каквато ни я представят тези текстове, е и смелостта да се оставиш да бъдеш екзистенциално въввлечен в едно силно трансформативно поле, в което знанието и разбирането винаги е и правене на среда за мислене и живеене тук и сега.

Сборникът „Идеология, утопия, репрезентация“, отвъд неговата юбилейна функция, представлява полифонична творба, в която едни от най-ярките гласове на съвременната българска хуманитаристика диалогизират помежду си със съзнанието за това, че работата на хуманитарния учен има една по-широка и много важна етико-политическа функция. Неговата критическа работа трябва да разширява възможностите за индивидуално самосъздаване и същевременно да съдейства за това моралните и политическите избори в едно общество да бъдат наистина свободни и осъзнати, а не скрито направлявани от исторически митове и неосъзнати културни предразсъдъци. Много от авторите в сборника, както и самият юбиляр, са не само изтъкнати учени, но и публични интелектуалци, ангажирани от години със защитата на базисните либералнодемократични ценности.

Сборникът се отличава и със своя графичен дизайн, който използва фотографското изображение на „Проект за въображаем паметник на Александър Кьосев“ на концептуалния художник Лъчезар Бояджиев – игрови контрапункт, който трябва да ни предпази от всеки опит за реална академична монументализация на юбиляря.

Гл. ас. д-р Кирил Василев

НАУЧЕН ЖИВОТ

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Радослава Владимирова Кънева; тема: *Културата в съвременното градско планиране на Европа*; шифър: 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Културология – Културата в политиките за градско развитие); научен ръководител – проф. д.н. Иван Кабаков.

Публична защита: 24.03.2025 г.

Елеонора Христова Стайкова-Мишева; тема: *Полови стереотипи в детската популярна култура*; шифър: 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Културология – Медии и популярна култура); научен ръководител – доц. д-р Валентина Георгиева.

Публична защита: 03.06.2025 г.

Александрина Севдалинова Марангозова; тема: *Ренесансовият творец между гения и трикстера. Буфалмако, Алберти и Челини – превръщането на живота в художествена творба*; шифър: 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Културология – Ренесанс и барок); научен ръководител – проф. д.ф.н. Владимир Градев.

Публична защита: 16.09.2025 г.

BEYOND THE AUTHORISED DISSONANCE

Reflections on the International Summer School “Contested Heritages, Heritage Contestations” (Sofia, 15–19 September 2025)

In recent years, heritage has become an increasingly topical issue—both within academic inquiry and in wider societal debates about identity, memory, and the uses of the past. The proliferation of studies, exhibitions, civic engagement, and policy initiatives devoted to *difficult* or *contested heritage* reflects a growing recognition that heritage is not a neutral legacy but a terrain of negotiation and power. The notion of *dissonant heritage*, introduced by Tunbridge and Ashworth (1996), has gained particular currency across disciplines and various organisations. It now figures prominently even in major research frameworks such as Horizon Europe, which frames Europe’s “contentious and dissonant heritage” as a shared challenge for preservation, dialogue, and sustainable development (European Commission, 2025: 89–92).

Yet the ubiquity of the term has also rendered it somewhat self-evident. “Dissonant heritage” is often invoked as a convenient label for sites or histories associated with conflict, trauma, or ideological division, without sufficient attention to what precisely makes heritage *dissonant* or to the conditions under which *dissonance* emerges and acquires meaning. It is this conceptual complacency that the International Summer School “Contested Heritages, Heritage Contestations,” held in Sofia from 15 to 19 September 2025, sought to unsettle.

The summer school was organised by the Department of Cultural Studies at Sofia University¹ in partnership with Saarland University, the University of Primorska, and the University of Rijeka. This international initiative continued an ongoing collaboration within the Transform4Europe alliance, which began in 2023 with the summer school “Dissonant Heritage and Divergent Cultural Memories: Challenges and Responses in a Cross-Border Perspective” in Saarbrücken (Germany). In 2024, this cooperation was further strengthened through the summer school “Heritage and Museums for Education and Research. Heritage Living Labs” in Koper (Slovenia). The 2025 edition in Sofia built upon these earlier initiatives and on the Department of Cultural Studies’ long-standing tradition of organising summer schools in anthropology, focusing this time specifically on heritage contestations.

The theme “Contested Heritages, Heritage Contestations” aimed to offer more nuanced and critical perspectives on the question of *heritage dissonance* (Kisić, 2016)—moving beyond the apparent obviousness of the concept and the unreflective labelling of certain heritages as inherently “dissonant” or “problematic.” Following the earlier focus on cross-border and museological perspectives, the Sofia programme turned attention to how heritage is actively debated, negotiated, and disputed. The school concentrated on two domains typically perceived as charged

¹ The summer school “Contested Heritages, Heritage Contestations” was supported by the Science Fund of Sofia University and by the Erasmus+ Programme.

and conflictual: Ottoman heritage and socialist/communist heritage. These legacies occupy significant places in Bulgaria's cultural and historical landscape, yet both are subjected to a logic of selective remembering and strategic distancing. More importantly, they are frequently treated as synonymous with dissonant heritage—as though they exhaust the category itself—which effectively produces a form of *authorised dissonance* (Strahilov, Karakusheva, 2025). In this framing, Ottoman and communist heritages are often pre-emptively assigned the status of problematic or undesirable pasts, thus relegating them to a position of cultural marginality and obscuring the far more complex ways in which they are negotiated, appropriated, and contested in the present (cf. Koleva, 2022; Peychev, 2024; Vasileva, 2021).

By engaging these questions, the summer school encouraged participants to apply a more context-sensitive understanding of how dissonance operates and to question the hierarchies that determine which pasts are silenced or (re)valorised. Through lectures, seminars, guided walks, and group fieldwork, participants examined how dissonance is produced, mediated, and experienced—not as a stable property of particular sites, but as a relational process embedded in power structures and affective attachments. The guided walks on the traces of Ottoman Sofia and its water infrastructures (see Peychev, 2025), and on socialist heritage and post-socialist transformations with a focus on the National Palace of Culture, foregrounded the city itself as a layered archive of ideological inscriptions and erasures.

The fieldwork component engaged all 28 participating students, who worked in small groups to investigate a series of emblematic and contested locations in Sofia. These included the historic core of the city around Banyabaşı, with the former Central Mineral Baths (now the Sofia History Museum) and the Banyabaşı Mosque; the Women's Market; the "Old Wall"—an Ottoman *namazgah* popularly known as the "Roman Wall"; the National Palace of Culture; and a cluster of sites marked by successive transformations and conversions: the demolished communist mausoleum, the former royal palace (now housing the National Art Gallery and the National Ethnographic Museum), built on the site of the Ottoman *konak*; the former Büyük Mosque (today the National Archaeological Museum); and the former Black Mosque, now the Christian Orthodox church of The Seven Saints. These sites were selected not only for their historical significance but also for their capacity to illuminate the heterogeneous and often contradictory ways in which the city's past is materialised, curated, and politically instrumentalised. Each location embodied overlapping narratives and competing claims to memory, offering participants the opportunity to examine how heritage becomes a space of negotiation between ideology and everyday urban experience. Through on-site observation, documentation, and discussion, the students explored how inconsistencies, absences, and re-inscriptions shape the cultural and affective landscapes of contemporary Sofia. In addition, a study trip to Plovdiv offered participants the opportunity to examine contested heritage in a different urban context, including artistic interven-

tions, layered historical landscapes, and ongoing debates around cultural representation and urban revitalisation.

The academic discussions grounded the summer school in a cultural studies approach to heritage and memory (see also Nesselhauf, Rees, 2025), emphasising the ways in which contested pasts are produced, negotiated, and instrumentalised within broader power relations. Rather than treating heritage as a fixed corpus of objects, the programme approached it as a dynamic cultural and political process, shaped by selective remembering, silencing, ideological rescripting, and the everyday uses of space. The Bulgarian cases were situated within a wider Balkan and Central and Eastern European perspective, where post-imperial, post-socialist, and post-war legacies continue to structure public debates, urban transformations, and political decisions. The societal controversies and epistemic challenges surrounding Ottoman and socialist heritage in Sofia and Plovdiv resonated with processes observable in places such as the Slovenian-Italian border region (see e.g., Hrobat Virgolet, 2023; Čebren Lipovec, 2025), Skopje or Stari Bar (see e.g., Guštin, Bikić, Mileusnic, 2008; Mileusnić, Bikić, 2018), Rijeka, Wrocław, Saarbrücken, Kaunas, and Elefsina, where layered sovereignties, shifting political regimes, and scholarly traditions have generated similar tensions between national narratives, local attachments, and material traces of “undesired,” “contested,” or “difficult” pasts.

The discussions highlighted several overarching perspectives central to ongoing debates in critical heritage studies. First, dissonance is not an anomaly but a structural condition of heritage-making, emerging wherever multiple historical layers and competing narratives coexist. Second, the category of *dissonant heritage* itself requires critical scrutiny: certain pasts are routinely pre-classified as problematic, producing forms of *authorised dissonance*. Third, the Southeast European context demonstrated how contested heritage operates as a field in which legitimacy, belonging, and geopolitical orientation are continually renegotiated.

In this respect, the Sofia summer school sought to connect critical heritage studies and cultural studies, combining attention to power, representation, and affect with an interest in the social production of meaning and the everyday uses and contestations of the past. At the same time, several limitations and challenges came to the fore. While conceptual frameworks have become increasingly nuanced, significant questions remain about how such approaches can be translated into institutional frameworks, preservation policies, or curatorial strategies. A recurring theme was the challenge of positionality: how researchers situate themselves within contested landscapes and how they collaborate with heritage and other professionals. One promising avenue discussed was the role of artistic interventions in exposing and challenging dominant memory and heritage regimes, highlighting how art—far from being neutral—has long functioned as a form of political witnessing and resistance, capable of unsettling propagandistic narratives and mobilising aesthetic, participatory, and performative practices in defence of those rendered voiceless (Baldwin, 2025).

BIBLIOGRAPHY

- Baldwin, C. (2025). Clickbait Citizen. A Place to Read and Talk about Histories, Politics, Democracies through a Cultural Lens. In: *Chris Baldwin – Performance Culture Transformations*. <https://chrisbaldwin.eu/writings/p/203-clickbait-citizen>
- Čebtron Lipovec, N. (2025). Dissonant Heritage and its Conservation: The Fate of Socialist Architecture on the South-Western Border of Slovenia. In: Nesselhauf, J., Rees, J. (eds). *Dissonantes Kunst-und Kulturerbe / Dissonant Cultural Heritage / Art et patrimoine culturel dissonants*. Bielefeld: transcript Verlag, 165–185. <https://doi.org/10.14361/9783839421772>
- European Commission. (2025). *Horizon Europe Work Programme 2025: 5. Culture, Creativity and Inclusive Society (European Commission Decision C(2025) 2779 of 14 May 2025)*. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/wp-call/2025/wp-5-culture-creativity-and-inclusive-society_horizon-2025_en.pdf
- Guštin, M., Bikić, V., Mileusnić, Z. (2008). *Ottoman Times. The story of Stari Bar, Montenegro / Osmanska vremena. Priča o Starom Baru, Crna Gora*. Koper: University of Primorska.
- Hrobat Virgolet, K. (2023). *Silences and Divided Memories. The Exodus and its Legacy in Post-War Istrian Society*. New York: Berghahn.
- Kisić, V. 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: The European Cultural Foundation.
- Koleva, D. (2022). *Memory Archipelago of the Communist Past: Public Narratives and Personal Recollections*. London: Palgrave Macmillan.
- Mileusnić, Z., Bikić, V. (2018). Research Potential of Skopje Fortress for Ottoman Archaeology. *Folia Archaeologica Balcanica*, 4, 533–547. [http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/fab/FAB_04_\(2018\)/FAB04.html](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/fab/FAB_04_(2018)/FAB04.html)
- Nesselhauf, J., Rees, J. (2025). Introduction: Dissonant Heritage in a Cross-Border Perspective. In: Nesselhauf, J., Rees, J. (eds). *Dissonantes Kunst-und Kulturerbe / Dissonant Cultural Heritage / Art et patrimoine culturel dissonants*. Bielefeld: transcript Verlag, 21–34. <https://doi.org/10.14361/9783839421772>
- Peychev, S. (2024). “‘Sofiyskata banya’: osmanskoto hidrotermalno nasledstvo kato abstraktsia“. *Seminar_BG*, 27. <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy27/877-peychev.html>
- Peychev, S. (2025). *The Nature of the Ottoman City: Water and Urban Space in Sofia, 1380s–1910s*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strahilov, I., Karakusheva, S. (2025). Forgotten, Renamed, Reclaimed: Bulgaria’s Ottoman Heritage beyond the Authorised Dissonance. *Traditiones*, 54 (1), 61–83. <https://doi.org/10.3986/Traditio2025540104>
- Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. London: Wiley.
- Vasileva, A. 2021. Contextualising Buzludzha: Dissonance, Rejection and Cultural Appropriation of Bulgarian Postwar Heritage. *ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees*, 78, 74–80. <https://doi.org/10.11588/ih.2021.1.103718>

Ivo Strahilov

АВТОРИ

Ясен Андреев-Васюта е доктор и главен асистент в Института по философия и социология при БАН. Научните му интереси са в областта на история на културологичното познание, феноменологията и нейните актуални развития. Публикации: *Идеи на разума: за една Кантова терминологична корекция на философията на съзнанието*. Критическият дух. 300 години от рождението на Имануел Кант, УИ Неофит Рилски, 2024; *Аристотеловата Метафизика в български превод*. Философия, 3/2023; *Херменевтичната хуманитаристика като процедурална рационалност*. Аруко – Четения. Логос. Догма. Фантазия. Мит. Име. История. СУ Св. Климент Охридски, 2023; *Моделът на хуманитарното знание: ерудиция или метод*. Свят и познание. СУ Св. Климент Охридски, 2022.

E-mail: jassen.andreev@ips.bas.bg

Димитър Щ. Димов е магистър по социална и културна антропология към катедра „История и теория на културата“ на Философски факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Научните му интереси са в областта на семиотиката и философия на познанието, а последните години работи в полето на историографията, социалната и интелектуална история на България през XX в. Публикува в български и международни научни списания, съставител е на документални и научни сборници. Професионалната му работа е свързана с дейността на Центъра за академични изследвания и Института за изследване на близкото минало „проф. Ивайло Знеполски“.

E-mail: ddimov@nbu.bg

Светослав Малинов е професор в катедра „Политология“ на СУ „Св. Климент Охридски“, в която преподава история на политическите идеи и теория на демокрацията. Автора е на множество статии, антологии и книги, измежду които са: *Консерватизмът* (съставителство, том 1 и 2, 1999); *Модерната демократична идея* (съставителство, 2003); *Критика на политическия рационализъм. Изследване върху политическата мисъл на Едмънд Бърк*, 2004; *Модерната демократична държава* (съставителство, 2004); *Германската християндемократия*, (съставителство, 2006); *Консервативни опити*, 2010; *Опасни умове. Опити върху политическия радикализъм на XIX век*, 2022.

E-mail: smalinov@mail.bg; smalinov@phls.uni-sofia.bg

Яким Петров е докторант към катедра „История и теория на културата“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Завършва бакалавър „Културология“ и магистърската програма „Изкуства и съвременност (XX и XXI век)“. Научните му интереси са в полетата на съвременната философия, психоанализата и историята на идеите.

E-mail: yakimpetrov19980@gmail.com

Кристиян Христов има двойна бакалавърска степен по културология и социология от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, магистърска степен по интегративна биоетика от същия университет и магистърска степен по социална и солидарна икономика от Лион II Люмиер. Изследователските му интереси са в полетата на политическата социология и културната история на еманципаторските движения и формите на трудова интеграция на хора с увреждания и стигматизация на пациенти с инфекциозни заболявания. В момента е докторант в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където работи по дисертация, изследваща наративите в края на живота и как те са преплетени с традиционните и новите форми на грижа за възрастни хора в Югоизточна Европа.

E-mail: khristov@phls.uni-sofia.bg

Джунгмин Хео е докторантка в катедра „История и теория на културата“ и първо ниво изследовател (R1) в катедра „Кореистика“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Изследователските ѝ интереси са насочени към международната миграция и диаспора, с фокус върху южнокорейските общности в Източна Европа и по-конкретно – в България.

E-mail: heojungmin89@gmail.com

Меган Кръстева е докторантка в катедра „История и теория на културата“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Има бакалавърска степен по „Културология“ и магистърска степен по „Културна антропология и културно наследство“. Основните ѝ изследователски интереси са в областта на антропологията на труда, етническите групи и религиозните практики.

E-mail: megan765@abv.bg

Радослава Кънева завършва бакалавърска степен по културология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (2015) и магистърска програма по урбанистика *4CITIES* (2018) – съвместна програма на университети в Брюксел, Виена, Копенхаген и Мадрид в рамките на инициативата „Еразъм Мундус“. През 2025 г. защитава докторска степен в Софийския университет с дисертация, посветена на ролята на културата в съвременното градско планиране в Европа. Научните ѝ интереси обхващат социалното производство на пространство, неговото въобразяване и управление. Работата ѝ съчетава методологии от хуманитарните и социалните науки, като поставя акцент върху емпиричното изследване на връзките между хората и тяхната околна среда.

E-mail: avkuneva@gmail.com

Петя Пешева е доктор по социология, антропология и науки за културата (Културология – Градска антропология), СУ „Св. Климент Охридски“. Нейните научни интереси включват субкултури, идентичности, индустриално на-

следство и градска антропология. Извън академичната сфера проявява личен интерес към психологията.

E-mail: petya.pesheva@gmail.com

Румен Скрински е доктор по социология, антропология и науки за културата и главен асистент в катедра „История и теория на културата“. Интересите му са в областта на културната история на Българското възраждане, регионалната идентичност и комуникационния мениджмънт.

E-mail: rumen.skrinski@gmail.com

Мартин Луканов е докторант в катедра „История и теория на културата“. Изследователските му интереси са основно в полето на популярната култура и включват комикси, видеоигри, трансмедийност, медиен микс и *OSMU*.

E-mail: mglukanov@uni-sofia.bg

Стефания Габровска-Широва е докторант в катедра „История и теория на културата“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Завършила е бакалавърска степен по психология в Тилбургския университет със специализация в когнитивната невропсихология и магистърска степен по клинична психология в Утрехтския университет. Изследователските ѝ интереси се фокусират върху пресечната точка между културните наративи за остаряването, когнитивната невропсихология и репрезентациите в киното, чрез които се формират възприятията за възрастта.

E-mail: stefania.gabr@gmail.com

Кристина Генова завършва бакалавърска програма „Българска филология“ (2020) и магистърска програма „Медии, комуникации, култура“ (2025) в СУ „Св. Климент Охридски“. Интересите ѝ са насочени към съвременната култура, дигиталните медии и трансформациите на визуалната идентичност в онлайн среда. В момента работи в сферата на рекламата и комуникациите.

E-mail: kristinacg@abv.bg

CONTRIBUTORS

Jassen Andreev-Vasyuta is a Doctor and Senior Assistant Professor at the Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences. His research interests lie in the history of cultural studies, phenomenology, and its current developments. Publications: *Ideas of Reason: On a Kantian Terminological Correction of the Philosophy of Mind*. The Critical Spirit. 300 Years Since the Birth of Immanuel Kant, Neofit Rilski University Press, 2024; *Aristotle's Metaphysics in Bulgarian Translation*. Philosophy, 3/2023; *Hermeneutic Humanities as Procedural Rationality*. Aruko – Readings. Logos. Dogma. Fantasy. Myth. Name. History. Sofia University St. Kliment Ohridski, 2023; *The Model of Humanistic Knowledge: Erudition or Method*. World and Knowledge. Sofia University St. Kliment Ohridski, 2022.

E-mail: jassen.andreev@ips.bas.bg

Dimitar Sht. Dimov holds a Master's degree in Social and Cultural Anthropology from the Department of History and Theory of Culture at the Faculty of Philosophy, Sofia University "St. Kliment Ohridski." His scholarly interests lie in the fields of semiotics and the philosophy of knowledge, and in recent years he has been working in the areas of historiography and the social and intellectual history of 20th-century Bulgaria. He publishes in both Bulgarian and international academic journals and is the editor of documentary and scholarly collections. His professional work is connected to the activities of the Center for Advanced Study and the Institute for the Study of the Recent Past "Prof. Ivaylo Znepolski."

E-mail: ddimov@nbu.bg

Svetoslav Malinov is a Professor in the Department of Political Science at Sofia University "St. Kliment Ohridski," where he teaches the history of political ideas and the theory of democracy. He is the author of numerous articles, anthologies, and books, including *Conservatism* (ed., vols. 1–2, 1999); *The Modern Democratic Idea* (ed., 2003); *Critique of Political Rationalism: A Study of Edmund Burke's Political Thought* (2004); *The Modern Democratic State* (ed., 2004); *German Christian Democracy* (ed., 2006); *Conservative Experiments* (2010); and *Dangerous Minds: Essays on 19th-Century Political Radicalism* (2022).

E-mail: smalinov@mail.bg; smalinov@phls.uni-sofia.bg

Yakim Petrov is a PhD candidate in the Department of History and Theory of Culture at Sofia University "St. Kliment Ohridski." He holds a BA in Cultural Studies and an MA in *Art and Contemporary Culture (20th–21st Century)* from Sofia University. His research interests include contemporary philosophy, psychoanalysis, and the history of ideas.

E-mail: yakimpetrov19980@gmail.com

Kristiyan Hristov holds a double BA in Cultural Studies and Sociology from Sofia University “St. Kliment Ohridski,” as well as an MA in Integrative Bioethics from the same university and an MA in Social and Solidarity Economy from Lyon II Lumière. His research interests lie in political sociology and the cultural history of emancipatory movements, as well as in the forms of labour integration of people with disabilities and the stigmatisation of patients with infectious diseases. He is currently a PhD student at Sofia University “St. Kliment Ohridski,” where he is working on a dissertation examining end-of-life narratives and their entanglements with both traditional and emerging forms of elderly care in Southeastern Europe.

E-mail: khristov@phls.uni-sofia.bg

JungMin Heo is a PhD student in the Department of Cultural Studies and a First Level Researcher (R1) in the Department of Korean Studies at Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Her research interests centre on international migration and diaspora studies, with a specific focus on the South Korean communities residing in Eastern Europe, particularly in Bulgaria.

E-mail: heojungmin89@gmail.com

Megan Krasteva is a PhD student at the Department of History and Theory of Culture, Sofia University “St. Kliment Ohridski.” She holds a Bachelor’s degree in Cultural Studies and a Master’s degree in Cultural Anthropology and Cultural Heritage. Her main research interests lie in the anthropology of work, ethnic groups, and religious practices.

E-mail: megan765@abv.bg

Radoslava Kuneva holds a BA in Cultural Studies (2015) and a MA in Urban Studies (2018) from the Erasmus Mundus “4CITIES” programme and earned her PhD from Sofia University “St. Kliment Ohridski” in 2025 with a dissertation on the role of culture in contemporary European urban planning. Her research interests include the social production of space, urban and environmental imaginaries, and urban governance. Her work combines methodologies from the humanities and social sciences, with a particular emphasis on the empirical study of relationships between people and their environment.

E-mail: avkuneva@gmail.com

Petya Pesheva holds a doctoral degree in Sociology, Anthropology, and Cultural Studies (Cultural Studies – Urban Anthropology) from Sofia University “St. Kliment Ohridski.” Her academic interests include subcultures, identities, industrial heritage, and urban anthropology. Outside academia, she has a personal interest in psychology.

E-mail: petya.pesheva@gmail.com

Rumen Skrinski holds a PhD in Sociology, Anthropology, and Cultural Studies and is currently an Assistant Professor in the Department of Cultural Studies, Sofia University “St. Kliment Ohridski”. His research interests include the cultural history of the Bulgarian Revival, culture and regional identity, and communication management.

E-mail: rumen.skrinski@gmail.com

Martin Lukanov is a PhD student at the Department of Cultural Studies. His research interests are predominantly in the field of transnational popular culture and include comics, video games, transmedia, media mix, and OSMU.

E-mail: mglukanov@uni-sofia.bg

Stefania Gabrovska-Shirova is a doctoral candidate in the Department of History and Theory of Culture at Sofia University “St. Kliment Ohridski.” She holds a Bachelor’s degree in Psychology from Tilburg University with a specialisation in cognitive neuropsychology, and a Master’s degree in Clinical Psychology from Utrecht University. Her research interests focus on the intersection of cultural narratives of ageing, cognitive neuropsychology, and cinematic representations that shape perceptions of later life.

E-mail: stefania.gabr@gmail.com

Kristina Genova completed the Bachelor’s program in Bulgarian Philology (2020) and the Master’s program in Media, Communications, Culture (2025) at Sofia University “St. Kliment Ohridski.” Her interests focus on contemporary culture, digital media, and the transformations of visual identity in the online environment. She currently works in the field of advertising and communications.

E-mail: kristinacg@abv.bg

